

DOKTORSAVHANDLING

Sysselsättning och social rättvisa

En nationell registerstudie om 12 269 unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning.

Jessica Arvidsson

Sysselsättning och social rättvisa

En nationell registerstudie om 12 269 unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning.

Jessica Arvidsson

Sysselsättning och social rättvisa

© Jessica Arvidsson

Halmstad University Dissertations no 19

ISBN 978-91-87045-41-7 (tryck)

ISBN 978-91-87045-40-0 (pdf)

Förlag: Halmstad University Press, 2016 | www.hh.se/hup

Tryck: Media-Tryck, Lund

Till Vilma, Viola & Iris.
Calleth you, cometh I.

Abstract

Knowledge about the post-school occupation situation for young adults with intellectual disability (ID) is scarce. Neither the welfare system nor the scientific community have knowledge about what types of occupations former pupils of the Swedish upper secondary school for pupils with intellectual disability (USSID) have.

The main objective of this compilation thesis was threefold: (a) to increase knowledge about which different kinds of post-USSID occupations young adults with intellectual disability have, (b) to illustrate patterns and factors (gender, elapsed time since graduation, educational program, municipality of residence, parents' education level and their country of origin) that may contribute to differences in type of post-USSID occupation and (c) to create a database that allows for quantitative studies, longitudinal analyses and forms the basis for future qualitative studies of post-USSID occupations. The thesis includes four articles and an introductory comprehensive summary.

The Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability (HURPID), was created based on information found in the final grades of 12,269 former pupils of USSID. The HURPID register was linked to two national registers; the Integrated Database for Labor Market Research (LISA) and the register which includes information about all services under the Act Concerning Support and Service for Persons with Certain Functional Impairments (abbr. LSS). The thesis is based on cross-sectional analyses which provide a snapshot of the post-school occupations in 2011 of students who graduated between 2001-2011. Descriptive statistics were used to describe the characteristics of the study's population in the four empirical studies. Also cross-tabulations and Pearson chi-square tests were used in all articles. The connection between the studies' dependent and independent variables was analyzed in bi- and multivariate logistic regression analyzes.

The studies reveal that the largest proportion (47%) participated in daily activities; 22.4% were employed, most of them with some type of wage subsidy; and 6.6% participated in various forms of education programs. A large group (24%) is described as being "elsewhere" (not in any of the other three types of occupations). The amount of persons in daily activity is lower than expected and the amount of those who are employed is higher than expected. An unexpectedly large amount of young adults have their occupation "elsewhere"; neither in daily activities, nor in employment or in any kind of educational setting.

The type of post-USSID occupation is associated with gender, type of educational program undertaken at school, elapsed time since graduation, municipality of residence as well as the parents' level of education and country of origin. Men who attended a national USSID program and graduated between 2001-2006 were the most likely group to have a job. Also, the persons' municipality of residence has an independent effect on the type of post-USSID occupation and the total percentage of geographical relocations in the study's population is low. The parents' level of education affects the young adults' type of occupation. Those whose parents are less educated are more likely to be employed or have their occupation "elsewhere". The ones whose parents are highly educated are more likely to be in daily activities or to be studying. Young adults whose parents are from a non-European country are more likely to be studying or in an occupation "elsewhere".

The results of the articles are discussed in relation to a theoretical framework about social justice. In summary this thesis has emphasized the significance of the society's responsibility to promote all its citizens' combined capabilities to be and do what they have reason to value. A society that promotes social justice must support people's opportunity to choose an occupation, regardless of their functional ability. Both the public and private sectors must need to see people with intellectual disabilities as an important resource in the community and in the labor market; see them as people with abilities that are at risk of being hidden behind categories, prejudices and outdated structures.

Keywords: intellectual disability, post-school occupation, employment, social justice, registry study, Sweden.

Sammanfattning

Kunskapen om övergången mellan gymnasiesärskola och arbetsliv för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning är begränsad. Varken välfärds- eller forskarsamhället har kunskap om vilken typ av sysselsättning som före detta elever i den svenska gymnasieskolan har efter skoltiden.

Huvudsyftet med denna sammanläggningsavhandling är tredelat: att (a) öka kunskapen om vilka typer av sysselsättning som personer med intellektuell funktionsnedsättning har efter avslutad gymnasiesärskola, att (b) åskådliggöra mönster och faktorer (kön, förfluten tid sedan examen, utbildningsprogram, boendekommun samt föräldrarnas födelseland och utbildningsnivå) som kan bidra till skillnader vad gäller typ av sysselsättning, samt att (c) skapa ett nationellt register som möjliggör kvantitativa analyser, longitudinella studier och utgör underlag för kvalitativa fördjupande studier av efter(sär)gymnasial sysselsättning. Avhandlingen innehåller fyra artiklar och en ramberättelse.

Ett nationellt register, Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability (HURPID) skapades utifrån information i slutbetygen från 12 269 tidigare elever i gymnasiesärskolan. Slutbetyg är allmänna handlingar som begärdes från kommunerna. HURPID samkördes med två nationella register: Longitudinell Integrationsdatabas för Sjukförsäkrings- och Arbetsmarknadsstudier (LISA) och LSS-registret som innehåller information om insatser som beviljats enligt lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade. Avhandlingen bygger på tvärsnittsstudier vilka ger en ögonblicksbild av den efter(sär)gymnasiala sysselsättningen under 2011 bland de personer som gått ut mellan 2001-2011. Frekvensanalyser användes för att beskriva studiepopulationens karaktäristika. Korstabeller och Pearson's χ^2 -test användes för att analysera skillnader avseende typ av sysselsättning mellan olika grupper i studiepopulationen. Sambandet mellan avhandlingens beroende och oberoende variabler undersöktes med bivariata och multivariata logistiska regressionsanalyser.

Analyserna visar att den största andelen (47%) av de unga har sin sysselsättning inom daglig verksamhet, 22,4% har ett förvärvsarbete, de flesta med någon form av lönesubvention; och 6,6% studerar. En betydande andel (24%) betecknas vara "någon annanstans" (inte i någon av de andra tre sysselsättningstyperna). Andelen unga vuxna i daglig verksamhet är lägre än förväntat och andelen som har ett förvärvsarbete är högre än förväntat. En oväntat stor andel tillhör kategorin "någon annanstans" och har inte daglig verksamhet, inte ett förvärvsarbete och studerar inte.

Kön, typ av utbildningsprogram, hur lång tid som förflutit sedan examen, boendekommun och föräldrarnas utbildningsnivå samt geografiska härkomst är alla faktorer som påverkar vilken typ av sysselsättning som unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning har. Män som har gått ett nationellt program i gymnasiesärskolan och som tog examen mellan 2001-2006 är de som har störst sannolikhet för att ha ett förvärvsarbete. Personernas boendekommun har en viss oberoende effekt på typ av efter(sär)gymnasial sysselsättning och den totalt sett låga andelen flyttar i populationen antas förstärka betydelsen av vilken kommun de bor i. Unga vars föräldrar är lågutbildade har mer sannolikt ett förvärvsarbete eller tillhör kategorin "någon annanstans". De vars föräldrar är högutbildade har mer sannolikt en sysselsättning inom daglig verksamhet eller studerar (exempelvis på Komvux eller folkhögskola). De unga vars föräldrar är födda i ett utom-europeiskt land är med större sannolikhet studerande eller personer som tillhör kategorin "någon annanstans".

Avhandlingens huvudresultat diskuteras i förhållande till ett teoretiskt ramverk om social rättvisa. Betydelsen av samhällets ansvar att främja alla medborgares möjlighet att vara och göra vad de har anledning att värdesätta betonas. Ett samhälle som främjar social rättvisa måste stödja människors möjligheter att oavsett funktionsförmåga kunna välja sysselsättning. Såväl den offentliga som den privata sektorn behöver tydligare betrakta personer med intellektuell funktionsnedsättning som en viktig resurs i samhället och på arbetsmarknaden; se dem som personer med förmågor som riskerar att döljas bakom kategorier, fördomar och föråldrade strukturer.

Nyckelord: sysselsättning, social rättvisa, intellektuell funktionsnedsättning, gymnasiesärskolan, registerstudie.

Innehåll

Abstract	iii
Sammanfattning	v
Innehåll.....	vii
Förord.....	11
Lista över delarbeten	15
1. Inledning	17
Avhandlingens innehåll.....	24
2. Syfte	26
3. Bakgrund	27
Intellectuell funktionsnedsättning	27
Medicinsk, social eller miljörelativ förståelsemodell?	29
Kategorisering	30
Gymnasiesärskolan	31
Elev i gymnasiesärskolan	33
Arbete och sysselsättning bland unga idag	34
Välfärdsinsatser för arbete och sysselsättning för personer med funktionsnedsättning	36
Aktivitetsersättning.....	38
Lönebidrag.....	39
Daglig verksamhet.....	40
4. Tidigare forskning.....	43
Efter(sär)gymnasial sysselsättning.....	43
Genusperspektiv på arbete och sysselsättning för personer med intellektuell funktionsnedsättning	47
Arbete för personer med intellektuell funktionsnedsättning – ett internationellt perspektiv	48
Faktorer med betydelse för inträdet i arbetslivet.....	53
Sammanfattning av tidigare forskning.....	55

5. Teoretiskt ramverk	58
Social rättvisa	58
Enligt Martha Nussbaum	60
Enligt Nancy Fraser	64
Sociala kategorier	67
6. Material och metod	69
Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability	69
Datainsamling	70
HURPID och Skolverkets elevstatistik	74
Bortfall	74
LISA-registret	77
LSS-registret	77
Etiska överväganden	78
Metod	80
Beroendevariabler	81
Oberoende variabler	82
Statistiska analyser	84
Metodreflektion	84
7. Delarbetenas syften och huvudsakliga resultat	87
8. Diskussion	90
Huvudresultat	90
HURPID	92
Kapabiliteter	96
Kön och tid efter examen	100
Kombinerade kapabiliteter	103
Omfördelning och erkännande	105
Omfördelning	106
Erkännande	110
Möjlighets- och handlingsutrymme	113
Social rättvisa – förslag till teoretisk analysmodell	116
9. Avslutning	118
Implikationer för forskningsfältet	118
Implikationer för samhället	119
Slutord	122
Kunskapsstabilitet	124
Lättläst sammanfattning	125
Arbete är viktigt	125
Så här gjorde jag undersökningen	126
Det här visar undersökningen	126
Ett rättvist samhälle	127

Referenser.....	128
Bilaga 1: Begäran om allmän handling	143
Bilaga 2: Variabler från LISA-registret	145
Bilaga 3: Variabler från LSS-registret.....	147

Förord

I förord till avhandlingar används ofta liknelser för att beskriva tiden som doktorand. Långa och snåriga resor, maratonlopp och graviditeter. Jag gillar liknelser. De är bra redskap att ta till för att förtydliga en känsla, en upplevelse eller ett resonemang, tycker jag. Ibland har min vurm för liknelser eventuellt gått till överdrift; som den gången då jag inför en grupp studenter liknade den svenska policyprocessen vid tillredningen av en portion makaroner och falukorv. Det har nog aldrig förr talats så mycket om falukorv i en tenta om det svenska politiska systemet som den gången.

Ska man likna avhandlingsarbetet vid någon annan långdragen och krävande process så bör man kanske rimligtvis ha varit med om det man ska likna skrivandet vid för att veta ungefär vad det är man talar om. Av den anledningen kan jag för det första *inte* beskriva mina drygt fem doktorandår i termer av en lång resa på smala stigar mot utforskade platser. Jag är inte så äventyrligt lagd och trivs bäst på charter. Hur jag än funderar går det liksom inte att applicera metaforer för vare sig all inclusive-buffé, bekväm flygtransfer eller Bamseklubb på registerupprättande, SPSS-analys eller artikelrevidering.

Ett maratonlopp är också en vanligt förekommande liknelse i förord. Men så långt som ett helt maraton har jag aldrig sprungit. Vet inte hur det känns. Jag har under tiden som doktorand förvisso kunnat börja kalla mig själv för ”löpare”, mycket tack vare min löpar- och ”HH-klassiker”-kollega Sara Högdin, men längre än strax över milen kommer jag inte. Och det motsvarar nog bara arbetet med *en* artikel (före revidering).

Den tredje liknelsen som jag har stött på är den som likar avhandlingsprocessen vid en graviditet. Ett maraton har jag inte tagit mig igenom men väl tre graviditeter. Avhandlingsarbetet är långt, identitetsutvecklande och självständighetsfrämjande, men det kan inte på långa vägar mäta sig med känslan av hur livet växer i magen, att vänta, längta. Dagen efter att jag hade blivit mamma för första gången satt jag omtöcknad på BB och tittade ner på det lilla livet i famnen och kände ”från och med idag kommer jag aldrig vara ensam”. Den totalt livsavgörande känslan frambringar inte åsynen av denna bok.

Kanske hittar jag ingen liknelse när jag nu så väl skulle behöva en eftersom arbetet med avhandlingen inte liknar något annat som jag har varit med om; ett

roligt, krävande, givande, utvecklande, utmanade, svårt och oändligt intressant arbete!

Det finns många jag vill tacka, så många som har varit viktiga för tillblivelsen av denna avhandling. Mitt allra första tack går till Lennart Jönsson; utan ditt brinnande engagemang och MISAs generösa finansiering hade denna avhandling aldrig skrivits. Varmt tack!

Jag vill också tacka Stiftelsen Sävstaholm som två gånger beviljat medel till uppbyggnaden av delar av det datamaterial som jag har haft förmånen att få arbeta med.

Varmt tack till dig Magnus Tideman för all den tid och det engagemang som du som huvudhandledare har investerat i mig och för all kunskap som du har delat med dig av till mig. Tack för att du trodde på mig och lät mig göra den här studien. Tack också för att du visar mig förtroende att som kollega delta i arbetet med det forskningsprojekt som inleder mitt ”liv efter avhandlingen”.

Stephen Widén, tack för att du som biträdande handledare redan från start hjälpte mig att navigera på ett för mig helt nytt, hisnande och väldigt bergsmassiv; kvantitativ metod. Tack för alla uppmuntrande kommentarer där nere i dalgångarna och glada tillrop där uppe på bergstopparna. Tack också för att du i dina noggranna genomläsningar av mina manus, bland alla konstruktiva förbättringsförslag och fylliga kommentarer, skrev in små ”bra”, ”JA!” och ”*intressant diskussion*” – just där och då var de små orden guld värda!

Carin Staland-Nyman; tack för att du, trots redan otaliga uppdrag ville åta dig att kliva in som biträdande handledare till mig när jag ”flyttade” som doktorand från Örebro Universitet till Högskolan i Halmstad. Din skärpa, dina breda kunskaper, din noggrannhet och inte minst ditt engagemang har främjat utvecklingen av såväl mina analyser och texter, som av mig.

Tack till Örebro Universitet och Institutet för Handikappvetenskap (IHV) för utvecklande år i forskarutbildningen hos er. Mellan 2011 och 2013 var jag antagen till forskarutbildningen i Örebro och anställd som doktorand i Halmstad. I samband med att Högskolan i Halmstad fick egna forskarutbildningsrättigheter flyttade jag över hit helt och hållet. Åren i Örebro innefattande en hel del tågsnackande. Tidiga, tidiga mornar klev jag på tåget i Båstad och 5-6 timmar senare tog jag mark i Örebro, eller var jag kanske i Linköping? Ibland var jag inte helt säker. Ibland var jag i Jönköping. Jag gick berikande doktorandkurser, träffade inspirerande forskare och läste tillsammans med härliga, kloka doktorandkollegor på alla tre ställena så egentligen spelade det ju inte så stor roll vad det stod på skylten vid perrongen.

Varmt tack Bitte Modin och Martin Molin för era synpunkter under halvtidsseminariet. Ni gav mig nya konstruktiva idéer och hjälpte mig att hitta riktningen framåt i arbetet. Det var även du, Bitte, som i en bisats efter seminariet fick mig att upptäcka Amartya Sen som i sin tur ledde mig fram till Martha Nuss-

baum. Tack för det - och tack Bitte för att du också förmedlade kontakten med Ylva Almquist.

Ylva Almquist! Inte bara fick jag med din generösa guidning kläm på några av de analysmetoder som jag ville arbeta med, utan jag fick också i samband med denna nyvunna kunskap framförallt lust att räkna, tolka och arbeta med statistik. Jag surfar fortfarande på den våg av inspiration och självförtroende som jag slungades upp på hos dig. Tack!

Varmt tack Jan Tøssebro och Jörgen Johansson för era positiva, konstruktiva och kloka kommentarer på manuset i samband med slutseminariet. Era idéer och synpunkter bidrog till att avhandlingen blev så mycket tydligare, skarpare och bättre än vad den annars hade kunnat bli. Er uppmuntran gav mig också den extra knuff och fart som jag behövde in i slutskedet av avhandlingsarbetet.

Referensgruppen med personer som har egen erfarenhet av att gå i gymnasiesärskolan samt referensgruppen med företrädare för organisationer och myndigheter. Tack för att ni så generöst har delat med er av era erfarenheter och rika kunskaper!

Tack Lena Falk för hjälpen med att skapa sammanfattningen på lättläst svenska och för tillgängliggörandet av avhandlingens resultat.

Tack kära doktorandkollegor i Hälsa & Livsstil för ert uppmuntrande engagemang och inspirerande samtal - särskilt i de faser då det duggat tätt av agnostiska halleluja-moments. Renee! Vilken tur att just du kom till HH! Inte bara är du en grymt inspirerande ställkamrat i team HURPID utan också en omåttligt klok, generös och varmhjärtad vän.

Tusen tack till alla kära kollegor på avdelningen för Samhälle och Valfärd. Tack för ert stöd, för fikapausen i "Green Room", försommar-soliga ämnesgruppsmöten på landsbygden och rent och skärt fredagstrams. Sara Högdin; hittills har vi kamperat ihop och sporrat varandra i Vårus, Prinsens Minne och högskoleklassiker. Jag lovar att heja och hojta ordentligt (från åskådarplats) när du springer ditt första maraton. Helena Eriksson; härliga, peppande, lyssnande du! Ont om självförtroende i min roll som lärare hade jag gott om när jag kom till HH. Tusen tack både till dig och till Sara för er hjälpsamhet, er uppmuntran och för att ni visade tilltro till min förmåga och hjälpte mig att växa in i rollen. Therése Mineur; att nu få forska tillsammans med (och inte bara i rummet bredvid) dig ska bli så roligt! Du inspirerar mig med ditt skarpsinne och din handlingskraft. Marielle Wall; ett gott skratt förlänger livet; tack vare dig kan jag nu se fram emot att få uppleva min 100-årsdag! Tiden i Svarta Diamanten tog mig över 80-strecket, bara den. Renee, Helena och Thérèse! Tusen tack för er noggranna läsning av kappan i det absoluta slutskedet.

Varmt tack Malin Hallén för klokskap, stöd, humor och för din tilltro till mig. Tack också för att du introducerade mig för Anne Svensson och Studio4. Starka muskler, uthållighet och bra flås var precis vad jag behövde i den utma-

nande slutfasen av min tid som doktorand. Ibland stapplar vi gemensamt fram under svår träningsvärk i R-husets korridorer men; mår kroppen bra orkar huvudet jobba. *Nu e de roled!!*

Hans Bengtsson! Utan dig hade jag nog inte blivit doktorand överhuvudtaget. Det var med dig som handledare under grundutbildningen i statsvetenskap som mitt intresse för forskning väcktes och du var den förste som visade att du trodde på mig, engagerade mig i projekt och tipsade om doktorandtjänster. Varmt tack!

När man som trebarnsförälder ska ge sig på att skriva en avhandling ska förskolans och skolans roll för livet och vardagen inte förringas. Den ska tvärtom understrykas å det bestämdaste. Innerligt tack till alla underbara pedagoger på Äppelbyns förskola, Strandängsskolan och på fritidshemmen Jollen, Korallen och Klubben för den trygghet, kunskap och kärlek ni ger.

Mina sista tack vill jag skicka till min underbara familj. Vad vore jag utan er? The Tingwalls; Lisa, Stefan, Stella, Stina, Lou; ljuva ni! Mer tid med er står högt upp på min önskelista. Annica och Sam, ni varma och generösa människor! Tack för allt ni är och gör! ”Joppe”, min kära lillebror; musikproducenten som blev styckare. Gitarristen med absolut gehör som förser stockholmare med färfiol. Du har inte gjort ett jota för att hjälpa mig med den här avhandlingen – och det är jag mycket tacksam för! Tack både Joppe och Karla för er support! Älskade mamma och älskade pappa; tack för att ni finns hos oss. För att ni är världens bästa mormor och morfar. För allt ni gör är jag er evigt tack skyldig.

Allra sist vill jag rikta mitt största tack och all min kärlek till de som bredvid hjärta, hjärna, lungor och lever utgör de vitala organen i mitt liv; Johan, Vilma, Viola och Iris. Tack för allt ni är och för att ni ger mig kraft. Jag behöver er och älskar er oändligt. *Länge leve vi!*

Hemma hos min högt älskade barndomsvän Anna hörde jag en gång när jag var liten att de vuxna precis i början av en måltid skålade för sina *absent friends*. Det vill jag göra även här i början av denna bok. Jag vill hylla mina absent friends, två personer som jag trodde skulle vara här nu när jag avslutar min tid som doktorand. En som hade tyckt att det var ganska märkvärdigt och inte så lite tjuvigt att ha ett barnbarn med nyvunnen doktorsgrad och en liten kille som nog mest skulle fundera över när det var dags påbörja nästa lek. Älskade mormor Britt och lille Elton; hjärtat ser!

Äppledalen, Båstad, våren 2016

Jessica

Lista över delarbeten

Denna sammanläggningsavhandling baseras på fyra delarbeten vilka refereras till i texten efter deras nummer 1-4.

1. Arvidsson, J., Widén, S & Tideman, M. (2015). Post-school options for pupils with intellectual disabilities. *Research and Practice in Intellectual and Developmental Disabilities*. 2(2): 180-193
2. Arvidsson, J., Widén, S., Staland-Nyman, C. & Tideman, M. Post-school destination - A study of women and men with intellectual disability and the gender-segregated Swedish labor market.

Inskickad till *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*.

3. Arvidsson, J., Staland-Nyman, C., Widén, S., & Tideman, M. Sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning - boendegeografiska skillnader.

Accepterad för publicering i *Tidsskrift för Velferdsforskning*.

4. Arvidsson, J., Staland-Nyman, C., Widén, S. & Tideman, M. Efter(sär)-gymnasial sysselsättning för unga med intellektuell funktionsnedsättning – betydelsen av föräldrars utbildningsnivå och födelseland.

Inskickad till *Socialvetenskaplig Tidskrift*.

Artikel 1 är tryckt med tillstånd av *Research and Practice in Intellectual and Developmental Disabilities*.

Artikel 3 är tryckt med tillstånd av *Tidsskrift för Velferdsforskning*.

1. Inledning

Att träda in i arbetslivet efter skoltiden är en av de mest centrala faserna i vuxenlivet, ur såväl ekonomiska och materiella som sociala och hälsomässiga perspektiv. För individer innebär inträdet på arbetsmarknaden bland annat möjlighet att bli självständig och få en egen försörjning. Att ha en anställning påverkar individens materiella villkor och bidrar till att strukturera vardagen. Arbete är grunden till flera av hälsans bestämningsfaktorer eftersom ett arbete utöver en större ekonomisk säkerhet, även kan ge individen ökad social status, fler sociala relationer, stärkt självkänsla och ett skydd mot fysiska och psykosociala risker (Marmot, Friel, Bell, Houweling & Taylor 2008; Sen 1980)¹. Att få ett arbete efter skoltiden kan också, i ett bredare perspektiv, ses som en *"social markör för medborgarskap"* (Ineland 2014, s. 634). Arbetet medför kontakter och erfarenheter utanför den egna familjen och medverkar till att skapa mening i tillvaron. Även hur aktiva vi är på vår fritid och hur vi upplever denna är knutet till vår relation till arbetsmarknaden (Jahoda, Kemp, Riddell & Banks 2008; Grant 2008). Att människor etablerar sig i arbetslivet är även en av förutsättningarna för det moderna samhällets ekonomiska tillväxt och för enskilda medborgares möjligheter att ta del av flertalet välfärdstjänster.

Att vara utan arbete påverkar människors grad av välbefinnande² och hälsa, framförallt eftersom arbete hänger nära samman med den inkomst en individ har för att försörja sig. Även grad av upplevd social rättvisa (till exempel människors möjlighet att nå arbete eller sysselsättning som matchar deras förmågor och intressen) påverkar människors hälsa, livsstil och välbefinnande. Frågor som rör samhällets förmåga att reducera befintlig ojämlikhet i hälsa och i människors sociala förutsättningar är ytterst frågor om social rättvisa (Whitehead & Popay 2010). Välbefinnandet är vidare nära sammankopplat med, och påverkas av, den typ av liv en människa lever och om personen lyckas göra det, eller vara den som hon eller han själv värdesätter; om hon eller han har möjlighet att forma sin egen livsstil.

¹ Det ska dock tilläggas att arbete också kan orsaka ohälsa (se tex Paulsen 2010)

² Till vilken grad perioder av arbetslöshet påverkar människors psyko-sociala välbefinnande varierar dock mellan individer (Strandh 2000).

Olika vetenskapliga traditioner fokuserar på olika faktorer som påverkar individers hälsa och välbefinnande liksom faktorer som påverkar möjligheten att välja livsstil. Allt från fysisk hälsa/ohälsa som en konsekvens av individens livsstil i form av exempelvis mat-, tobaks- och alkoholvanor, psykologiska aspekter som fokuserar människors beteenden, tankar och känslor till samhällsvetenskapliga perspektiv som knyter ihop människors hälsa och möjlighet att välja livsstil med faktorer som klass, utbildning, sociala relationer och makt. I föreliggande avhandling förstås begreppen hälsa och livsstil främst som välbefinnande och handlingsutrymme.

Arbetets betydelse för möjligheten att försörja sig och för välbefinnandet gäller i alla avseenden även personer med intellektuell funktionsnedsättning (utvecklingsstörning) som har gått i gymnasiesärskolan. Forskning visar dock att de har betydande svårigheter att etablera sig på arbetsmarknaden och få en anställning (Antonson 2003; Båtevik & Myklebust 2006, Eisenman 2003; Taanila, Rantakallio, Koiranen, von Wendt & Järvelin 2005). Avhandlingen diskuterar arbetets betydelse för välbefinnandet bland personer med intellektuell funktionsnedsättning, de förmågor unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning förfogar över i samband med inträdet i arbetslivet efter skoltiden samt det möjlighets- och handlingsutrymme dessa förmågor implicerar; det vill säga vilka livsvillkor och därmed i vid mening vilken livsstil de unga har förutsättningar för och möjlighet att välja.

Enligt Socialstyrelsen (2008) kan etableringssvårigheterna bland personer med intellektuell funktionsnedsättning bland annat förklaras med att kraven på kompetens för att etablera sig på arbetsmarknaden höjts samtidigt som allt fler personer kategoriseras tillhöra den aktuella gruppen. Mellan 1993-2006 ökade antalet elever i den svenska särskolan med 100% och ökningen har länge antagits vara en faktor bakom den kraftigt stigande efterfrågan på insatsen daglig verksamhet enligt lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) (Molin 2004, 2008; Tideman 2000). Den allmänna uppfattningen har länge varit att det absoluta flertalet går direkt från gymnasiesärskolan till daglig verksamhet och därmed riskerar att socialiseras in i en roll som "omsorgstagare". Inlåsningseffekten i daglig verksamhet är betydande (Socialdepartementet 2011; Socialstyrelsen 2008). Endast ett fåtal individer som beviljats daglig verksamhet bedöms gå vidare i någon form av anställning på arbetsmarknaden. Samtidigt som inlåsningseffekten i daglig verksamhet är avsevärd är det viktigt att uppmärksamma det faktum att insatsen är vanligast förekommande bland personer i åldern 20-25 år (Socialstyrelsen 2008).

Unga vuxna som har gått i gymnasiesärskolan är en av de grupper i dagens samhälle som möter allra störst utmaningar när det gäller att etablera sig på arbetsmarknaden efter skoltiden. Bristen på kunskap om hur livet ter

sig efter gymnasiesärskolan är samtidigt betydande och den tidigare forskningen på området är begränsad (Mineur, Bergh & Tideman 2009; Molin 2004, 2008). Detta gäller särskilt systematisk kunskap om arbetsmarknaden och personer med intellektuell funktionsnedsättning (Molin & Gustavsson 2009; Nolén 2005). Antagandena om gruppens sysselsättning efter skoltiden är många, men till följd av brist på kvantitativa studier av det totala antalet före detta gymnasiesärskoleelever har dessa antaganden vare sig kunnat verifieras eller falsifieras tidigare. Frågan om hur den efter(sär)gymnasiala sysselsättningssituationen ser ut i Sverige har hittills inte kunnat besvaras. Unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning finns inte heller med i de senare årens studier och uppföljningar kring unga som definierats vara ”unga utanför”³.

Det finns svårigheter att följa arbetsmarknadsetableringen för unga med funktionsnedsättning. Exempelvis går det inte att via register följa upp elever som har gått i grund- eller gymnasiesärskola eftersom individuppgifter inte registreras för dessa skolformer. Kunskaperna om riskerna för unga med funktionsnedsättning att varken arbeta eller studera är därför begränsade. (SOU 2013: 74, s. 111)

Olika faktorer kan antas ha mer eller mindre starka samband med efter(sär)gymnasial sysselsättning. På vilket sätt faktorer som kön, förfluten tid sedan examen, typ av utbildningsprogram, boendekommun och social bakgrund har samband med olika typer av sysselsättning diskuteras i denna avhandling.

Historiskt sett har frågan om arbete för personer med intellektuell funktionsnedsättning inte varit belägen inom ramen för det arbetsmarknadspolitiska fältet utan snarare betraktats som en del av social- och omsorgspolitik. Trots den starka betoningen på arbetslinjen och dess syfte att aktivera befolkningen för att främja den ekonomiska tillväxten i välfärdsstaten Sverige har de socialpolitiska insatserna för personer med intellektuell funktionsnedsättning inneburit långa tider av utanförskap och exkludering i förhållande till samhället generellt och arbetsmarknaden specifikt⁴.

En rad internationella och nationella styrdokument anför arbete som en av de centrala faktorerna i en människas liv; något som alla har rätt till och som utgör en viktig del i strävan efter ett socialt rättvist samhälle. Enligt artikel 23 i Förenta Nationernas (FN) allmänna förklaring om de mänskliga

³ Se till exempel. Engdahl & Forslund (2015), Ungdomsstyrelsen (2013).

⁴ För en utförlig beskrivning av den historiska utvecklingen på sysselsättningsområdet för personer med funktionsnedsättning i Sverige; se Blomqvist (1990), Kohlström (2001) och Söder (1981).

rättigheterna (Förenta Nationerna 2008) har alla människor rätt till arbete och rätt till att skyddas mot arbetslöshet. I punkterna som tillsammans utgör tjugotredje artikeln understryks *"vars och ens rätt till lika lön för lika arbete"* samt en *"rättvis och tillfredsställande ersättning för det arbete som utförs"* (ibid.). Rätten till arbete betonas även i artikel 27 i Konventionen om mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning (Utrikesdepartementet 2008), vilken trädde i kraft i Sverige 2009:

"Konventionsstaterna erkänner rätten till arbete för personer med funktionsnedsättning på samma villkor som för andra. Det innefattar rätten att kunna förtjäna sitt uppehälle genom fritt valt eller antaget arbete på arbetsmarknaden och i en arbetsmiljö som är öppen, som främjar integration och är tillgänglig för personer med funktionsnedsättning." (Artikel 27)

På nationell nivå uttrycks rätten till arbete redan i Regeringsformens första kapitel där det bland annat åläggs *"det allmänna (att) trygga rätten till arbete, bostad och utbildning samt verka för social omsorg och trygghet och för goda förutsättningar för hälsa"* (Regeringsformen 1974:152, 1 kap. 2 § 2 st.). Sedan starten av uppbyggnaden av välfärdssamhället har arbetslinjen dominerat den politiska diskussionen (Lindqvist 1990). Arbetslinjen kan ses som en socialpolitisk reform och ett verktyg för att öka sysselsättningen och minska utanförskapet. Aktiva åtgärder så som subventionerat arbete, utbildning eller praktik används för att uppmuntra till arbete och understryka skyldigheten att försörja sig själv (Eriksson 2004). Många reformer har genomförts för att realisera arbete åt alla och arbetslinjen har retoriskt gällt alla i yrkesverksam ålder. Vissa undantag har dock gjorts för de som bedömts stå mycket långt från arbetsmarknaden, som till exempel personer med omfattande funktionsnedsättning. Svårigheterna att tillämpa arbetslinjen i praktiken har påvisats av många andra skäl än funktionsnedsättning, till exempel att det krävs både sociala och ekonomiska förutsättningar för att kunna vara rörlig på arbetsmarknaden (Piippola 2010).

I denna avhandling förekommer både begreppet *arbete* och begreppet *sysselsättning*. När arbete används avses vad som också skulle kunna betecknas som förvärvsarbete eller lönearbete, prestation mot lön. Begreppet sysselsättning används som en bredare term vilken inkluderar dels arbete enligt definitionen ovan, men också andra aktiviteter, till exempel vara sysselsatt inom daglig verksamhet eller gå en utbildning (där försörjningen säkras genom socialförsäkringen eller motsvarande).

Det saknas idag forskning om hur sysselsättningssituationen ser ut för kvinnor respektive män med intellektuell funktionsnedsättning, hur den skiljer sig åt mellan olika delar av landet samt om det finns samband mellan personernas sociala bakgrund och typ av sysselsättning. För att komma

närmare en förståelse av hur sysselsättningssituationen ser ut behöver därför andra sociala kategorier jämte själva gymnasiesärskolebakgrunden uppmärksammas. Det är otillräckligt att enbart fokusera på skolbakgrunden, alternativt diagnosen som ligger till grund för skolbakgrunden, för att kunna analysera inträdet i arbetslivet efter skoltiden.

Sedan 1686 har det samlats in uppgifter om befolkningen i Sverige (Jorner 2008), och det finns idag register som till exempel beskriver alla arbetsökande i landet, register över befolkningens dödsorsaker, socialtjänstinsatser, användandet av sjukförsäkringen och var i landet människor bor. Vi vet det mesta om medborgarnas utbildningsnivåer och nästan allt om deras inkomster. Nyckeln till all denna information är de unika personnummer som alla svenska medborgare har och som infördes i sin nuvarande form på 1960-talet⁵ i syfte att på ett mer effektivt sätt hantera bland annat folkbokföring, beskattning och socialförsäkringsärenden (Skatteverket odaterad).

Denna långa och rika tradition av statistikinsamling till trots har det hittills inte funnits något sammanhållet datamaterial om personer som har gått i gymnasiesärskolan. Skolverket är enligt Personuppgiftslagen (1998:204) förhindrat att samla in uppgifter om eleverna på individnivå och har endast att tillgå data på gruppnivå som inhämtas från skolorna en gång om året.

Argumenten mot att samla in personbaserad statistik om individer med (intellektuell) funktionsnedsättning handlar framförallt om att det antas förstärka kategoriseringar och kollidera med ambitionen att skapa ett samhälle där alla inkluderas (jmf. Skolverket 2006). Förutom att själva kategoriseringen är komplicerad, känslig och riskerar att permanenta bilden av personer som ”en särskild sort”, kan den bidra till särlösningar och ett statiskt grupp tänkande om individer som i verkligheten har skilda behov. Det finns risk för att personbaserad statistik riktar uppmärksamheten mot enskildas tillkortakommande snarare än de situationer eller miljöer som skapar problemen samtidigt som kategoriseringen tillhandahåller ursäkter för samhällets låga ambitioner och bristande insatser för att undanröja hinder för delaktighet. Med dessa invändningar i minnet kan det konstateras att det också finns bärande skäl för en ökad synlighet av personer med intellektuell funktionsnedsättning i statistiken.

Det är ett problem att det saknas offentlig statistik för gruppen med intellektuella funktionsnedsättningar när det gäller deras situation på bland annat arbetsmarknaden. Det är problematiskt att samhällets insatser (exempelvis på utbildnings-, social- och arbetsmarknadspolitiska områden) inte följs upp, eftersom det resulterar i en kunskapslucka kring insatsernas betydelse

⁵ Den tidigaste versionen av personnummer infördes redan 1947 men då saknades den tionde och sista (kontroll-)siffran som infördes först 1967 (Skatteverket 2007).

för gruppens position på arbetsmarknaden i ett långsiktigt perspektiv. Gruppen ingår emellanåt i analyser som fokuserar tillvaron för unga vuxna med funktionsnedsättningar generellt (till exempel Ungdomsstyrelsen 2012) men då det saknas explicita data om personer med särskolebakgrund, med intellektuell funktionsnedsättning, finns denna grupp endast med i periferin och omnämns som "övriga" jämte definierade grupper av ungdomar med till exempel rörelsehinder, syn- eller hörselnedsättningar. Trots strävanden mot mål som delaktighet, normalisering, integrering och inkludering i samhället under de senaste decennierna finns det luckor i den offentliga bilden av Sverige. Personer som har gått i gymnasiesärskolan syns inte tillräckligt i bilden av Sverige.

Detta är en avhandling inom ämnet Hälsa och Livsstil med inriktning mot Handikappvetenskap. Ämnet Hälsa och Livsstil, liksom ämnet Handikappvetenskap, förstås som tvärvetenskapliga ämnen vilka bottenar i ontologiska antaganden om att forskningen bör utgå från angreppssätt som erkänner och tar hänsyn till att verkligheten bör studeras på flera nivåer (Danermark 2001; 2005). Tvärvetenskapliga ansatser bygger på idén om att forskningen behöver *"integrera två eller fler discipliner för att lösa problem vars lösningar ligger utanför en enda disciplins räckvidd"*⁶. Såväl individuella som samhällsliga resurser och förmågor fokuseras i syfte att komma närmare en förståelse av de komplexa fenomen/problem som studeras. I avhandlingen studeras inte hälsa och livsstil som specifika enskilda exponeerings eller utfallsvariabler. Hälsa är dock tätt sammanskopplat med inträdet på arbetsmarknaden och de aspekter av efter(sär)gymnasial sysselsättning som fokuseras i delarbetena.

Världshälsoorganisationen (WHO) har definierat de sociala determinanterna för hälsa så som

"(...) the conditions in which people are born, grow, live work and age and the wider set of forces and systems shaping the conditions of daily life. These forces and systems include economic policies and systems, development agendas, social norms, social policies and political systems." (WHO, odate-rad)

Betingelserna formas såväl i familjen som i samhället och påverkas av den lokala, nationella och globala fördelningen av resurser, pengar och makt (Viner, Ozer, Denny, Marmot, Resnick, Fatusi & Currie 2012). Sammantaget skapar betingelserna de olika förutsättningar som ger människor varierande grad av frihet att leva det liv som de själva värdesätter (Marmot 2004; Världshälsoorganisationen 2008). De sociala determinanterna bedöms bidra

⁶ Berth Danermark, föreläsning, Linköpings Universitet, 120917.

i hög grad till de välfärdsresurser (Fritzell & Lundberg 2007) och livschanser som människor i allmänhet, och därmed också unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning har eller saknar. Annorlunda uttryckt; sociala hälsodeterminanter påverkar personernas levnadsförhållanden och så även deras möjligheter eller begränsningar att forma sina livsvillkor och det sätt de vill leva sina liv.

”Friheten att uppnå de möjliga levnadsförhållandena bestäms i mötet mellan den enskildas resurser och hennes möjligheter att använda dessa på det sätt hon önskar, exempelvis genom tillträde till arenor där resurserna kan nyttjas.” (SOU 2001:79, s 21)

Citatet ovan är hämtat ur den statliga offentliga utredningen *Välfärdsbokslut för 1990-talet* (SOU 2001:79) och definierar anknytningen mellan avhandlingens fokus och det vetenskapliga området. Människors levnadsförhållanden bestäms dels av en persons egna resurser och dennes förmåga att använda dessa resurser – men även av samhällsstrukturer och system samt möjligheterna att få tillträde till de arenor där sådana resurser och förmågor kan erkännas och komma till användning. Unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning har resurser som antas ligga i de sociala kategorier som de tillhör och i förmågorna⁷ att omvandla dessa resurser återfinns såväl hos individen själv som i de sociala strukturernas uppbyggnad och responsivitet.

Även den nationella folkhälsopolitiken utgår från antagandet om att människors hälsa påverkas av faktorer på såväl individ- som strukturnivå (Prop. 2007/08:110). Folkhälsopolitiken i Sverige omfattar elva olika områden och tre av dessa områden innefattar bestämningsfaktorer för hälsa som har direkt koppling till avhandlingens problemområde: *delaktighet och inflytande i samhället, ekonomiska och sociala förutsättningar* samt *hälsa i arbetslivet* (ibid.). Eftersom människors socioekonomiska status (deras sociala och ekonomiska förutsättningar) anses vara en av de mest elementära förklaringarna bakom förekomsten av hälsa och ohälsa (Graham 2005; Wilkinson & Pickett 2006), samt med hänvisning till det faktum att personer med intellektuell funktionsnedsättning generellt löper större hälsorisker jämfört med övriga befolkningen (Statens Folkhälsoinstitut 2008, Umb-Carlsson 2008; Ineland 2014), kan ett fokus på arbets- och sysselsättningssituationen för unga med intellektuell funktionsnedsättning, utöver att belysa deras sysselsättning, även säga oss något om deras livsvillkor och förutsättningarna för hälsa.

⁷ Eventuellt oförmågorna.

För att studera människors levnadsförhållanden behöver därför såväl människan som omgivningen tas in i analysen. Detta resonemang ligger i linje med den miljörelativa definitionen av funktionshinder⁸, vilken säger att ett funktionshinder förstås som en relation mellan en individs funktionsnedsättning och omgivningen. Vi måste med andra ord beakta såväl individuella som sociala faktorer och nivåer samt relationen dem emellan för att närma oss en större förståelse av efter(sär)gymnasial sysselsättning.

Denna sammanläggningsavhandling består av fyra artiklar och en ramberättelse och i fokus står 12 269 unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som samtliga gått i den svenska gymnasiesärskolan. Det övergripande syftet är att öka kunskapen om efter(sär)gymnasial sysselsättning och synliggöra mönster och faktorer som kan bidra till skillnader vad gäller typ av sysselsättning. Vidare syftar avhandlingen till att skapa ett nationellt register som kan användas för kvantitativa analyser, longitudinella undersökningar och som underlag till framtida kvalitativa fördjupade studier. Martha Nussbaums förmågemodellen (eng. *capability approach*) och Nancy Frasers teori om omfördelning och erkännande används i avhandlingen som teoretiska utgångspunkter för att diskutera hur efter(sär)gymnasial sysselsättning kan förstås i termer av social rättvisa.

Avhandlingens innehåll

Denna sammanläggningsavhandling består av fyra artiklar (delarbeten) och en ramberättelse med nio kapitel. Efter detta första inledande kapitel i ramberättelsen följer en redogörelse för avhandlingens övergripande, och delarbetenas specifika syften. I det tredje kapitlet skildras bakgrunden till det fält som denna avhandling rör sig inom. Kapitlet inleds med en definition av begreppet intellektuell funktionsnedsättning, en beskrivning av den individuella, sociala och miljörelativa förståelsemodellen av funktionshinder samt en beskrivning av begreppet kategorisering. Kapitlet innehåller även en redogörelse för skolformen gymnasiesärskolan samt en beskrivning av den elevgrupp som är mottagen där. Även arbets- och sysselsättningssituationen för unga generellt samt några av de välfärdsinsatser som syftar till att främja arbete och sysselsättning eller kompensera nedsatt arbetsförmåga introduceras i samma kapitel.

I det fjärde kapitlet presenteras tidigare forskning kring problemområdet ”sysselsättning efter gymnasiesärskolan”. Då antalet studier på det specifika temat hittills är begränsat omfattar kunskapsöversikten även näraliggande

⁸ Se kapitel 3 för ytterligare beskrivning av den miljörelativa definitionen av funktionshinder.

teman och i kapitlet redogörs även för studier som varit inriktade på frågor om arbetslivet för en bredare grupp av personer med funktionsnedsättning.

Avhandlingens teoretiska ramverk presenteras i kapitel fem. Martha Nussbaums förmågemodell och Nancy Frasers teori om omfördelning och erkännande används som teoretiska utgångspunkter för att analysera hur inträdet i arbetslivet efter gymnasiesärskolan kan förstås i termer av social rättvisa. I kapitlet introduceras även analytiska perspektiv som fokuserar människors olika sociala kategorier.

I kapitel sex redogörs för datainsamlingen, uppbyggnaden av Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability (HURPID), de nationella register som HURPID är sammankopplat med presenteras och de etiska överväganden som aktualiserades i samband med datainsamlingen och upprättandet av registret redovisas. I samma kapitel återfinns även en redovisning av de variabler som har utgjort grund för analyserna i de fyra delarbetena samt för de statistiska analysmetoder som har använts. Kapitlet avslutas med en metodreflektion.

Resultaten av de fyra delarbetena presenteras i kapitel sju och i kapitel åtta diskuteras resultaten i relation till det teoretiska ramverket, det rådande kunskapsläget och den välfärdspolitiska kontexten. Kapitlet avslutas med ett förslag till teoretisk analysmodell om social rättvisa. Diskussionen i kapitel åtta leder fram till ett antal implikationer för forskningsfältet och för samhället, vilka presenteras i kapitel nio. Samma avslutande kapitel innehåller några reflektioner om social rättvisa, möjlighets- och handlingsutrymme i det tidiga 2000-talets Sverige samt några tankar om kunskapsstabilitet.

Därpå följer en lättläst sammanfattning och referenser. I bilaga 1-3 finns (1) skriftlig begäran om allmän handling, (2) variabler från LISA-registret samt (3) variabler från LSS-registret.

2. Syfte

Avhandlingens övergripande syfte är att öka kunskapen om vilka typer av sysselsättning som personer med intellektuell funktionsnedsättning har efter avslutad gymnasiesärskola, samt att åskådliggöra mönster och faktorer som kan bidra till skillnader vad gäller typ av sysselsättning.

Avhandlingen syftar även till att skapa ett nationellt register som möjliggör kvantitativa analyser, longitudinella studier och utgör underlag för kvalitativa fördjupande studier av efter(sär)gymnasial sysselsättning.

Syftet med de fyra delarbetena är:

1. Att identifiera och analysera de huvudsakliga typerna av sysselsättning 2011 bland personer med intellektuell funktionsnedsättning som gick ut gymnasiesärskolan i Sverige mellan 2001-2011.
2. Att ur ett genusperspektiv analysera sambanden mellan bakgrundsfaktorer och sysselsättningstypen förvärvsarbete samt beskriva generella mönster bland de kvinnor och män med intellektuell funktionsnedsättning som gått ut gymnasiesärskolan 2001-2011 och som hade ett arbete 2011.
3. Att analysera om, och i så fall hur, efter(sär)gymnasial sysselsättning för personer med intellektuell funktionsnedsättning varierar beroende på i vilken kommungrupp eller geografisk region de bor.
4. Att analysera sambanden mellan sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som gått i gymnasiesärskolan och deras sociala bakgrund, mätt som föräldrarnas utbildningsnivå samt födelseland.

3. Bakgrund

I detta kapitel introduceras och definieras några centrala begrepp och strukturella aspekter som har betydelse för förståelsen av att området behöver studeras samt för förståelsen av avhandlingens samlade resultat. Kapitlet inleds med en definition av begreppet intellektuell funktionsnedsättning och därefter introduceras tre olika förståelsemodeller av funktionshinder; den medicinska, den sociala och den miljörelativa. Även begreppet kategorisering, med fokus på funktionshinder och arbetsliv, introduceras i kapitlet. Därefter följer en redogörelse för skolformen gymnasiesärskolan samt en beskrivning av vilka elever som mottas i särskolan. En introduktion till arbets- och sysselsättningssituationen för unga generellt återfinns också i detta kapitel. Avslutningsvis redogörs för några av de välfärdsinsatser som syftar till att främja arbete och sysselsättning.

Intellektuell funktionsnedsättning

Fokus för avhandlingen är att belysa inträdet i arbetslivet för personer med intellektuell funktionsnedsättning, definierat som de personer som har gått i gymnasiesärskolan. Avhandlingen diskuterar resultat och analyser som rör studiepopulationens olika sociala kategorier. Intellektuella funktionsnedsättningar utgör, jämte fysiska och psykiska funktionsnedsättningar, de tre övergripande kategorier som funktionshinderforskningen utgår ifrån. Att en person har en funktionsnedsättning innebär att hen har en nedsatt intellektuell, fysisk och/eller psykisk förmåga (Socialstyrelsen, odaterad a). Personer med intellektuell funktionsnedsättning (utvecklingsstörning) utgör en mycket heterogen grupp. Inom ramen för denna kategori ryms personer med stor variation i intellektuell förmåga, de flesta med lindrig intellektuell funktionsnedsättning men även de med måttlig och grav. I olika delar av världen diagnosticeras och klassificeras intellektuell funktionsnedsättning på delvis olika sätt⁹ men internationellt sett finns det enligt klassifikationen DSM-5

⁹ Vilket också innebär att det föreligger svårigheter att jämföra forskningsresultat eftersom definitionen av gruppen varierar.

(American Psychiatric Association 2013) tre huvudsakliga kriterier som alla ska vara uppfyllda för att den aktuella diagnosen ska säga gälla; a) nedsatt intellektuell funktion (intelligenskvot ≤ 70), b) begränsningar i adaptiv förmåga och c) svårigheter som visar sig före det att personen har fyllt 18 år. Enligt American Association on Intellectual and Developmental Disabilities kan en människas adaptiva förmågor delas in i kategorierna begreppsmässiga, sociala och praktiska (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities 2010). Begreppsmässiga adaptiva förmågor utgörs till exempel av förmågan att kunna skriva, räkna och läsa. De sociala adaptiva förmågorna avgör i vilken grad vi hanterar sociala relationer, tar ansvar för oss själva och hur väl vi kan förhålla oss till de regler (formella som informella) i sociala sammanhang som vi möter. En människas praktiska adaptiva förmågor påverkar även förutsättningarna att hantera vardagen (sköta ett hem, ta hand om hygien, etc.) samt möjligheterna att hantera kraven i yrkeslivet. Orsakerna till intellektuell funktionsnedsättning, som är livslång, är till största delen okända. Foster- och förlossningsskador, genetiska avvikelser, undernäring med mera finns bland förklaringsfaktorerna (Söderman & Antonsson 2011).

Statistiskt sett bör, baserat på enbart intelligenstag, det vara drygt 2% av den svenska befolkningen som har en intelligenskvot under 70 (Nylander, Fernell & Björkman 2014). I Sverige tillämpas dock en administrativ definition¹⁰ av intellektuell funktionsnedsättning vilken innebär att det utöver IQ under 70 krävs behov av insatser enligt särskilda bestämmelser:

”(...) personer som på grund av sina intellektuella svårigheter bedöms ha ett hjälpbehov som inte tillgodoses på annat sätt och därigenom erhåller stöd enligt speciell lagstiftning definieras som utvecklingsstörda.” (Mineur, Bergh & Tideman 2009, s. 8)

Enligt den administrativa definitionen är det erfarenhetsmässigt ca 0.5-1.0% av den svenska befolkningen som kategoriseras ha en intellektuell funktionsnedsättning (Nylander et al. 2014). Detta är en lägre andel än i länder där IQ-resultat definierar gruppen. Skälen till den lägre andelen i Sverige förklaras främst med att en del personer med IQ strax under 70 får sina behov av utbildning och/eller stöd tillgodosedda inom ramen för ordinarie utbildning eller välfärdstjänster.

¹⁰ Se vidare under avsnittet ”Kategorisering”.

Medicinsk, social eller miljörelativ förståelsemodell?

Hur funktionshinder definieras och betraktas avgörs till stor del av vilket grundläggande synsätt definitionen baseras på. En förståelse, som utvecklades under 1800-talet, då tilltron till de medicinska vetenskaperna växte sig stark, betecknad den *medicinska* modellen, bottnar i en syn på funktionshinder som något biologiskt och kroppsligt - som en skada, brist eller oförmåga hos den enskilde individen vilken ska botas eller repareras (Lindqvist 2012). Den *sociala modellen*, vilken växte fram i England under 1960-talet, kan ses som en reaktion mot den medicinska då den betonar omgivningens betydelse och argumenterar för att funktionshinder uppstår på grund av barriärer och strukturer i samhället och miljön. Om samhället blir mer tillgängligt för personer med funktionsnedsättning så minskar förekomsten av funktionshinder (Barnes, Oliver & Barton 2002). Den sociala modellen anses springa ur ett motstånd mot den medicinska modellens individcentrering, men den sociala modellen har även den kritiserats. Framförallt har den anklagats för att lägga alltför stor vikt vid omgivningsfaktorer och inte ta tillräckligt stor hänsyn till den faktiska funktionsnedsättning som en person har (Shakespeare & Watson 2002).

Föreliggande avhandling utgår från en tredje förståelsemodell av funktionshinder som tar hänsyn till såväl den faktiska funktionsnedsättningen som till faktorer i omgivningen; den *miljörelativa modellen*. Enligt denna definition är det omöjligt att förstå funktionshinder utan att studera interaktionen, relationen, mellan individer med funktionsnedsättning och kontexten som de befinner sig i (Gustavsson, Tøssebro & Traustadóttir, 2005). Den miljörelativa modellen utvecklades i slutet av 1960- och början av 1970-talet i Sverige och en av de första offentliga definitionerna av synsättet återfinns i en statlig utredning från 1976 (SOU 1976:20).

”Skillnaden är väsentlig: skadan är något som ständigt finns – antingen är en person skadad eller också är han det inte. En funktionsbegränsning, däremot, föreligger i vissa situationer. Vid andra tillfällen finns inget handikapp¹¹ i denna mening även om skadan är oförändrad. Man kan således vara handikappad i en situation eller funktion, men är det inte i en annan. Handikapp är således ett relativt begrepp för oss” (SOU 1976:20, s. 50).

Denna avhandling rör personer med intellektuell funktionsnedsättning som har en gymnasiesärskolebakgrund. För att bli mottagen som elev i den svenska särskolan ska det efter en utredning ha konstaterats att bar-

¹¹ Begreppet handikapp har, av Socialstyrelsen, idag ersatts med termen funktionshinder då det senare anses vara mindre stigmatiserande.

net/ungdomen inte antas uppnå kunskapskraven i grund- eller gymnasieskolan på grund av en intellektuell funktionsnedsättning (Skollag 2010:800). Då den miljörelativa definitionen av funktionshinder tidigt (internationellt sett) etablerades i det offentliga Sverige¹² har en stor del av välfärdssamhällets insatser till personer med intellektuell funktionsnedsättning kommit att präglas av denna. I förhållande till avhandlingens tema framträder denna miljörelativa definition tydligt i det att barn/ungdomar som inte anses uppnå kunskapskraven i grund- eller gymnasieskolan på grund av intellektuell funktionsnedsättning erbjuds plats i särskolan; funktionsnedsättningen relateras till skolkontexten. I det på skoltiden följande arbetslivet ställs delvis andra krav på människor och samhällets behov av att kategorisera medborgarna i relation till arbetslivet skiljer sig från hur kategoriseringen i relation till skolan ser ut. Detta väcker bland annat frågor om mötet mellan den skolrelativa diagnosen och arbetsmarknadens krav och förväntningar.

Kategorisering

Sorterat, klassificerat och kategoriserat människor har vi gjort sedan lång tid tillbaka och gränsen mellan vem som exempelvis är funktionshindrad och vem som inte är funktionshindrad är socialt konstruerad (Hacking 2000). Vilka vi har kategoriserat och vem som har bedömts ingå i vilken kategori har varierat över tid (Tideman 2000). Likaså skiljer sig gränsen mellan funktionshindrad/icke funktionshindrad åt mellan olika samhälleliga arenor och sammanhang. Under de senaste decennierna har vi bland annat sett en ökad social kategorisering av barn som bedöms tillhöra särskolans personkrets samt barn som får en neuropsykiatrisk diagnos (Socialstyrelsen 2013; Svensson & Tideman 2007). Utöver diagnoser som fastställs enligt kriterierna i de medicinskt inriktade klassifikationerna DSM-5 eller ICD-10 föreligger tidvis andra skäl till att kategorisera människor; bland annat för distributionen av välfärdstjänster inom ramen för välfärdsstaten. Sådana diagnoser och klassificeringar som syftar till att lösa fördelningsproblematik i samhället definieras som administrativa (Grönvik 2007; Stone 1985). Eftersom administrativa definitioner av funktionsnedsättningar syftar till att hantera förhållanden inom en specifik typ av välfärdssamhälle, varierar denna typ av definitioner mellan länder men också över tid inom samma land. Det innebär att företeelser och förhållanden i olika länder eller i olika tider inte är automatiskt jämförbara, även om den rent språkliga beteckningen låter påskina det.

¹² I Norge växte en miljörelativ definition fram ungefär vid samma tid; i slutet av 1960- och början av 1970-talet (Tøssebro 2010).

I förhållande till arbetslivet är det allt fler som, av olika skäl, kategoriseras som funktionshindrade. Jacobsson och Seing (2013) menar att detta bland annat kan förklaras av en normalitetsförskjutning som innebär att

”(...) gränsen mellan bristande anställbarhet och regelrätt funktionshinder blir glidande, och för grupper med begränsad anställbarhet i den dynamiska innebörden går vägen till anställning i stället via en funktionshinderkod”. (ibid, s. 22)

Det kan kopplas till den generella utvecklingen avseende användningen av administrativa kategorier i dagens välfärdssamhälle. Så som mottagandet i särskolan, beviljandet av välfärdstjänster och tillgången till arbetsmarknads-politiska åtgärder fungerar idag behöver en person ofta först kategoriseras som funktionshindrad innan hen kan få del av de insatser som finns för att utjämna skillnader och kompensera för exempelvis nedsatt arbetsförmåga. Sauer, Molin och Ineland (2013) beskriver det enligt följande:

”En person med funktionshinder måste alltså först underkasta sig att andra definierar honom eller henne som avvikare, exempelvis utvecklingsstörd, för att komma åt insatser som syftar till att åtgärda avvikelsen och att underlätta för individen att leva så självständigt som möjligt.” (ibid, s.74)

I föreliggande avhandling är kategoriseringen som skett i skolkontexten relevant ur flera aspekter. De unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som ingår i studien har någon gång under barn- eller ungdomsåren kategoriserats tillhöra särskolans personkrets eftersom de bedömts inte kunna nå upp till kunskapskraven i grund- eller gymnasieskolan på grund av utvecklingsstörning. Arbetslivet ställer delvis andra krav än vad skoltiden gör och därför är det relevant att undersöka om, och i så fall hur, kategoriseringar som rör tillvaron och kraven i skolan får konsekvenser för etableringen i arbetslivet för personer med intellektuell funktionsnedsättning.

Gymnasiesärskolan

En av grundförutsättningarna för att senare i livet kunna få ett arbete är oftast utbildning. Sedan 1944 har det i Sverige funnits lagstiftning som reglerar utbildningen för personer med intellektuell funktionsnedsättning. Lagtexterna har utvecklats över tid, bland annat 1954 då begreppet *särskola* introducerades och 1968 då omsorgslagen trädde i kraft och för första gången gav alla barn oavsett funktionsförmåga rätt till utbildning (Grunewald 2008).

I den Skollag (1985:1100) som var aktuell då eleverna i denna studie mottogs i särskolan uttrycktes det övergripande syftet med utbildningen enligt följande:

”Utbildningen i särskolan syftar till att ge utvecklingsstörda barn och ungdomar en till varje elevs förutsättningar anpassad utbildning som så långt det är möjligt motsvarar den som ges i grundskolan och gymnasieskolan.” (Skollag 1985:1100, 6 kap. 1 §)

Gymnasiesärskolan utgör en egen frivillig skolform i det svenska utbildningssystemet och utöver att förbereda eleverna för ett liv som yrkesverksamma individer syftar gymnasiesärskolan även till att gynna den personliga utvecklingen och att öka möjligheterna för den enskilde att kunna leva ett aktivt liv i samhället.

Det är landets kommuner som ansvarar för att genom utredning avgöra om en person ska erbjudas plats i särskolan eller ej (Skollag 1985:1100, 2010:800). När läsåret 2013/14 startade hade gymnasiesärskolan genomgått ett reformarbete. I den Skollag (2010:800) som nu gäller uttrycks intentionerna med gymnasiesärskolan enligt följande:

”Gymnasiesärskolan ska ge elever med utvecklingsstörning en för dem anpassad utbildning som ska ge en god grund för yrkesverksamhet och fortsatta studier samt för personlig utveckling och ett aktivt deltagande i samhällslivet. Utbildningen ska utformas så att den främjar social gemenskap och utvecklar elevernas förmåga att självständigt och tillsammans med andra tillägna sig, fördjupa och tillämpa kunskaper.” (Skollag 2010:800, 18 kap. 2 §, 1 och 2 st.)

Elever som börjat gymnasiesärskolan hösten 2013 och därefter betecknas gå i ”nya” gymnasiesärskolan eftersom den har förändrats jämfört med tidigare, bland annat när det gäller ämnesplaner och utbudet av kurser och utbildningsprogram (Skolverket 2013). Alla personer i denna studie har gått i den ”gamla” gymnasiesärskolan vars verksamhet reglerades inom Skollag (1985:1100).

Om en elev är mottagen i särskolan kan hen antingen gå i en gymnasiesärskoleklass eller i en gymnasieklass tillsammans med andra elever och läsa enligt särskolans läroplan¹³. Huvuddelen av de 272 svenska gymnasiesärskolorna hade läsåret 2010/11 ett kommunalt huvudmannaskap (230 skolor, 84.6%) men även fristående skolor (34 skolor, 12.5%) och skolor

¹³ Läsåret 2010/11 var det ca 2,3% av gymnasiesärskoleeleverna som fick minst halva tiden av sin undervisning tillsammans med elever i en gymnasieklass (Skolverket 2015).

med landstingskommunala (8 skolor, 2.9%) huvudmän fanns (Skolverket 2015)¹⁴.

Elev i gymnasiesärskolan

Enligt lag är det endast barn och unga som på grund av en utvecklingsstörning (intellektuell funktionsnedsättning) inte antas nå upp till kunskapskraven i grund- eller gymnasieskolan som har rätt att bli mottagna i särskolan (Skollag 1985:1100, 2010:800). Enligt skollag (1985:1100) var det barn och ungdomar med utvecklingsstörning som erbjöds plats i särskolan, liksom barn och ungdomar med *”betydande och bestående begåvningsmässigt funktionshinder på grund av hjärnskada, föranledd av yttre våld eller kroppslig sjukdom, samt personer med autism eller autismliknande tillstånd”* (SOU 2011:8). Kommunernas tolkningar av vilka som i praktiken kom att inkluderas i särskolans personkrets har varit varierande och i skollag 2010:800 förtydligades därför målgruppen. Det lades även till en precisering om att utredningen om eventuellt mottagande i särskolan ska bestå av fyra delar; en pedagogisk, en psykologisk, en social och en medicinsk bedömning (7 kap. 5 §). Om den sammanlagda utredningen konstaterar att en utvecklingsstörning föreligger och att eleven därav inte antas kunna uppnå kunskapskraven i den allmänna skolan erbjuds eleven, i praktiken elevens vårdnadshavare, en plats i denna alternativa skolform.

Under 1990-talet och i början av 2000-talet ökade antalet elever i särskolan markant (Tideman 2000). Några av de förklaringar som förts fram till den kraftiga elevökningen är att fler kommuner startade egna särskolor på 1990-talet och att en tilltagande brist på resurser i grundskolan ledde till att elever i behov av särskilt stöd hänvisades till särskolans verksamheter (Mineur 2013, Tideman 2000). I början av 2010-talet planade ökningen ut och under några år minskade antalet elever. Uppgifter från Skolverket gör gällande att det under 2014 var 2.4% av det totala antalet elever i gymnasieåldern i Sverige som var mottagna i gymnasiesärskolan (Skolverket 2015), jämfört med 0.75% i slutet av 1980-talet (SOU 2003:35).

År 2011 publicerade Skolinspektionen en rapport som bygger på granskningar av utredningar och beslut som utgjort grund för mottagande i särskolan. Rapporten visar att utredningarna i praktiken inte har varit så grundliga och noggranna som lagstiftaren avsett. Barn och ungdomar har därför kunnat bli placerade i särskolan på bristande eller direkt felaktiga grunder. Skol-

¹⁴ Läsåret 2014/15 hade 245 (83.6%) av totalt 293 gymnasiesärskolor en kommunal huvudman, 36 skolor (12.3%) var fristående och 12 skolor (4.1%) hade en landstingskommunal huvudman. (Skolverket 2015)

inspektionen granskade 715 slumpmässigt utvalda elevers utredningar samt 30 slumpmässigt valda kommuner. Granskningarna ledde bland annat till att kritik riktades till samtliga 30 kommuner avseende brister i handläggningens och utredningarnas kvalitet (Skolinspektionen 2011). I några fall har det bristande underlaget och bedömningarna lett till att felaktigt inskrivna eleverna har stämt sina respektive hemkommuner och några har fått ekonomisk ersättning (jmf. Dahlqvist 2013; Samuelsson 2014; Wieland 2014).

Arbete och sysselsättning bland unga idag

I jämförelse med hur situationen såg ut för ett antal decennier sedan etablerar sig unga i allmänhet på arbetsmarknaden allt senare idag. Till viss del förklaras det av att många väljer att göra annat än att arbeta direkt efter skoltiden, till exempel resa i världen eller utbilda sig på högskolor eller universitet. För många unga är den första tiden efter skolan en period av att försöka komma underfund med vad man vill och kan göra. Det är dock inte bara den senarelagda etableringen på arbetsmarknaden som kan sägas karaktärisera det tidiga 2000-talets arbetsliv för unga. De har också att förhålla sig till en arbetsmarknad som till stor del bygger på tillfälliga, osäkra jobb, samt ett arbetsliv där enklare arbetsuppgifter (utan krav på utbildning) inte förekommer i samma utsträckning som tidigare och där kraven på utbildning är högre än tidigare (Olofsson & Wadensjö 2009; Wadensjö 2014).

I Sverige betecknades under 2012 etthundratusen personer mellan 20-25 år vara ”unga utanför” (Statistiska Centralbyrån 2015), eller NEET (Not in Employment, Education or Training) som gruppen betecknas på europeisk nivå (Eurofound 2011), vilka är unga vuxna som varken arbetar eller studerar (se till exempel SOU 2013:74).

Arnell Gustafsson (2003) pekar på de ökade riskerna för framtida långvarig arbetslöshet som följer av att unga är arbetslösa direkt efter skoltiden. och forskning visar på vikten av att unga får fäste på arbetsmarknaden i ett tidigt skede efter skolåren (Lindstrom et al. 2014). Angelin diskuterar riskerna med att tidigt i livet vara just ”ung utanför”:

”(...) yngre som under längre perioder varken arbetar, studerar eller har någon annan känd sysselsättning ofta refereras till som ’unga utanför’, där en låg etableringsgrad associeras med en rad andra centrala välfärdsproblem samt en utebliven inklusion i socialförsäkringssystemen” (2009, s. 11).

Att redan i unga år stå utanför arbetsmarknaden har även hälsomässiga risker. Bland de unga som är utanför arbetskraften och vare sig arbetar eller är

öppet arbetslösa är förekomsten av psykisk ohälsa vanligare än bland övriga unga¹⁵ (Lager & Bremberg 2009). Studier har även visat att arbetslöshet i unga år kan ha långsiktiga effekter på såväl den fysiska (Brydsten, Hammarström, Strandh & Johansson 2015) som den psykiska hälsan (Strandh, Winefield, Nilsson & Hammarström 2014).

Hur många unga som är NEET, eller ”unga utanför”, används allt oftare som ett mått på ungas relation till arbetsmarknaden istället för den traditionella statistiken om arbetslöshet eftersom NEET-måttet anses säga mer om hur den faktiska situationen ser ut (SOU 2013:74). Engdahl och Forslund (2015) identifierar i den rapport som fokuserar ungas etablering på arbetsmarknaden tre huvudgrupper av unga som har särskilt svårt att etablera sig; de med en funktionsnedsättning som medför nedsatt arbetsförmåga, de med utländsk bakgrund och de som inte har slutbetyg från gymnasieskolan. Vare sig Engdahl och Forslunds rapport, eller andra texter som fokuserar frågan om ”unga utanför”, behandlar dock hur etableringen i arbetslivet ser ut för de unga vuxna som har gått i gymnasieskolan; personer för vilka faktorerna funktionsnedsättning, avsaknad av slutbetyg från gymnasiet och utländsk bakgrund alla kan vara aktuella samtidigt.

Internationella studier visar att unga personer med intellektuell funktionsnedsättning har en något mer utsträckt övergång från skoltid till arbetsliv än andra unga men den bilden kan sägas ha förändrats genom att även andra ungdomars övergång har tänjts ut i och med att allt fler reser och studerar under längre perioder än förr (Caton & Kagan 2007). En förklaring till att ungdomar generellt träder in på arbetsmarknaden senare idag jämfört med hur det var för några decennier sedan kan vara att de befinner sig i utbildning under en längre tid. Just studier antas dock inte vara ett av huvudskälen till att unga vuxna från gymnasieskolan inte etableras på arbetsmarknaden eftersom de inte är behöriga att söka sig till högre utbildning i Sverige¹⁶.

Lidström (2009) visar i sin avhandling *En resa med osäkra mål* att övergången från skoltiden till vuxenlivet för ungdomar generellt ser annorlunda ut idag än för ett antal decennier sedan och menar, som tidigare nämnts, att övergången till vuxenlivet idag är såväl mer komplex som mer utsträckt än tidigare. Lidström menar att just denna komplexitet gör att det blir svårare att se och upptäcka exempelvis ojämlikhet och marginalisering eftersom den generellt ökade variationen i övergångsprocesserna gör sådana risker mindre synliga.

¹⁵ Orsak och verkan kan diskuteras. Får unga psykiska problem för att de är arbetslösa eller blir unga arbetslösa för att de har psykiska problem?

¹⁶ Man kan däremot söka utbildningar vid till exempel folkhögskolor

Ungdomar generellt rör sig ut och in i arbets-/sysslolöshet innan de flesta så småningom hittar ett mer varaktigt arbete (SOU 2006:102). Walther (2006) liknar ungdomars rörelsemönster i förhållande till arbetsmarknaden vid en jojo och sätter den i kontrast till den mer linjära rörelse som han menar karaktäriserade tillvaron för ungdomar under stora delar av 1900-talet. Men för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning är det inte bara relevant att diskutera den jojo-liknande rörelsen mellan arbete och icke arbete utan också en likartad rörelse mellan välfärdssystemets olika delar; funktionshindersfären och arbetsmarknadssfären (jmf. Molin 2008) i de samtidiga (eventuellt oförenliga) rollerna som omsorgstagare och arbetstagare. Unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning har med andra ord ytterligare en dimension att manövrera.

Välfärdsinsatser för arbete och sysselsättning för personer med funktionsnedsättning

Det svenska välfärdssystemet karaktäriseras av en kombination av generella stödinsatser och selektiva åtgärder för grupper av medborgare (Lundberg et al. 2008; Palme et al. 2003). En sådan grupp är personer med funktionsnedsättning. För att öka möjligheterna för personer med funktionsnedsättning att bli mer delaktiga i arbetslivet finns det ett antal välfärdsinsatser som syftar till att öka sysselsättningen (Lindqvist 2012). Nedan redogörs för tre olika typer av stöd som kan vara aktuella för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning; aktivitetstersättning, lönebidrag och daglig verksamhet. De är alla tre relevanta för den senare diskussionen om sysselsättnings-situationen för unga med intellektuell funktionsnedsättning, och de tre stödformerna hanteras på olika sätt i avhandlingens fyra delarbeten. Daglig verksamhet är en av de fyra sysselsättningstyperna som personerna i studien återfinns inom (se vidare nedan). Aktivitetstersättning förekommer som en faktor i beskrivningen av de unga vuxna som finns i de olika sysselsättningstyperna. Stödformen lönebidrag är aktuell i avhandlingens andra delarbete som handlar om de personer som har ett i förvärvsarbete.

I texter och diskussioner om välfärdsinsatser som syftar till ökad sysselsättning bland personer med funktionsnedsättningar aktualiseras frågan om människors arbetsförmåga och anställningsbarhet, därför inleds detta avsnitt med en redogörelse för dessa två begrepp.

Enligt Arbetsförmedlingens definition¹⁷ är en persons arbetsförmåga något som

”(...) bestäms av egenskaper hos en individ, i relation till en specifik arbetsuppgift och i samspel med arbetsmiljön. Det innebär att den enskilde arbets-sökandes arbetsförmåga bedöms i förhållande till en specifik situation och varje ny situation kräver en ny bedömning.” (SOU 2012:31, s. 119)

Denna definition¹⁸ av en människas arbetsförmåga anknyter till den miljörelativa definitionen av funktionshinder¹⁹. Det är ett begrepp som syftar till att fånga mötet mellan individens fysiska, psykiska samt sociala förmågor och kraven i arbete. I det svenska socialförsäkringssystemet är arbetsförmåga ett centralt begrepp och för personer med intellektuell funktionsnedsättning och en utbildningsbakgrund i gymnasiesärskolan aktualiseras frågan om arbetsförmåga såväl i mötet med arbetsmarknaden som med välfärdssystemet.

Anställningsbarhet är ett till arbetsförmåga nära besläktat begrepp och riktar in sig på individens förmåga att dels få, och dels behålla ett arbete (Jacobsson & Seing 2013). I centrum för bedömningen av anställningsbarhet står individerna, deras egenskaper och förmågor och samhällets främsta uppgift blir att stötta dessa individer i omställningsarbetet så att de ligger i fas med arbetsmarknadens skiftande kravbild (ibid.). Insatser så som matchning och coaching ut i arbete är ett uttryck för sådana ”stöttande” åtgärder från samhällets sida.

Personer som på grund av nedsatt arbetsförmåga behöver extra hjälp och stöd för att träda in i arbetslivet kan, efter en bedömning från Arbetsförmedlingens sida, kategoriseras med en av de administrativa koder som beskriver olika funktionsnedsättningar. Har en person en sådan kodning kan hen få del av en annan typ av stöd och insatser än andra. (Det bör påpekas att denna procedur gäller för de personer som är registrerade som arbetssökande hos Arbetsförmedlingen.) Men – som redan konstaterats – en individs arbetsförmåga står i relation den miljö som hen har att förhålla sig till och därför är även utbudet av lediga arbeten, krav på kvalifikationer och arbetsgivarnas vilja att anställa av avgörande betydelse för om en person anställs

¹⁷ För exempel på ytterligare definition och diskussion kring begreppet arbetsförmåga, se bland annat: SOU 2008:66, Tengland (2006), Ludvigsson, Svensson och Alexandersson (2006).

¹⁸ Det är inte bara Arbetsförmedlingen som hanterar begreppet arbetsförmåga. Även exempelvis Försäkringskassan (FK) bedömer individers arbetsförmåga. FKs definition tar, likt Arbetsförmedlingen, till exempel individens fysiska arbetsplats och arbetsuppgifter i beaktande, men FKs bedömningar bottnar mer explicit i läkarintyg som beskriver medicinska aspekter av individens situation.

¹⁹ Arbetsmarknadsrelativ.

eller ej. Jacobsson och Seing menar att framförallt frågan om en individs anställningsbarhet avgörs av arbetsgivarna:

”I praktiken kan den som bedömas ha arbetsförmåga, efter arbetsprövning, ändå befinnas icke anställningsbar. Att inte leva upp till arbetsmarknadens krav på anställningsbarhet blir – när det kodas i organisationens administrativa system och logik – till ett funktionshinder.” (2013, s. 22)

Det generella mönstret är att kvinnor, i lägre utsträckning än män, blir (administrativt) kategoriserade med en funktionsnedsättning hos Arbetsförmedlingen, Försäkringskassan och kommunerna och att de därför erhåller färre välfärdstjänster än män (Arbetsförmedlingen 2015b; Angelov & Eliasson 2014, Försäkringskassan 2015a; Hetzler 1994).

Aktivitetsersättning

I början av 2000-talet reformerades det svenska pensionssystemet och den dåvarande rätten till förtidspension för unga i åldrarna 19-29 år ersattes av en aktivitetsersättning (Goine 2013). Aktivitetsersättningen kan beviljas av två olika skäl. Personer som på grund av en funktionsnedsättning behöver förlänga sin skolgång på grundskole- eller gymnasienivå kan beviljas *aktivitetsersättning på grund av förlängd skolgång*. Personer mellan 19-29 år med nedsatt intellektuell, fysisk eller psykisk arbetsförmåga till följd av en sjukdom eller en funktionsnedsättning kan beviljas *aktivitetsersättning på grund av nedsatt arbetsförmåga*. Nedsättningen ska antas bestå i minst ett år. Storleken på ersättningen bestäms av hur omfattande nedsättningen av arbetsförmågan är och en person kan beviljas en fjärdedels, en halv, tre fjärdedels eller hel aktivitetsersättning^{20, 21}. Aktivitetsersättning kan som längst beviljas för tre år i taget (Försäkringskassan odaterad a).

Tanken bakom utformningen av aktivitetsersättningen var att unga människor genom ökad aktivering i ”*olika slags stimulerande och kvalifikationshöjande insatser*” (Olofsson & Östh 2011, s. 43) skulle undvika att hamna utanför arbetsmarknaden tidigt i livet, vilket de tidigare riskerat i samband med förtidspensionering, och syftet med den nya ersättningsformen var tudelat:

²⁰ Det görs inte någon bedömning av nedsatt arbetsförmåga när det gäller aktivitetsersättning på grund av förlängd skolgång. Personer som beviljas denna ersättning får *hel* ersättning.

²¹ Sjukersättning är motsvarande ersättning för personer över 30 år.

”[dels] att ge ekonomisk trygghet, dels till att genom aktivering ge en ökad grad av självständighet för unga med funktionsnedsättning.” (Riksrevisionen 2015, s. 27)

Ett ökat fokus på aktivering antogs bland annat leda till ökade chanser till arbete och för personer vars nedsättning i arbetsförmåga bedöms vara bestående skulle aktiveringen främja en ökad delaktighet i samhällslivet (Nordens Valfärdscenter 2015). Uppföljningar har dock visat att syftet att aktivera personer som mottar den aktuella ersättningsformen inte har uppfyllts (Hultqvist 2014; Riksrevisionen 2015).

Sedan införandet av aktivitetsersättning har antalet mottagare ökat kraftigt från 5474 mottagare i december 2003 (Försäkringskassan odaterad b) till ca 30 000 mottagare i början av 2015, och antalet förväntas fortsätta att öka (Riksrevisionen 2015). Några anledningar till ökningen antas bland annat vara det ökade antal unga som går i gymnasiesärskolan samt en ökad förekomst av psykisk ohälsa bland unga. Personer som går i gymnasiesärskolan och har beviljats aktivitetsersättning för förlängd skolgång tenderar att i hög grad fortsätta vidare till aktivitetsersättning på grund av nedsatt arbetsförmåga (Inspektionen för socialförsäkringen 2011). Goine (2013) konstaterar att 90% av de som mottar aktivitetsersättning fram till dess att de fyller 30 år fortsätter vidare till sjukersättning. Utredningen *Brist på brådska* (SOU 2008:102) konstaterade att endast 3% gick vidare från perioder med aktivitetsersättning till studier eller arbete. Även andra studier har konstaterat att det stora flertalet av de som en gång har beviljats aktivitetsersättning fortsätter att stå utanför arbetsmarknaden²² (Germundsson & Runesson 2014; Ungdomsstyrelsen 2012).

Lönebidrag

Lönebidrag är en ersättningsform som betalas ut till arbetsgivare som anställer personer med nedsatt arbetsförmåga på grund av en funktionsnedsättning. Bidragsformen är *”det mest förekommande anställningsstödet riktat till personer med funktionsnedsättning”* (Arbetsförmedlingen 2015b, s. 4). Lönebidraget ska öka möjligheterna till anställning genom att arbetsgivaren får kompensation för den arbetstid som den anställda, på grund av sin nedsatta arbetsförmåga, inte kan arbeta (Arbetsförmedlingen 2015a). Bidraget ska täcka de eventuella merkostnader som anställningen innebär för arbetsgivaren i form av anpassningar av arbetet och/eller arbetsplatsen. Storleken

²² Jmf. ovan avseende de långsiktiga effekterna på den fysiska (Brydsten et al. 2015) och psykiska (Strandh et al. 2014) hälsan av att stå utanför arbetsmarknaden redan i unga år.

på bidraget bestäms utifrån en sammanvägning av (a) lönekostnaden och (b) individens arbetsförmåga. Arbetsgivaren kan som mest få ersättning för lönekostnader upp till 16700 kr/mån. Enskilda individers möjligheter att få ett arbete antas öka på grund av möjligheten till lönebidrag (ibid.).

Det första beslutet om ett lönebidrag sträcker sig som längst ett år och ett andra beslut får som längst omfatta tre år. Tanken är att lönebidragsanställningen efter maximalt fyra år ska övergå till att bli en osubventionerad anställning (Johansson 2012). Under senare år har antalet personer med lönebidrag minskat och minskningen antas hänga ihop med att många istället har gått över till andra typer av subventionerade anställningar som trygghetsanställning eller ett nystartsjobb (Arbetsförmedlingen 2015b).

Daglig verksamhet

En typ av sysselsättning som är avsedd för personer med intellektuell funktionsnedsättning är *daglig verksamhet*. Det är inom denna insats som huvuddelen av de unga med intellektuell funktionsnedsättning som ingår i studien antogs befinna sig efter skoltiden. Denna uppfattning baseras, förutom på den generella uppfattningen om sysselsättning för målgruppen efter avslutad skola, på en tolkning av mönster som visar på (a) en elevökning inom särskolan och (b) en ökning av antalet beslut om daglig verksamhet. Daglig verksamhet är en insats som kan beviljas enligt lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS). Insatsen syftar till att:

”(...) bidra till personlig utveckling och att främja delaktighet i samhällslivet (...) det övergripande målet är att utveckla den enskildes möjligheter till arbete.” (Socialstyrelsen 2008, s. 9)

För att ha möjlighet att ansöka om LSS-insatser måste en person först och främst bedömas tillhöra personkrets 1 och/eller 2 enligt LSS²³. Vidare ska personen för att komma ifråga för insatsen daglig verksamhet vara i yrkesverksam ålder samt *inte* befinna sig i vare sig arbete eller studier.

²³ Lagens personkrets, enligt 1 § Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade:

1. Personer med utvecklingsstörning, autism eller autismsliknande tillstånd.
2. Personer med betydande och bestående begåvningsmässigt funktionshinder efter hjärnskada i vuxen ålder föranledd av yttre våld eller kroppslig sjukdom, eller
3. Personer med andra fysiska eller psykiska funktionshinder som uppenbart inte beror på normalt åldrande, om de är stora och förorsakar betydande svårigheter i den dagliga livsföringen och därmed ett omfattande behov av stöd eller service.

Daglig verksamhet är den vanligast förekommande av alla de tio LSS-insatserna²⁴ och i oktober 2011 var det 29 771 personer i personkrets 1 som hade ett verkställt beslut om den aktuella insatsen. Det motsvarar 95.6% av alla med beviljat beslut om daglig verksamhet samt 49.2% av alla personer som fick någon LSS-insats under samma år. Utöver det faktum att daglig verksamhet är den insats enligt LSS som är vanligast förekommande är den också den insats som, sedan lagen trädde i kraft 1995, har ökat mest med avseende på antal personer (Socialstyrelsen 2008). Antalet personer med ett verkställt beslut om daglig verksamhet ökade med 36.6% mellan åren 1998 och 2011 (Socialstyrelsen 2012).

Intentionen med daglig verksamhet är att insatsen ska kunna fungera som en trappa ut i arbetslivet för den enskilde individen och i proposition 1999/2000:79 poängteras att möjligheterna *"till arbete på den öppna arbetsmarknaden ska prövas regelbundet"* (Socialstyrelsen 2008, s. 9). Analyser visar dock att insatsen snarare tycks ha utvecklats till att bli en mur mellan den enskilde och arbetsmarknaden och det endast är ett fåtal individer som lämnar daglig verksamhet varje år för ett förvärvsarbete (Socialdepartementet 2011; Socialstyrelsen 2008).

Det finns olika sätt att organisera insatsen daglig verksamhet på och det är de enskilda kommunerna ansvarar för verksamheterna och hur dessa kommer individerna till del. Arbetet med LSS ingår i den specialreglerade delen av den kommunala kompetensen och är därför obligatorisk för varje kommun att arbeta upp en organisation kring (Bengtsson & Melke 2014). I majoriteten av de svenska kommunerna ligger frågor som rör LSS under socialnämnden och det är också vanligast att kommuner väljer att verkställa den dagliga verksamheten i egen regi. Alternativet är att den dagliga verksamheten verkställs i enskild regi, av till exempel ett privat företag (Socialstyrelsen 2008).

Den dagliga verksamheten kan organiseras på olika sätt och det finns *traditionell gruppverksamhet*, *utflyttad gruppverksamhet* (om ett antal personer från en daglig verksamhet utför sin sysselsättning till exempel inom en kommunal verksamhet eller på ett företag) och *individuell placering* (då en person med beslut om daglig verksamhet har sin sysselsättning inom till exempel ett företag) (ibid.).

²⁴ Daglig verksamhet är den tionde av tio insatser enligt 9§ LSS. De övriga nio är: 1) rådgivning och annat personligt stöd, 2) biträde av personlig assistent eller ekonomiskt stöd till skäligen kostnader för sådan assistans, 3) ledsagarservice, 4) kontaktperson, 5) avlösarservice i hemmet, 6) korttidsvistelse utanför det egna hemmet, 7) korttidsstillsyn för skolgång över 12 år, 8) boende i familjehem eller bostad med särskild service för barn eller ungdomar, 9) bostad med särskild service för vuxna eller annan särskilt anpassad bostad för vuxna.

När en person har sin sysselsättning inom daglig verksamhet erhåller hen ingen lön. Istället kan kommuner betala ut så kallad habiliteringsersättning om cirka 30-50 kronor per dag²⁵. I princip alla de som har sin sysselsättning inom daglig verksamhet har aktivitets- eller sjukersättning i någon utsträckning.

Utöver de tre välfärdsinsatser som presenterats ovan; aktivitetsersättning, lönebidrag och daglig verksamhet, finns det arbetsmarknadspolitiska program som kan aktualiseras för personer med nedsatt arbetsförmåga, på grund av exempelvis en intellektuell funktionsnedsättning. Exempel på sådana är skyddat arbete hos offentlig arbetsgivare (OSA)²⁶, trygghetsanställning²⁷, praktikantprogrammet²⁸, utvecklingsanställning²⁹ och anställning på Samhall³⁰. Utöver de offentliga insatserna finns även ett antal privata företag vars verksamhet syftar till att stötta personer med intellektuell funktionsnedsättning ut i arbetslivet³¹ och projektverksamheter, finansierade till exempel av Allmänna Arvsfonden eller Europeiska Socialfonden (ESF).

Angelov och Eliasson (2014) studerade tre arbetsmarknadspolitiska åtgärder som riktas till personer med funktionsnedsättningar; lönebidrag, skyddad anställning hos offentlig arbetsgivare och anställning hos Samhall. Undersökningen visade på positiva effekter av insatserna, bland annat högre inkomst och *”sysselsättning på både kort och medellång sikt”* (ibid. s. 1) men uppmärksammade samtidigt det faktum att flera av insatserna hade så kallade inlåsnings effekter för den enskilde och att många blir kvar inom stödsystemen under långa perioder.

²⁵ Inte alla kommuner betalar ut habiliteringsersättning till de personer som har daglig verksamhet.

²⁶ Skyddat arbete hos offentlig arbetsgivare (OSA) innebär att individer som har en funktionsnedsättning, som har en insats enligt LSS, som aldrig tidigare har haft ett arbete eller som har varit bort från arbetsmarknaden under en längre period kan erbjudas anställning i en statlig, kommunal eller landstingskommunal verksamhet (Arbetsförmedlingen odaterad a).

²⁷ Trygghetsanställning är en individuellt anpassad, mer långsiktig lösning än lönebidrag, som beviljas för fyra år i taget (Arbetsförmedlingen odaterad a.).

²⁸ Inom ramen för praktikantprogrammet erbjuds personer med funktionsnedsättningar praktik i upp till sex månader inom den statliga sektorn (Arbetsförmedlingen odaterad b).

²⁹ Utvecklingsanställning syftar till att hjälpa individer att utveckla sin förmåga till arbete och kan bland annat innehålla rehabilitering och arbetsträning (Arbetsförmedlingen odaterad a).

³⁰ Samhall är ett företag som ägs av staten och vars verksamhet syftar till att skapa arbete för personer med funktionsnedsättningar och som har svårt att få arbete någon annanstans. Anställningen är inte tidsbegränsad (ibid.).

³¹ Till exempel MISA, Iris Hadar, Peritos och Left is Right

4. Tidigare forskning

Att träda in på arbetsmarknaden efter skoltiden, oavsett om det sker direkt efter examen eller efter några år, är ett betydelsefullt steg på vägen mot ökad självständighet och frigörelse. Såväl levnadsnivåundersökningar som andra typer av studier visar dock att det föreligger tydliga negativa skillnader bland annat när det gäller arbete, och förekomsten på arbetsmarknaden, mellan personer med intellektuell funktionsnedsättning och befolkningen i övrigt, både i Sverige och i andra nordiska länder (Olsen 2009; Sauer 2004; Tideman 1997, 2000; Tideman & Tøssebro 2001; Tøssebro & Lundeby 2002; Umb-Carlsson 2005). Följande kapitel presenterar tidigare forskning som relaterar till problemområdet ”sysselsättning efter gymnasiesärskolan”. Då antalet studier på det specifika temat hittills är begränsat omfattar denna kunskapsöversikt även näraliggande teman och nedan redogörs också för studier som varit inriktade på frågor om arbetslivet för personer med andra typer av funktionsnedsättningar. Forskning som har fokuserat genusaspekter av arbete presenteras liksom studier som analyserar frågan om sysselsättning efter skoltiden för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i andra länder än de nordiska. Denna kunskapsöversikt avslutas med en redogörelse för studier som har ställt frågan om vilka faktorer som främjar olika typer av sysselsättning efter skoltiden.

Efter(sär)gymnasial sysselsättning

Det finns forskning som beskriver inträdet i vuxenlivet för unga som har gått i gymnasieskolan men när det gäller samma livsfas för unga vuxna som har gått i gymnasiesärskolan är kunskaperna betydligt mer begränsade (Molin 2008, Nolen 2005).

På 1980-talet studerade Rosenqvist (1988) arbetsmarknadssituationen bland unga med intellektuell funktionsnedsättning och fann bland annat att 16% hade en anställning på den öppna arbetsmarknaden. Anledningen till att vissa lyckades få ett arbete, och andra inte, sades i intervjuer med lärare, arbetsgivare och föräldrar, bero på dels individuella (egenskaper och förmågor hos eleverna), dels strukturella faktorer (egenskaper och förmågor

hos samhällsinstitutionerna) (Rosenqvist 2007). Resultaten representerar, vad Rosenqvist betecknar som ett ”individburet” respektive ett ”samhällsburet” perspektiv (ibid. s. 113) som betraktar och bemöter personerna som unga *med* svårigheter respektive unga *i* svårigheter.

Sonnander (1990) visar, i en studie som genomfördes i slutet av 1980-talet, att cirka 11% av 255 unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning hade en anställning på den öppna arbetsmarknaden. Övriga 89% hade sin sysselsättning inom en daglig verksamhet eller något arbetsmarknadspolitiskt program. Tideman (2000) visar i levnadsnivåstudier av vuxna med intellektuell funktionsnedsättning år 1991 med uppföljning 1995 att 8,7% respektive 7,5% av populationen (n=516) återfinns på arbetsmarkanden i vanlig eller subventionerad anställning. I den studie som Umb-Carlsson och Sonnander (2006) publicerade sex år senare framkom att endast två av 110 personer med intellektuell funktionsnedsättning hade ett arbete och fem personer hade ingen sysselsättning alls. Övriga hade sin sysselsättning inom daglig verksamhet.

Söder (1989) analyserar övergången mellan särskola och arbetsliv och poängterar särskilt den skillnad som han menar föreligger mellan den tillvaro och de värderingar som eleverna möter i skolan jämfört med den som råder i arbetslivet. Skolans och arbetslivets syn på förmågor och funktionsnedsättning skiljer sig åt, liksom deras respektive krav och förväntningar på den enskilde individen. Även Antonson (2003) undersöker hur personer med intellektuell funktionsnedsättning på olika sätt når, får och behåller ett arbete. Antonson menar att några centrala faktorer som avgör om en person når, får och behåller ett arbete är dels sådana som finns hos individen (till exempel vilket förhållningssätt man har till arbetet), dels sådana som ligger i omgivningen (till exempel om man får det stöd som man behöver)³². Antonsons informanter ger uttryck för att det upplevs som en nackdel att ha gått i särskolan i samband med sökandet efter ett arbete. Att ha blivit kategoriserad som ”utvecklingsstörd” anses skapa betydande motstånd på vägen ut i arbetslivet.

Några studier beskriver hur unga vuxna efter gymnasiesärskolan ”väljer” att leva sina liv inuti omsorgssystemet, mitt emellan omsorgssystemet och ”världen utanför” eller helt utanför omsorgssystemet (Ringsby-Jansson & Olsson 2006) samt den ibland splittrade efter(sär)gymnasiala rollen som omsorgs- eller arbetstagare (Molin 2008). Ringsby-Jansson och Olsson (2006) diskuterar, med utgångspunkt i strukturella förändringar av välfärdsystemet i form av ökad individualisering, mer valfrihet och en större förväntan om aktiva medborgare hur unga med intellektuell funktionsnedsätt-

³² Jmf. Rosenqvist (1988; 2007).

ning utvecklar nya "livsmönster". Tre grupper identifieras; de som med utgångspunkt i sin diagnos aktivt söker stöd från välfärdssystemet, de som söker stöd i perioder och ser stödet som något tillfälligt samt de som helt tar avstånd från kategoriseringar och stöd. Ringsby-Jansson och Olsson menar att förändringar i välfärdssystemet leder till att unga med intellektuell funktionsnedsättning har möjlighet att forma sina liv friare än tidigare men att de samtidigt riskerar att marginaliseras ytterligare om de tar helt avstånd från stöd.

Molins (2008) studie visar att unga vuxna som strävar efter att etablera sig i arbetslivet efter gymnasiesärskolan har att förhålla sig till vad författaren kallar en paradoxal kvalificeringsprocess. För att få ta del av stödinsatser som syftar till att stödja en person ut i arbete behöver individen framhålla sina tillkortakommanden. Genom att först betecknas ha en bristande arbetsförmåga kan individen få tillgång till ett utökat stöd på vägen mot ett "vanligt" arbete. Dock kan kategoriseringen ha negativa konsekvenser för såväl den enskilde (som vill fokusera på att framhålla sina förmågor snarare än på sina tillkortakommanden) som för potentiella arbetsgivare vilka eventuellt ställer sig frågande till personens möjligheter att klara av ett arbete utifrån den kategorisering av/kodning om nedsatt arbetsförmåga som föreligger.

Molin och Gustavsson (2009) konstaterar, i en forskningsöversikt som fokuserar övergången från skola till arbete för unga med intellektuell funktionsnedsättning i Sverige, att övergången ofta kännetecknas av vad författarna betecknar som flerdimensionella självförväntningar. Författarna menar att unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som är på väg ut i arbetslivet behöver utveckla en slags förmåga att förhålla sig till såväl lösningar och -verksamheter som till ordinarie stöd- och insatsformer för att på bästa sätt navigera inom välfärdssystemet. Molin och Gustavsson framhåller att de som förmår hantera denna dubbelhet också är de som kan dra störst nytta av den nya ordningen med ökade inslag av valfrihet och individualisering som har vuxit fram i det svenska välfärdssystemet under de senaste decennierna.

Även Larsson (2006) berör detta tema och diskuterar hur personer som har sin sysselsättning inom daglig verksamhet och personer som har en lönebidragsanställning resonerar kring och förhåller sig till vad de uppfattar vara "normalt" respektive "avvikande" och hur det ibland kan vara svårt att förhålla sig till det som anses vara det "normala" och föra ett liv som alla andra när man samtidigt är i behov av visst stöd och omsorg.

Studier kring övergången mellan gymnasiesärskola och arbetsliv är, som redan konstaterats, relativt ovanliga och inga studier finns som omfattar större populationer. Men om fokus vidgas till att inkludera fler aspekter av

vuxenblivandet än etablering i arbetslivet finns det några. Bland annat har frågor om unga vuxnas boende (Ringsby Jansson 2002; Olin 2003) och sexualitet (Löfgren-Mårtensson 2003) studerats.

Ett tema som är gemensamt i några tidigare studier om gymnasiesärskolan och unga med intellektuell funktionsnedsättning är frågor om delaktighet och identitet. I sin avhandling intresserar Molin (2004) sig för hur den formella tillhörigheten till särskolan påverkar elevers upplevelse av delaktighet och tillhörighet. Generellt uppfattas tillhörigheten som något positivt bland informanterna men en grupp, som Molin väljer att beteckna som ”tuffingarna”, ger uttryck för ett mer aktivt motstånd mot tillhörigheten i särskolan. Szönyi (2005) undersöker i sin avhandling hur gymnasiesärskoleelever förhåller sig till erfarenheter av bristande delaktighet i relation till sin roll som elever i särskolan och Szönyi talar bland annat om tre olika former av vanliggörande: omsorgsrelaterat-, radikalt och framtidsinriktat. Det *omsorgsrelaterade* vanliggörandet innebär att elever ser sig göra samma saker som ungdomar generellt – men i en särskilt anpassad kontext. Det *radikala* vanliggörandet handlar om att elever både ser sig själv, och betraktas av andra – som ”alla andra”. Det *framtidsinriktade* vanliggörandet fokuserar elevers bild av att avvikelser till följd av särskoletillhörighet är något temporärt, något som kommer att förändras i samband med att skolan tar slut.

Frithiof (2007) beskriver, liksom Molin och Szönyi, hur erfarenheterna av att ha varit elev i gymnasiesärskolan kan präglas av såväl känslor av delaktighet som av annorlundaskap och marginalisering. Frithiof menar att resultaten i hennes avhandling pekar på att det råder en anda av ”lagom för funktionshindrade” i dagens samhälle, en anda som bland annat påverkar det stöd och insatser unga vuxna som träder in i vuxenlivet efter skoltiden möts av och kan förvänta sig. Även Kittelsaa (2008) fann, i intervjuer med unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i Norge, resultat som blottlägger erfarenheter av en dubbelhet avseende delaktighet och marginalisering. Detta fenomen upplever alla människor i någon utsträckning men för unga med intellektuell funktionsnedsättning kan det med hänsyn till såväl funktionsnedsättningen som de olika identiteternas/rollernas vitt skilda karaktär ställa till en del särskilda utmaningar i samspelet med det omgivande samhället.

Studier i bredare grupper av ungdomar visar att utrikes födda ungdomar möter mer omfattande utmaningar på vägen ut i arbetslivet än inrikes födda samt att inrikes födda generellt har lättare att efter skolan få arbete genom personliga kontakter och andra informella kanaler än vad utrikes födda har i Sverige (Schröder 2014). Hur vägarna till arbete för personer med gymnasiesärskole- och utländsk bakgrund ser ut i Sverige känner vi inte till. En rapport från Specialpedagogiska skolmyndigheten (2008) hanterar frågan om

utländsk bakgrund i Sverige, men fokuserar på elever som går i särskolan – inte unga vuxna som är på väg ut i arbetslivet. Ett av rapportens huvudresultat är att det i särskolan *inte* fanns en överrepresentation av elever med utländsk bakgrund, något man tidigare trott.

Genusperspektiv på arbete och sysselsättning för personer med intellektuell funktionsnedsättning

I forskning som rör personer med intellektuell funktionsnedsättning har det i flera fall konstaterats att såväl forskningen som samhället har tenderat att hantera människor med intellektuell funktionsnedsättning som könsneutrala (Umb-Carlsson & Sonnander 2006) genom att först och främst betrakta och bemöta dessa personer som ”personer med funktionsnedsättning” snarare än som kvinnor och män med individuella behov och preferenser (Barron 2004, 2010; Lövgren & Hamreby 2011).

Med tanke på de sociala skillnader som råder bland män och kvinnor *utan* intellektuell funktionsnedsättning avseende tillvaron efter gymnasieutbildningen och inträdet i, såväl som villkoren och förutsättningarna på, arbetsmarknaden (Gonäs, Lindgren & Bildt 2001; Nyberg 2003; 2012; Sandell 2007) så är detta ett relevant perspektiv att aktualisera även i föreliggande avhandling. Umb-Carlsson och Sonnander (2006) har studerat levnadsvillkoren för personer med intellektuell funktionsnedsättning och konstaterar att några av de tydligaste könsskillnaderna mellan män och kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning återfinns just på arbets- och sysselsättningsfältet och att kvinnor och män i den aktuella populationen hade arbeten inom traditionellt könskodade yrkeskategorier.

I sin avhandling om hur elever erfar sin skolvardag och sin tillhörighet till gymnasiesärskolan presenterar Mineur (2013) resultat som visar att kvinnliga och manliga elever redan under skoltiden bemöts och förbereds för ett liv i arbets- och samhällslivet på olika sätt. Bland annat beskriver Mineur hur lärarnas förväntningar på de kvinnliga eleverna skiljer sig från förväntningarna på de manliga. Studien visar även att männen på ett mer praktiskt sätt redan under skoltiden förbereds för ett arbete i större utsträckning än de kvinnliga eleverna (ibid.).

Lövgren (2013) finner, i den studie som fokuserar vuxna med intellektuell funktionsnedsättning, att kvinnors kön osynliggörs men att kön, paradoxalt nog, samtidigt uttrycks genom traditionellt könskodade aktiviteter och sysselsättningar. Bland annat ger intervjupersonerna i Lövgrens studie uttryck för en föreställning som bygger på att kvinnor framförallt besitter

talanger och kompetenser som lämpar sig för en hemlik, privat miljö och att arbetslivet och ”det offentliga” är en mer manlig arena. Lövgren menar att personerna i studien på detta vis gör kön ”*genom att accentuera skillnader mellan kvinnors respektive mäns egenskaper*” (s. 172).

Ovan nämnda studier är utförda i Sverige och fokuserar svenska förhållanden. I ett internationellt perspektiv finns det studier som jämför hur arbetslivet efter skoltiden ter sig för kvinnor respektive män med intellektuell funktionsnedsättning (Boeltzig, Timmons & Butterworth 2009; Riddel, Baron & Wilson 2001). Boeltzig och kollegor (2009) konstaterar att kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning tjänar mindre än män med samma funktionsnedsättning samt att kvinnorna arbetar färre timmar än männen. Könsskillnader återfanns även avseende vilka typer av arbeten som männen och kvinnorna hade. Fler kvinnor än män arbetade i serveringar, i kök och på olika typer av kontor samtidigt som fler män än kvinnor arbetade som vaktmästare eller med montering, tillverkning och förpackning.

Riddel och kollegor (2001) fann i sin kvalitativa studie av personer med intellektuell funktionsnedsättning att män hade större chans att få utbildning efter skoltiden än kvinnor – men att utbildningen inte ledde till sådana arbeten som finns tillgängliga på arbetsmarknaden. Avseende kvinnorna visade samma studie att de mötte stor risk att exkluderas från arbetsmarknaden, men samtidigt större chans att ingå i andra sociala sammanhang än männen. Två studier, som fokuserar en bredare grupp av personer med funktionsnedsättningar (inte bara intellektuella), beskriver hinder som står i vägen för kvinnor på deras väg ut i arbetslivet³³, (Lindstrom, Harwick, Poppen & Doren 2012) samt hur traditionella könsroller påverkar den eftergymnasiala sysselsättningen bland kvinnor och hur förväntningarna på kvinnornas arbetsliv är lägre än på männens (Powers, Hogansen, Geenen, Powers & Gil-Kashiwabara 2008).

Arbete för personer med intellektuell funktionsnedsättning – ett internationellt perspektiv

Huvuddelen av de studier som rör övergången från skolan till arbetslivet för personer med intellektuell funktionsnedsättning, är på grund av de karaktärsdrag som följer av det svenska skolsystemet med särskolan som en egen skolform just specifikt svenska. Det svenska/nordiska välfärdssamhällets

³³ De hinder som nämns klustras inom fyra huvudkategorier: individuella förmågor, karriärmöjligheter, skolsystem samt stödbehov på grund av funktionsnedsättning (Lindstrom et al. 2012).

sätt att finansiera och organisera välfärdstjänster i allmänhet och till den aktuella målgruppen är i huvudsak nordiskt. Bland annat finns det ett antal norska studier som fokuserar unga vuxna med ”special educational needs”³⁴. Värt att poängtera är det faktum att det svenska och det norska systemet inte är identiska. Det innebär att allt för långtgående jämförelser bör företas med försiktighet. Eftersom särskolan inte finns som egen skolform i Norge saknas även den administrativa kategorin ”gymnasiesärskoleelev” i det norska systemet. Några studier som presenteras nedan inkluderar elever med särskilda undervisningsbehov och den gruppen är något bredare och inkluderar fler personer samt utgör en mer heterogen population än vad gruppen ”gymnasiesärskoleelever”³⁵ gör. Välfärdstjänsterna är inte heller helt identiska i de två grannländerna och därför antas såväl utbud, utformning av stödet och insatserna, liksom aktuell målgrupp variera. Ländernas välfärds-politiska kontext är emellertid så pass lika på ett mer generellt plan att det trots olikheterna är relevant att inledningsvis särskilt lyfta fram forskning från Norge jämte de studier som beskriver svenska förhållanden.

Ett longitudinellt projekt, vars datainsamling spänner över 11 år, inkluderar unga vuxna med särskilda utbildningsbehov och har arbetsnamnet *Young Adults* (Båtevik & Myklebust 2007). Projektet har resulterat i ett antal artiklar som undersöker olika aspekter av övergången från skoltid till vuxenliv och arbete. En artikel beskriver hur vägen ut i arbetslivet följer olika mönster för unga kvinnor respektive unga män med särskilt utbildningsbehov (Båtevik & Myklebust 2006). Båtevik och Myklebust finner att många kvinnor blir mammor tidigt och de menar att föräldraskapet påverkar kvinnornas väg ut i arbete på ett mycket tydligare sätt än männens väg³⁶. Studien pekar vidare på att kvinnors och mäns etablering i arbete gynnas av olika faktorer redan under skoltiden. Organiseringen av undervisningen (med tydliga inslag av praktik) är viktig för kvinnorna samtidigt som förvärvandet av formell yrkeskompetens sägs vara mest avgörande för männen (ibid.). Myklebust (2012) undersöker övergången från skoltid till vuxenliv bland cirka 500 unga vuxna med särskilt utbildningsbehov och konstaterar bland annat att nära hälften av personerna i studien saknar förvärvsarbete när de är i 23–24-års åldern.

³⁴ Gruppen definieras som ”*pupils who are in a situation in which conditions in school and apprenticeship companies can represent obstacles to their education*” (Båtevik & Myklebust 2007). Gruppen omfattar alltså en bredare population av elever som är i behov av särskilt anpassad undervisning än enbart unga med intellektuell funktionsnedsättning.

³⁵ Även om denna grupp också är mycket heterogen.

³⁶ Just de unga mödrarna och deras situation fokuseras i en separat artikel och resultaten visar att stödet från skolan och från de egna föräldrarna har avgörande betydelse för hur unga kvinnor hanterar övergången från skoltid till föräldraskap (Myklebust & Solvang 2005).

Två ytterligare artiklar från samma projekt inriktas på ekonomiska aspekter och organiseringen av skolvardagen. Myklebust och Båtevik (2005) visar att männen generellt sett har större chans att uppnå ”ekonomisk självständighet”³⁷ jämfört med kvinnorna. Studien visar även att de elever som går i en ”vanlig” klass och hoppar av skolan har bättre yrkesutsikter än de som går klart skolan i specialklass och inte får någon formell kompetens. Betydelsen av att gå i specialklass respektive ”vanlig” klass understryks ytterligare i en senare artikel av Myklebust och Båtevik (2009). Att ha gått i en klass tillsammans med andra elever utan särskilda undervisningsbehov innebar större chans att förvärva olika typer av kompetenser och därigenom större chans att senare bli ekonomiskt självständig genom arbete (ibid). Även Markussen (2004) kommer fram till liknande resultat i sin studie av sambandet mellan organiseringen av skolvardagen och framtida yrkesutsikter och hävdar att elever som går i specialklasser får lägre formell kompetens än de elever i behov av särskild undervisning som går i klasser som består av barn både med och utan särskilda undervisningsbehov.

Olsen (2009) studerade arbete och sysselsättning (*dagaktivitet*) bland personer med intellektuell funktionsnedsättning i Norge och visar att sysselsättningssituationen för den aktuella populationen ofta är belägen mitt emellan arbetsmarknads- och socialpolitiken. Studien visar även på vilka sätt olika sysselsättningstyper påverkar identiteten bland personer med intellektuell funktionsnedsättning samt hur aspekter av sociala kategorier så som genus och klass uttrycks genom sysselsättningen. Kvinnor och män återfinns inom traditionellt könskodade yrkeskategorier och Olsen menar att flera aktivt väljer sådana yrken för att närma sig identiteten av en ”vanlig” vuxen kvinna eller man i arbetslivet. Olsen menar vidare att den sociala kategorin klass snarare uttrycks i relation till kulturella och livsstilsmässiga koder än till faktiska positioner på arbetsmarknaden:

”Det empiriske materialet viser hvordan skjermede virksomheter utvikler ulike typer ’profil’ eller ’image’, og der disse konnoterer klasse og livsstil på helt bestemte måter. Disse profilerne spenner fra ’kunstnerkollektivets’ vektlegging av personlig pregede uttrykk og estetisk stans på den ene siden, til ’fabrikkens’ industripregede fokus på å holde produksjon og tidsfrister på den andre siden.” (Olsen 2009, s. 209)

Med undantag för Olsens studie är forskning som uppmärksammar frågan om sysselsättning och social klass bland personer med intellektuell funkt-

³⁷ Inte att förväxla med ekonomiskt oberoende. Ekonomisk självständighet betyder i detta sammanhang att man kan klara sig på sin inkomst utan att vara beroende av kompletterande stöd, till exempel från socialförsäkringen eller från föräldrar och andra närstående.

ionsnedsättning sällsynta. Riddel och kollegor (2001) visar dock att livet för personer med intellektuell funktionsnedsättning struktureras av såväl klass som genus och att alla dessa kategorier påverkas av varandra. Riddel och kollegor menar till exempel att de eventuella fördelar som följer av en medelklassstillvaro avseende socialt och ekonomiskt kapital åsidosätts av funktionsnedsättningen. Utöver studier om intellektuell funktionsnedsättning och social klass är även studier som fokuserar personernas etniska och kulturell bakgrund ovanliga.

Sociala nätverk och social inkludering bland unga med behov av särskild undervisning, två viktiga aspekter i samband med inträdet i arbetslivet, fokuseras i två studier av Kvalsund och Velsvik Bele (2010; 2015). Författarna drar liknande slutsatser som Myklebust, Båtevik och Markussen³⁸; förutsättningarna för social inkludering åren efter skoltiden ökar och risken för social marginalisering minskar om eleverna får sin undervisning i blandade klasser jämfört med om de går i specialklasser med enbart andra elever i behov av specialpedagogisk undervisning. Kvalsund och Velsvik Bele (2015) menar dock att effekten av skolfaktorer minskar med tiden och när personerna närmar sig 30-årsåldern påverkas och förändras den sociala tillvaron och nätverken i förhållande till faktorer så som förvärvandet av ett arbete och familjebildning.

Det finns även en del icke-nordisk forskning som handlar om övergången till arbetslivet för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning inom andra typer av välfärdssystem än det skandinaviska. Dessa studier är värdefulla bidrag när det kommer till bilden av hur inträdet i arbetslivet kan te sig för de ungdomar som någon gång under skoltiden har bedömts vara i behov av särskild undervisning till följd av en funktionsnedsättning. Samtidigt bör man vara uppmärksam på de svårigheter som ligger i att jämföra resultaten från svenska och internationella studier eftersom såväl definitionen av den aktuella populationen som den välfärdspolitiska kontexten i flera fall skiljer sig markant åt.

Analysen av övergången från skola till arbetsliv för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i Tyskland visar att sysselsättningsgraden i populationen är låg och att eleverna efter skoltiden ofta hänvisas till ettåriga yrkesförberedande program och därefter fortsätter i statligt finansierade yrkesprogram. Det tyska lärlingssystemet aktualiseras sällan för unga vuxna med särskilda utbildningsbehov (Gebhardt, Tretter, Schwab & Gasteiger-Klicpera 2011).

Individens motivation till, och intresse av arbete lyfts fram som betydelsefulla faktorer i övergången från skola till arbete. Andrews och Rose

³⁸ Se ovan.

(2010) har studerat motivationsfaktorer för arbete hos personer med intellektuell funktionsnedsättning i Storbritannien och Nota, Ginevra och Carrieris (2010) undersöker unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i Italien och deras intresse av, och självuppskattade förmåga att klara av olika typer av yrken. Studierna visar att motivationsfaktorerna bland annat ligger i ekonomiska och sociala aspekter av att ha ett arbete samt känslan av att besitta kompetens (Andrews & Rose 2010). Vidare påtalas vikten av att tidigt erbjuda yrkesvägledning för att hjälpa unga med intellektuell funktionsnedsättning att formulera yrkesmässiga mål utifrån sina intressen och de egna upplevda förmågorna (Nota et al., 2010). Även Tøssebro (2012) understryker vikten av att en individ själv har en vilja att arbeta och att hen upplever att det faktum att ha ett jobb/en yrkesroll är värdefullt i samband med etableringen på arbetsmarknaden.

Ett antal studier som genomförts i Storbritannien identifierar ett antal utmaningar och karaktärsdrag som präglar vägen ut i eftergymnasial sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning (Caton & Kagan 2007; Hudson 2006; MacIntyre 2014; Mitchell 1999). MacIntyre (2014) betonar särskilt vikten av att ge unga med intellektuell funktionsnedsättning individuellt anpassat stöd i syfte att erbjuda dem samma möjlighet att delta i arbets- och samhällslivet som alla andra medborgare. MacIntyre menar även att fokus behöver riktas mot strukturella hinder som står mellan de unga och arbetslivet samt att de insatser som unga med intellektuell funktionsnedsättning faktiskt gör ska erkännas i större utsträckning.

Ett antal studier om arbetslivet för personer med intellektuell funktionsnedsättning utgår från personernas eget perspektiv. Andra studier analyserar samma forskningsproblem, fast ur omgivningens perspektiv; till exempel föräldrarnas (Gillian & Coughlan 2010), specialpedagogens och rehabiliteringspersonalens (Riesen, Morgan, Schultz & Kupferman 2014) samt arbetsgivarens (Gustafsson, Prieto Peralta & Danermark 2014; Ju, Pacha, Moore & Zhang 2014).

Gillian och Caughlan (2010) undersöker övergången från skoltid till sysselsättning bland unga med intellektuell funktionsnedsättning på Irland, sett ur föräldrarnas perspektiv. Studien visar att föräldrarna upplevde övergången som stressande, osäker och problematisk, särskilt vad gäller byråkratiska aspekter i mötet med stödsystemet.

Riesen och kollegor (2014) studerar samma övergångsprocess, men ur olika professioners perspektiv och finner 84 barriärer som har måttlig eller stor inverkan på den unges väg från skoltid till arbetsliv. Faktorer som enligt bland annat specialpedagoger och rehabiliteringspersonal försvårar de ungas övergång är avsaknaden av formell kompetens, frånvaron av långsiktigt stöd

samt de ungas egna, och deras föräldrars, i vissa fall orealistiska förväntningar på arbetslivet.

Ur arbetsgivarnas perspektiv är det både individuella och strukturella faktorer som påverkar möjligheten för personer med funktionsnedsättning att få en anställning. Individuella faktorer som förmågan att följa instruktioner och förmågan att komma i tid (Ju et al. 2014) liksom strukturella faktorer som möjligheten att få ekonomiskt stöd genom exempelvis lönebidrag samt möjligheten att få hjälp med att matcha individer med vakanta platser (Gustafsson et al. 2014) framhålls. Gustafsson och kollegor betonar även betydelsen av arbetsgivarnas attityder till att anställa personer med funktionsnedsättning. Har arbetsgivarna positiva erfarenheter ökar chansen för att de även i framtiden ska överväga att anställa personer med funktionsnedsättningar. Huruvida de faktiskt anställer eller ej hänger emellertid tätt samman med möjligheterna till ekonomiskt stöd (ibid.).

Faktorer med betydelse för inträdet i arbetslivet

Tidigare studier har, framförallt inom ramen för en nordamerikansk kontext, analyserat vilka faktorer som leder till olika typer av eftergymnasial sysselsättning bland personer med intellektuell funktionsnedsättning. Ett antal studier som riktar ljuset mot främjande faktorer understryker vikten av att tidigt komma i kontakt med ”riktiga” arbeten, till exempel genom möjligheter till praktik redan under skoltiden (Simonsen & Neubert 2013; Siperstein, Heyman & Stokes 2014; Test, Mazzotti, Mustian, Fowler, Kortering & Kohler 2009; Wehman, Sima, Ketchum, West, Chan & Luecking 2015).

De studier som har syftat till att finna faktorer vilka påverkar möjligheterna till eftergymnasial sysselsättning bland unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning har i flera fall konstaterat att föräldrarna och familjen spelar en stor roll. Familjens socioekonomiska status har viss påverkan (Wagner, Newman & Javitz 2014), så även föräldrarnas förväntningar på barnens möjligheter att nå vissa typer av sysselsättningar (Doren, Gau & Lindstrom 2012; Wagner et al. 2014; Wehman et al. 2015) liksom föräldrarnas möjligheter att fungera som sina barns företrädare när så krävs (Lindstrom, Hirano, McCarthy & Alverson 2014; Simonsen & Neubert 2013; Test et al. 2009; Trainor 2010). Även en svensk rapport (Riksförbundet för Rörelsehindrade Barn och Ungdomar 2008) uppmärksammar det faktum att föräldrar ofta fungerar som viktiga företrädare för sina (även vuxna) barn med funktionsnedsättningar. För att leva upp till företrädarroll-

len ställs stora krav på att föräldrarna ska känna till aktuella regelverk och rättigheter samt kunna argumentera för sin sak.

Ett antal av de amerikanska studier som handlar om eftergymnasial sysselsättning för unga med intellektuell funktionsnedsättning syftar till att analysera faktorer som hindrar eller främjar övergången till eftergymnasial, högre utbildning (Asselin 2014; Karpur, Nazarov, Brewer & Bruyère 2014; Madaus, Grigal & Hughes 2014; Moore & McNaught 2014; Rojewski, In Heok & Gregg 2015; Stodden & Whelley 2004). Eftersom personer som har gått i den svenska gymnasiesärskolan inte är behöriga att söka in till högre utbildning är resultaten från de amerikanska studierna svåra att överföra på en svensk kontext. Alternativet högre utbildning finns inte för den aktuella populationen i Sverige³⁹.

En svensk forskningsöversikt (Lövgren, Markström & Sauer 2014), vilken omfattar 110 studier från olika delar av världen, visar att det finns några gemensamma faktorer som är särskilt gynnsamma när det gäller att skapa goda förutsättningar för personer med funktionsnedsättningar (ej bara intellektuella) att etablera sig i arbetslivet. Bland annat framhålls vikten av att stödet ut i arbete bör vara individualiserat, det vill säga fokuserat på den enskildes förutsättningar, behov och önskemål, samt att stödet är långvarigt. I forskningsöversikten poängteras vidare att stödet som ges bör koncentreras till flera olika nivåer och arenor simultant. Inte bara behöver stödet fungera över tid utan också ta hänsyn till faktorer som ligger utanför den direkta arbetsdagen, ha en medvetenhet om att samordning mellan olika myndigheter och andra aktörer bör ske samt väga den enskildes förmågor mot hur de faktiska arbetsplatserna ser ut och fungerar (Lövgren et al. 2014). Även den systematiska litteraturöversikt som Försäkringskassan (2015b) har publicerat visar på liknande resultat; att stödet som syftar till inträde i arbetslivet bör vara såväl individualiserat som långvarigt. Försäkringskassan konkluderar att metoden Supported Employment⁴⁰, och mer specifikt metoden

³⁹ De utbildningsalternativ som står till buds efter gymnasiesärskolan är i huvudsak Komvux eller folkhögskolor. Betydelsen för personer med intellektuell funktionsnedsättning av att gå en utbildning på folkhögskola har studerats av Berg och kollegor (Berg, Skogman & Tide-man 2010).

⁴⁰ Supported Employment är en metod som började användas i USA på 1980-talet och syftar till att stötta personer med funktionsnedsättningar i arbeten på den öppna arbetsmarknaden. Metoden bygger på att individen lär sig ett arbete ute på en arbetsplats (*place then train*). Enligt Gustafsson (2014) är de centrala utgångspunkterna i metoden att individen själv ska ha möjlighet att bestämma över stödet, att stödet utgår från en miljörelativ förståelse av funktionshinder, att arbetsrollen ska värderas högt samt att det stöd som ges ska fokusera på att dels säkra en vidare anställning och dels öka individens delaktighet och sociala inklusion (Gustafsson 2014, s. 43). Stödet ska ges så länge det behövs. Individual Placement and Support är en metod som utvecklades under 1990-talet och begreppet används idag i det närm-

Individual Placement and Support (ISP), tycks vara särskilt effektivt avseende inträdet i arbetslivet för bland annat personer med intellektuell funktionsnedsättning.

Ännu en faktor som kan vara avgörande för om personer med intellektuell funktionsnedsättning lyckas etablera sig på arbetsmarknaden eller ej är attityderna hos arbetsgivarna. Negativa attityder, fördomar och okunskap kan hindra personer med intellektuell funktionsnedsättning från att få en anställning (Copeland, Chan, Bezyak & Fraser 2010; Kaye, Jans & Jones 2011). En forskningsöversikt om arbetslivet för personer med funktionsnedsättningar visar (bland annat) att arbetsgivare över lag är positiva till att erbjuda kortvariga anställningar eller praktikplatser men när det kommer till tillsvidareanställningar och anställningar utan offentligt stöd till arbetsgivaren är de mindre positiva (Tøssebro 2012). Svenska arbetsgivares attityder till att anställa personer med funktionsnedsättningar har undersökts i en vinjettstudie av Andersson och kollegor (2015). Studiens resultat visar att arbetsgivarna är mer positiva till att anställa om de har tidigare erfarenhet av att ha anställda med funktionsnedsättningar och de är också mer positiva om de upplever att andra arbetsgivare anställer personer med funktionsnedsättningar. Den tredje faktorn som lyfts fram i studien är att arbetsgivarna önskar en öppenhet kring funktionsnedsättningen redan tidigt i anställningsförfarandet (Andersson, Luthra, Hurtig & Tideman 2015).

Sammanfattning av tidigare forskning

De studier som hittills har intresserat sig för övergången mellan gymnasiesärskolan och arbetslivet för personer med intellektuell funktionsnedsättning har uppmärksammat frågor om den identitetsmässiga komplexiteten som unga med en utbildningsbakgrund i gymnasiesärskolan har att förhålla sig till efter skoltiden. Ser man (och andra) sig som någon som behöver stöd och omsorg eller ser man (och andra) sig som en person utan behov av insatser från stöd- och omsorgsverksamheter (Larsson 2006; Ringsby-Jansson & Olsson 2006). Somliga har hittat sätt att förhålla sig till båda rollerna på samma gång (Molin 2008, Molin & Gustavsson 2009). Nära sammankopplat med detta tema är det om gymnasiesärskoleelevers upplevelse av delaktighet och marginalisering under skoltiden, ett tema som hanteras i ett flertal studier (Frithiof 2007; Molin, 2004; Szönyi 2005).

aste som en synonym till Supported Employment (ibid., s. 47). Arbetsförmedlingens SIUS*-konsulenter och ett antal privata och sociala företag arbetar idag med metoden Supported Employment. (*SIUS är en förkortning av *Särskilt introduktions- och uppföljningsstöd*.)

Tidigare studier uppmärksammar tillvaron för kvinnor respektive män med intellektuell funktionsnedsättning i gymnasiesärskolan (Mineur 2013), och i arbetslivet (Boeltzig et al. 2009; Riddell et al. 2001) och visar sammantaget att kvinnor och män förebreds för ett aktivt arbetsmarknadsdeltagande på olika sätt, att män har större chans till arbete efter skoltiden jämfört med kvinnor samt att kvinnor och män återfinns inom traditionellt könskodade yrkeskategorier.

Studier som är gjorda i Norge fokuserar bland annat kvinnors och mäns väg till arbete efter skoltiden (Båtevik & Myklebust 2006), ekonomiska aspekter och möjligheten att uppnå ekonomisk självständighet efter skolan (Myklebust & Båtevik 2005) samt betydelsen av att gå i specialklass respektive ”vanlig” klass under skoltiden (Kvalsund & Velsvik Bele 2010; Markussen 2004; Myklebust & Båtevik 2009).

Internationell forskning har bland annat uppmärksammat vikten av individens egen motivation till att arbeta (Andrews & Rose 2010) och betydelsen av att ta hänsyn till personens intressen, vilja och självupplevda förmåga betonas (Nota et al. 2010). En betydande del av den (framförallt internationella) forskning som hittills har bedrivits har varit inriktad på att finna faktorer som leder till att personer med intellektuell funktionsnedsättning får olika typer av sysselsättningar. Bland annat har möjligheterna till praktik redan under skoltiden (Simonsen & Neubert 2013; Siperstein, Heyman & Stokes 2014; Test et al. 2009; Wehman et al. 2015) samt föräldrarnas roll som företrädare för sina barn (Lindstrom et al. 2014; Simonsen & Neubert 2013; Test et al. 2009; Trainor 2010) lyfts fram. Några studier utgår från individens eget perspektiv men vanligare är att föräldrar, professionella eller arbetsgivare är respondenter. Vad gäller den internationella forskningen är det, vid komparationer med svenska förhållanden, viktigt att vara uppmärksam på att såväl länders sätt att diagnosticera och kategorisera personer med intellektuell funktionsnedsättning, organiseringen av utbildning till unga i behov av specialundervisning som generella samt specifika välfärdstjänster skiljer sig åt. Utöver de internationella studierna finns även exempel på studier som fokuserat svenska förhållanden (Försäkringskassan 2015b, Lövgren et al. 2014; Andersson et al. 2015). Dessa studier visar bland annat att stödet till personer med intellektuell funktionsnedsättning som strävar efter etablering på arbetsmarknaden bör vara både individualiserat och långsiktigt utformat.

Genomgången av tidigare forskning blottlägger kunskapsluckor avseende övergången mellan gymnasiesärskolan och arbetslivet. Sällan studeras övergången mellan skola och arbetsliv eller de bristfälliga möjligheterna för en sådan övergång i relation till direkta hälsoaspekter för den enskilde. Vidare är samtliga svenska studier av kvalitativ karaktär eller utgår från små

samples. En lucka utgörs av bristen på studier som baseras på större kvantitativa material där en övergripande bild av den efter(sär)gymnasiala sysselsättningssituationen kan ges. Detta avser både studier som kan ge mer (fullständig) kunskap kring i vilken typ av sysselsättning som unga med gymnasiesärskolebakgrund återfinns och eventuella könsskillnader. Genomgången av tidigare forskning visar också att övergången mellan skola och arbetsliv har diskuterats utifrån ett antagande att likartade villkor och förutsättningar gäller för unga i olika kommuner och i olika delar av landet. Studier som vidare uppmärksammar frågor om förutsättningarna att träda in i arbetslivet för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning med olika social bakgrund samt unga som själva, eller vars föräldrar, är födda i andra länder än Sverige är sällsynta.

5. Teoretiskt ramverk

Social rättvisa

Personer med intellektuell funktionsnedsättning har i jämförelse med personer utan funktionsnedsättning sämre levnadsvillkor på alla livsområden (Tideman 2000, Socialstyrelsen 2010). Det gäller hälsa, utbildning, arbete, ekonomi, deltagande i fritids- och kulturaktiviteter, inflytande etc. Att kompensera och på sikt utjämna skillnaderna mellan grupper av medborgare genom en aktiv arbetsmarknads- och välfärdspolitik är ett sätt att realisera social rättvisa. I detta kapitel presenteras det teoretiska ramverk om social rättvisa som används för att analysera avhandlingens samlade resultat.

Social rättvisa är en central del av moderna välfärdsstatens värdegrund och har historiskt spelat en viktig roll i framväxten av både social-, arbetsmarknads- och hälso- och sjukvårdspolitik i Sverige. Betydelsen av social rättvisa i samhället diskuteras också i relation till sociala determinanter för hälsa med syfte att nå ökad jämlikhet i termer av hälsa och välbefinnande mellan grupper med skilda förutsättningar (Marmot 2010). Social rättvisa förstås i denna avhandling som människors likvärdiga möjligheter och friheter att välja och handla samt som en av grundförutsättningarna för upplevelsen av välbefinnande. I följande avsnitt behandlas den amerikanska filosofen Martha Nussbaums (2003; 2007; 2009; 2013) teori om social rättvisa så som den definieras i förmågemodellen (eng. *capability approach*) samt filosofen Nancy Frasers (1995; 2003) teorier om omfördelning och erkännande som grund för social rättvisa.

Roten till såväl Nussbaums som Frasers argumentation finns i de rättviseteorier som utgår från att rättvisa i ett samhälle uppnås genom upprättandet av sociala kontrakt. En av de rättviseteoriker vars tankar varit mest inflytelserika sedan de presenterades under senare halvan av 1900-talet var John Rawls (1921-2002). Rawls rättviseteori bygger på idén om ett samhällskontrakt och han menar att social rättvisa bottnar i fördelningen av "*primary goods*" (Rawls 2000). Till exempel kan det röra sig om hälsa, frihet och välbefinnande. Rawls kontraktsteori utgår från att människorna (parterna som ska upprätta ett kontrakt mellan sig) är jämlika och självständiga, ingen har mer makt än någon annan och det finns inte heller något asymmetriskt beroende

mellan parterna. Dessutom anses parterna befinna sig på en jämbördig nivå av fysisk och mental kapacitet (Nussbaum 2007). En bärande punkt i uppfattningen om människorna – parterna – är att de inte själva känner till sina egna talanger och brister, de vet inte om de är kvinna eller man, gammal eller ung. De befinner sig i Rawls termer bakom en okunnighetens slöja (Rawls 2000).

Rawls antagande om människor som jämlika, rationella och självständiga stöter på patrull när det kommer till människor som i olika skeden av livet är beroende av andra och som av olika anledningar har en nedsatt förmåga att exempelvis fatta rationella beslut. Nussbaum (2007) argumenterar mot dessa förutsättningar och framhåller bland annat att ett mänskligt liv innehåller flera faser av stora asymmetriska beroendeförhållanden både i början och i slutet av livet. Under tiden mellan livets första och sista år drabbas många människor av såväl fysiska som psykiska svårigheter vilka innebär att de är beroende av andras stöd och omsorg. Dessutom – och centralt i Nussbaums argumentation – finns det grupper av människor som till följd av fysiska, psykiska eller intellektuella funktionsnedsättningar är beroende av andra människor under hela livet.

Rawls menar att dessa människor uppmärksammas under processen, i utformandet av kontraktet, men att de inledningsvis står utanför den konkreta kontraktsprocessen:

“So let’s add that all citizens are fully cooperating members of society over the course of a complete life. This means that everyone has sufficient intellectual powers to play a normal part in society, and no one suffers from unusual needs that are especially hard to fulfill, for example, unusual and costly medical requirements. Of course, care for those with such requirements is a pressing practical question. But at this initial stage, the fundamental problem of social justice arises between those who are fully active and morally conscientious participants in society, and directly or indirectly associated together throughout a complete life. If we can work out a theory that covers the fundamental case, we can try to extend it to other cases later.” (Rawls 1980, s. 546, min understrykning)

Rawls menar vidare att samhället ska utformas *åt* människor med till exempel intellektuell funktionsnedsättning utifrån majoritetens behov och majoritetens tolkning av hur ”de” antagligen vill ha det och vad ”de” behöver.

Nussbaums argumentation om social rättvisa utgår i stora delar från fyra frågor som Rawls själv identifierar och som hans teori om ett samhällskontrakt misslyckas med att lösa; rättvisa över generationer, rättvisa över nationsgränser, rättvisa för personer med funktionsnedsättningar samt rättvisa för djur.

I likhet med Nussbaum argumenterar också Fraser mot Rawls teori då hon anser att han fokuserar alltför mycket på enbart fördelningsfrågor av sociala och naturliga nyttigheter (primary goods). Som framgår nedan anser Fraser att social rättvisa tvärtom är ett i alla avseenden flerdimensionellt begrepp som har såväl ekonomiska som kulturella dimensioner (Fraser 2011). Nedan följer en närmare beskrivning av Nussbaums respektive Frasers teorier om social rättvisa samt redogörelser för hur teorierna ska förstås inom ramen för denna avhandling.

Enligt Martha Nussbaum

Förmågemodellen är en teoretisk modell som fokuserar frågor om social (o)rättvisa och människors välfärd. Framförallt är förmågemodellen inriktad på "*inrotade sociala orättvisor och ojämlikhet*" (Nussbaum 2013, s. 28) i fall där människors förmågor inte tas tillvara på grund av marginalisering eller diskriminering.

Även om Nussbaums förmågemodell har sin bas i hennes feministiska engagemang för kvinnor i Indien för snart tre decennier sedan⁴¹ har hon kommit att ägna en stor del av sitt arbete åt att försöka lösa utmaningen med några av de frågor som Rawls teori inte förmår lösa. Här fokuseras Nussbaums arbete med att utveckla de teoretiska aspekterna av social rättvisa för personer med intellektuell funktionsnedsättning. I centrum av Nussbaums förmågemodell står begreppen *capabilities* och *functions*. I föreliggande avhandling har begreppen översatts till *kapabiliteter* och *funktioner*.

De faktiska kapabiliteterna, alltså de reella möjligheterna som den enskilde faktiskt använder, kallar Nussbaum för *funktioner*. Det föreligger en viktig skillnad mellan det som en person har möjlighet att vara eller göra och det som hon faktiskt är och gör. Valet, friheten att välja har ett självständigt värde för en människas möjligheter att uppnå välbefinnande (Sen 1992). Kapabiliteter är alltså den reella graden av frihet som en människa har och funktioner är det som hon faktiskt väljer att göra⁴².

"... det viktigaste ett samhälle kan göra för sitt folk är att tillhandahålla en uppsättning möjligheter, eller reella friheter, som människor sedan kan välja om de vill omsätta i handling eller ej: valet är deras." (Nussbaum 2013, s. 27)

⁴¹ Se bland annat Nussbaum (2002).

⁴² Amartya Sen (1985) ger ett exempel för att illustrera detta. Han menar att vi kan förstå relationen mellan begreppen genom att tänka oss en människa som svälter och en som fastar. De har båda samma funktion vad gäller "lågt näringsintag", men de har inte samma kapabilitet. Personen som fastar kan välja att inte fasta men personen som svälter kan inte välja att sluta svälta.

I denna avhandling förstås begreppet funktion som de olika sysselsättnings-typer en person kan ha efter avslutad gymnasiesärskola. Även andra funktioner är aktuella med avseende på perioden mellan skoltid och arbetsliv för unga vuxna som har gått i gymnasiesärskolan (boende, familjebildning, etc.), men denna avhandling fokuserar enbart på de funktioner som rör sysselsättning.

Kapabiliteter

En människas kapabiliteter omfattar det som hen förmår att göra eller att vara (Nussbaum 2003). Nussbaum (2009) menar att vi, genom att fokusera på vad människor faktiskt har möjlighet att göra och vara, kommer närmare upptäckten och förklaringen av de sociala barriärer som hindrar vissa grupper att nå full rättvisa i samhället.

Nussbaum talar om tre olika typer av kapabiliteter; basala, inre och kombinerade. *Basala* kapabiliteter [basic capabilities] är sådana som är medfödda och som ligger till grund för möjligheterna att under livet utvecklas och lära sig nytt, till exempel förmågan att se, höra, tala och tänka. Nussbaum menar att det, i termer av social rättvisa, till exempel är motiverat för samhället att sätta in mer resurser på undervisning till barn och unga med intellektuell funktionsnedsättning än till barn utan funktionsnedsättning, i syfte att hjälpa de som behöver extra stöd för att ta sig över tröskelvärdena för de olika kapabiliteterna. Basala kapabiliteter förstås i denna avhandling som en persons intellektuella funktionsnedsättning.

En *inre* kapabilitet [internal capabilities] är, enligt Nussbaum, "*personliga förutsättningar, egenskaper och förmågor som har lärts in och utvecklats*" (2013, s. 30). Hon menar att samhället har en viktig uppgift i att stödja utvecklingen av just de inre kapabiliteterna hos sina medborgare, till exempel genom utbildning. Samtidigt, menar Nussbaum, är det centralt att samhället inte enbart främjar människors inre kapabiliteter – samhället måste också skapa förutsättningar för dem att faktiskt utöva de funktionerna som motsvarar dessa kapabiliteter. Hon exemplifierar med sambandet mellan utbildning och politisk deltagande. Om människor utbildas och stärker sina kapabiliteter att delta i den offentliga debatten – men samtidigt inte ges ytt randefrihet – vad ska de då med utbildningen till? I denna avhandling förstås inre kapabiliteter som utbildningen i gymnasiesärskolan och den sociala bakgrunden, till exempel föräldrarnas geografiska härkomst och utbildningsnivå.

De *kombinerade* kapabiliteterna [combined capabilities], slutligen, är "*summan av de möjligheter hon [människan] har till val och handling i sin specifika politiska, sociala och ekonomiska situation*" (Nussbaum 2013, s. 30.). Det är med andra ord en människas inre kapabiliteter plus de sociala,

politiska och ekonomiska omständigheterna som tillsammans bildar de kombinerade kapabiliteterna. Nussbaum menar att "(...) *distinktionen mellan inre och kombinerade kapabiliteter inte är skarp*" men att den ändå behövs för att "*diagnostisera ett samhälles prestationer och tillkortakommanden*" (ibid, s. 32).

Ur ett handikappvetenskapligt perspektiv stämmer idén om kombinerade kapabiliteter väl överens med den miljörelativa definitionen av funktionshinder, vilken innebär att ett funktionshinder inte *alltid* föreligger utan uppstår först i mötet mellan en individ som har en funktionsnedsättning och den icke anpassade omgivande miljön. Såväl den miljörelativa definitionen av funktionshinder, studiet av människors levnadsförhållanden och välbefinnande, samt idén om kombinerade kapabiliteter fokuserar vikten av att beakta *både* individens och samhällets förmågor samt relationen dem emellan och är därför relevanta att belysa inom denna studie av inträdet i arbetslivet för personer som har gått i gymnasiesärskolan. Molin (2004) för ett liknande resonemang om att det kan finnas såväl interna (att vilja, att kunna) som externa förutsättningar (att erbjudas tillfälle) för delaktighet. Även Nordenfelt (2003) utvecklar tankegångar om att delaktighet innefattar både vad han kallar *capability* och *opportunity*. För att kunna diskutera rättvisaspekter av varför personer med intellektuell funktionsnedsättning har en eller en annan typ av sysselsättning efter skoltiden behöver därför såväl individuella som kontextuella och strukturella aspekter beaktas⁴³.

Avseende utformningen av praktisk politik och konkreta verksamheter menar Nussbaum att det är kapabiliteterna, och inte funktionerna, som ska stå i centrum. Det leder, enligt hennes mening, till att människor samtidigt ges frihet. Nussbaum tar exemplet hälsa; det är skillnad på politik som främjar hälsa och politik som främjar kapabiliteten till hälsa. Den senare låter individerna själva forma sitt liv på ett friare sätt än den förra (Nussbaum 2013). I relation till temat i föreliggande avhandling kan det, i Nussbaumska termer, uttryckas som att politiken bör utformas för att främja unga vuxnas kombinerade kapabiliteter vid inträdet i arbetslivet istället för att enbart främja och skapa olika sysselsättningstyper.

I denna avhandling förstås summan av de basala, inre och kombinerade kapabiliteterna som det handlingsutrymme en ung människa med intellektuell funktionsnedsättning har i valet av efter(sär)gymnasial sysselsättning; ett val som påverkas av såväl funktionsnedsättningen, skolbakgrunden och den

⁴³ Nussbaum (2013) menar vidare att det även krävs ett visst mått av vad hon benämner som *förmågesäkerhet*, det vill säga en förvisning om att de rättigheter och den rättvisa som man uppnår idag inte ska förändras alltför hastigt. Det uppnås till exempel genom en tröghet i lagstiftningsprocesser.

sociala bakgrunden som av den lokala, regionala och nationella sociala, politiska och ekonomiska kontexten. Strukturella omständigheter kan både hindra och underlätta för unga att nå sysselsättningar som motsvarar individens samlade kapabiliteter.

Nussbaums begrepp *adaptiva preferenser* är också av betydelse för förståelsen av avhandlingens samlade resultat och rör sociala föreställningar om vad som kan förväntas av exempelvis ett efter(sär)gymnasialt arbetsliv.

”När samhället har placerat vissa saker utom räckhåll för vissa människor brukar de lära sig att inte vilja ha de sakerna (...)” (Nussbaum 2013, s. 62)

Denna tanke har utvecklats i argumentationen mot utilitaristiska mål så som att eftersträva tillfredsställelse av människors preferenser. Om dessa preferenser är adaptiva, det vill säga formade av sociala förväntningar, innebär det att vissa människor inte vill eller önskar sådant som de i själva verket har lärt sig att inte vilja eller önska (Nussbaum 2013); att inte vilja ha eller att ha socialiserats in i normer att man inte bör önska sig ett jobb på den öppna arbetsmarknaden, till exempel. Personer med intellektuell funktionsnedsättning intalas av experter och omgivningen att inte drömma om ett förvärvsarbete utan snarare vara nöjda och tacksamma över den hjälp och de insatser som erbjuds. De förväntas vara nöjda med att göra liknande saker som andra – men i särskilt anpassade miljöer eller särskilt organiserade verksamheter (jmf. Szönyi 2005). Halleröd och Strandh (2010) menar att förmågemodellen möjliggör kritiska analyser av människors adaptiva förmågor och hjälper till att rikta fokus mot:

”(...) the degree to which a certain political and institutional setting is forcing people to abstain from functionings that they have reasons to value, at the same, time force them to maintain functionings that they have reasons not to value.” (2010, s. 191)

Förmågemodellen ligger nära andra människorättsmodeller och har mycket gemensamt med teorierna som utgör grunden i bland annat FNs deklaration om mänskliga rättigheter och *Konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning* (Utrikesdepartementet 2008). De starka banden mellan förmåge- och människorättsmodellen förklaras bland annat av att de kapabiliteter som eftersträvas i viss mån kan ses som mänskliga rättigheter. Nussbaum (2013) menar bland annat att flera av kapabiliteterna på den lista som hon har skapat, en lista över grundläggande förmågor för ett värdigt mänskligt liv, överlappar de rättigheter som FN formulerar. Nussbaum (ibid.) hävdar att det faktum att man har fötts till människa är tillräcklig grund för basala rättigheter. Rättighetsanspråken bygger inte på att man ska ha ett visst

mått av rationalitet eller andra särskilda egenskaper och bland annat därför, menar Nussbaum (2009; 2013), förmår såväl förmåge- som människorättsmodellen i högre grad än andra rättvisemodeller omfatta sociala rättigheter för personer med intellektuell funktionsnedsättning; till exempel rätten till arbete.

Enligt Nancy Fraser

Även Nancy Fraser teoretiserar kring social rättvisa och hanterar ämnet i termer av *omfördelning* och *erkännande* utifrån en grundtanke om att somliga människor inte har möjlighet att delta i samhällslivet på jämlika villkor med alla andra (1995; 2003). Bland annat ser Fraser växande skillnader mellan människor vad gäller tillgång till ekonomiska och materiella faktorer men också när det gäller möjligheterna till utbildning och arbete (Fraser 1995). Enligt Fraser (2003) finns det två huvudaspekter av social orättvisa; en är socio-ekonomiskt, och en är kulturellt präglad.

Socioekonomisk orättvisa springer ur samhällets politiska/ekonomiska strukturer och kommer bland annat till uttryck genom ekonomisk marginalisering och fattigdom. Den kulturella (och i vissa sammanhang omnämnd som den symboliska) typen av orättvisa har sina rötter i sociala mönster av representation och kommunikation och kommer till uttryck i misskännande och respektlöshet (Fraser 1995). För att komma till rätta med dessa två former av orättvisa och nå social rättvisa krävs det, enligt Fraser, både *omfördelning och erkännande*. Kombinationen av de två är inte helt oproblematisk eftersom de två aspekterna har delvis olika mål. För att nå social rättvisa genom *omfördelning* av ekonomiska och materiella faktorer behöver alla grupper av människor definieras som lika. För att nå social rättvisa genom *erkännande* av sociala grupper behöver gruppernas respektive karaktäristika poängteras och relateras till varandra. Denna paradox benämner Fraser *omfördelnings-erkännande-dilemmat* (Fraser 1995) och hon ställer sig frågan:

”People who are subject to both cultural injustice and economic injustice need both recognition and redistribution. They need both to claim and to deny their specificity. How, if at all, is that possible?” (Fraser 1995, s.74)

Som ett exempel för att illustrera detta dilemma tänker Fraser (1995) sig en skala där social orättvisa som har rent socioekonomiska rötter finns på ena kanten och social orättvisa som har kulturella rötter på den motsatta⁴⁵.

<i>Social orättvisa beror på</i>	Politiska och socioekonomiska faktorer	Politiska, socioekonomiska och kulturella faktorer	Kulturella faktorer
<i>Exempel</i>	Klass	Intellektuell funktionsnedsättning ⁴⁴ , kön, etnicitet	Homosexualitet
<i>Lösning</i>	Omfördelning	Omfördelning och erkännande	Erkännande
<i>Hur hantera gruppen?</i>	Demontera gruppen, göra "gruppen" ointressant	?	Erkänna gruppen och dess egenskaper

Figur 1 Illustration av Frasers (1995) omfördelnings-erkännande-dilemma.

Sociala klasser får stå som exempel i den ena änden av matrisen eftersom Fraser menar att social orättvisa som bottnar i uppdelningen mellan de som arbetar och de som äger arbetsplatserna går att motverka genom omfördelning [*redistribution*] mellan de olika klasserna. Som exempel på människor som drabbats av social orättvisa utifrån kulturella argument framhåller Fraser homosexuella. Grunden till den orättvisa som möter den här gruppen finns i det misskännande som homosexuella kvinnor och män utsätts för – oavsett klass, etnicitet eller ålder. Omfördelning skulle inte lösa detta rättviseproblem, enligt Fraser – här krävs erkännande [*recognition*].

Mitt emellan de två ytterligheterna finns emellertid en lång rad sociala kategorier av människor som drabbas av social orättvisa orsakad av både socioekonomiska, politiska och kulturella faktorer. Fraser låter kön och etnicitet utgöra exempel på kategorier i denna mellanposition men i figuren ovan har även intellektuell funktionsnedsättning infogats. Dessa grupper befinner sig alla i en position som innebär att bara omfördelning eller bara erkännande, var för sig är otillräckliga i strävan efter social rättvisa. Men; hur kan personer med gymnasiesärskolebakgrund arbeta mot automatiska

⁴⁴ Det bör poängteras ännu en gång att "personer med intellektuell funktionsnedsättning" är en mycket heterogen social kategori och därför svår att hantera som ett socialt kollektiv med gemensam identitet. Personer med intellektuell funktionsnedsättning är med i denna matris utifrån tanken om att social orättvisa som drabbar dessa personer i förhållande till arbetslivet, kan ha såväl socioekonomiska som kulturella rötter.

⁴⁵ Exempelen i figur 1 är att betrakta som just renodlade exempel, egentligen är Fraser av uppfattningen att det alltid krävs ett visst mått av både omfördelning och erkännande.

sär-kategoriseringar i förhållande till arbetslivet och samtidigt agera för att få sina särskilda förmågor och behov erkända och värderade? Det är i denna tudelning som dilemmats kärna ligger. Hur kan unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning göra båda sakerna samtidigt?

För att kunna agera i förhållande till denna paradox föreslår Fraser en statusmodell. Denna modell utgår från idén om att erkännande ytterst handlar om social status och om individer inte tillskrivs sådan social status är risken för underordning betydande, liksom bristen på möjligheter för ett jämlikt samhällsdeltagande – till exempel på arbetsmarknaden. Centralt för Frasers statusmodell är idén om att det inte är grupper utan individer som ska tillskrivas social status.

”What requires recognition is not group-specific identity but the status of individual group members as full partners in social interaction.” (Fraser 2000, s. 113)

Fraser menar att misskännande av individer är ett uttryck för social underordning *“in the sense of being prevented from participating as a peer in social life”* (Fraser 2001, s. 24). Enligt Fraser är det de sociala strukturerna som vidmakthåller ett system av icke-/misskännande och därför menar hon att det är dessa strukturer som bör förändras först (Fraser 2003).

Hugemark och Roman (2007), som utifrån Frasers teori diskuterar resultaten från en studie om hur den svenska funktionshinderrörelsen arbetar för att nå ökad social rättvisa, menar att människor med funktionsnedsättningar ofta drabbas av både social orättvisa som grundar sig på bristande erkännande *och* på social orättvisa som gror ur ekonomiska förhållanden. Även Danermark och Coniavitis Gellerstedt (2004) understryker möjligheterna med att använda Frasers teorier om social rättvisa i forskning som rör personer med funktionsnedsättning.

Tidigare forskning visar till exempel att personer med intellektuell funktionsnedsättning i liten grad är etablerade på den öppna arbetsmarknaden (Antonson 2003; Båtevik & Myklebust 2006, Eisenman 2003; Taanila et al. 2005) och saknar därav en regelbunden löneinkomst. Likaså visar studier att personer med intellektuell funktionsnedsättning tenderar att vara beroende av ersättningar och välfärdstjänster över lång tid för att klara sig ekonomiskt (Tideman 2000). Till dessa ekonomiska aspekter adderas kulturella dito; (låga) förväntningar, föreställningar, okunskap och fördomar kring vad personer med den aktuella utbildningsbakgrunden kan bidra med i arbetslivet samt värderingen av deras arbetsinsatser.

Sociala kategorier

Ett tvärvetenskapligt synsätt på området hälsa och livsstil tar hänsyn till olika sociala kategoriers betydelse för människors livsvillkor, hälsa och välbefinnande samt till övertygelsen om att verkligheten inte låter sig beskrivas eller förstås utifrån enbart *ett* perspektiv, *en* nivå eller *en* kategori. En individ är exempelvis inte endast en person med intellektuell funktionsnedsättning. Hen är också kvinna eller man, har ett visst etniska ursprung, en särskild social bakgrund, är storstadsbo, bor på landsorten eller i förortskommunen, etc.

Situationen för personer med intellektuell funktionsnedsättning som har gått i gymnasiesärskolan kan inte heller förstås enbart utifrån undersökningar av själva funktionsnedsättningen och dess individuella konsekvenser. För att förstå de varierande möjligheterna att utveckla och ta vara på kapabiliteter som i sin tur kan leda exempelvis till en efter(sär)gymnasial sysselsättning, behöver kategorier så som kön, ålder och social bakgrund också tas hänsyn till. Den analytiska kategorin funktionsnedsättning finns dock sällan med i generella analyser och forskning som fokuserar just frågor om funktionsnedsättningar har traditionellt inte ägnat någon större uppmärksamhet åt andra analytiska kategorier än just funktionsnedsättningar⁴⁶ (Grönvik & Söder 2008).

Studier som fokuserar människans olika sociala kategorier har sina rötter i 1970-talets feministiska forskning och brukar inkluderas i det som kallas för *tredje vågens feminism*⁴⁷. Ett starkt karaktärsdrag i denna tredje våg är ”nödvändigheten av att ifrågasätta förgivettagna antaganden” (Piuva & Karlsson 2012, s. 24). Framförallt var det frågor om de svarta kvinnornas livsvillkor och erfarenheter som man menade blev osynliga i den dåtida fokuseringen på den vita kvinnans situation. Man insåg att det inte räckte att studera kategorin ”kvinnor” för att förstå hur kvinnor med olika etnisk bakgrund hade det; det behövdes ett perspektiv som kunde ta hänsyn till sammanflätningen av olika sociala kategorier och grupptillhörigheter (McCall 2005).

⁴⁶ Inom modern funktionshinderforskning återfinns dock det perspektiv som tar hänsyn till sammanflätningen av människors sociala kategorier bland annat representerat inom den så kallade *Cripteorin* (se bland annat Berg & Grönvik 2007; Löfgren-Mårtensson 2012; Rydström 2009, 2010).

⁴⁷ Den *första vågen* associeras till kampen för rösträtt och andra medborgerliga och demokratiska rättigheter som fördes under 1800- och början av 1900-talet. Den *andra vågens* feminism fokuserade på den privata sfären, maktordningar som påverkar människor i deras vardag och denna andra våg präglades internationellt av den rörelse som växte fram bland amerikanska feminister under 1960- och 1970-talet (Piuva & Karlsson 2012; SOU 2014:34).

Leslie McCall (2005) menar att vi vid hanteringen av olika sociala kategorier i forskningen, behöver börja med att, på ett sätt som kan tyckas reduktionistiskt, fokusera på ett par kategorier som sedan kan hjälpa oss att se helheter och sammanhang; att vi behöver utgå från delarna för att förstå helheten. McCall menar att forskaren kan inta tre olika förhållningssätt i studier av mötet mellan människans analytiska kategorier; *anti*-, *intra*- och *inter*kategoriskt. Vilket förhållningssätt forskaren väljer avgörs av vilken vetenskapsteoretisk bas hen står på (McCall 2005). Eftersom denna kvantitativt präglade avhandling bygger på multivariata analyser vilka utgår från ett antal analyskategorier⁴⁸ är det framförallt det interkategoriska förhållningssättet⁴⁹ som är relevant att kontrastera delarbetenas resultat mot i senare diskussionskapitel, jämte Nussbaums och Frasers teorier om social rättvisa. McCall menar att forskaren:

”...provisoriskt [ska] använda befintliga analyskategorier för att dokumentera ojämlika förhållanden mellan sociala grupper och förändringar av ojämlikhetens konfigurationer i multipla och motstridiga dimensioner.” (2005, s. 32)

I detta interkategoriska förhållningssätt används kategorierna som bas för analyserna och därefter, ofta med hjälp av kvantitativa metoder, utforskas hur dessa kategorier samverkar med varandra (McCall 2005, Grönvik & Söder 2008). I det anti- och det intrakategoriska förhållningssätten tenderar forskaren att analysera en kategori i taget men i det interkategoriska är det samverkan av olika dimensioner inom de olika kategorierna som står i fokus.

⁴⁸ Se kapitel 6 för närmare definition av aktuella analyskategorier.

⁴⁹ I det *antikategoriska* förhållningssättet förkastas användandet av kategorier då det sociala livet sägs vara alltför komplext för att låta reduceras till kategorier. Det andra förhållningssättet, det *intrakategoriska*, befinner sig enligt McCall (2005) i en slags mellanposition i relation till de andra två eftersom det erkänner att sociala kategorier kan vara användbara som verktyg i analyser, samtidigt som risken med alltför långtgående generaliseringar av kategorierna understryks.

6. Material och metod

I de empiriska studier som ligger till grund för avhandlingen har kvantitativ metod använts för att öka kunskapen om vilka typer av sysselsättning som personer med intellektuell funktionsnedsättning har efter avslutad gymnasiesärskola, samt att åskådliggöra mönster och faktorer som kan bidra till skillnader vad gäller typ av sysselsättning. Samtliga delarbeten baseras på tvärsnittsdata och undersöker de ungas sysselsättning år 2011. Då avhandlingen även syftar till att skapa ett samlat nationellt register som möjliggör kvantitativa analyser, longitudinella studier och utgör underlag för kvalitativa fördjupande studier av efter(sär)gymnasial sysselsättning är den datainsamling och det register som presenteras i det följande inte enbart ett förberedande underlag för de analyser som genomförts utan utgör även en väsentlig del av avhandlingens resultat.

Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability

För att genomföra kvantitativa analyser avseende efter(sär)gymnasial sysselsättning i Sverige krävdes ett omfattande kvantitativt datamaterial. Information om de elever som har gått i gymnasieskolan (vilka de är, vad de har gått för program, vilka skolor de har gått på etc.) finns att hämta ur nationella datakällor och motsvarande uppgifter antogs därför även finnas för personer med en utbildningsbakgrund i gymnasiesärskolan. Dock visade det sig, vid projektets start i januari 2011, att det varken inom forskarsamhället eller inom välfärdsstatens institutioner fanns någon samlad kunskap eller databas att tillgå om elever med en utbildningsbakgrund i gymnasiesärskolan och inte heller någon information om deras sysselsättning efter skoltiden. Ett nationellt register om före detta gymnasiesärskoleelever saknades och insamlingen av data påbörjades för att bygga ett sådant register; Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability (HURPID).

Datainsamling

Datainsamlingen baseras på inhämtandet av allmänna handlingar; före detta gymnasiesärskoleelevers slutbetyg. Enligt 2 kap. 12 § Tryckfrihetsförordningen (1949:105) ska en allmän handling lämnas ut omedelbart eller tillhandahållas så snart det är möjligt. De handlingar som begärts ut inom ramen för det aktuella forskningsprojektet är att betrakta som offentliga – de omfattas inte av sekretess.

I september 2011 ställdes en begäran till alla svenska kommuner⁵⁰ om slutbetyg/samlat betygsdokument⁵¹ för samtliga elever som gått ut gymnasiesärskolan under perioden 2001-2011. Anledningen till att begäran skickades till kommunerna och inte till enskilda skolor var antagandet om att kommunerna som ansvariga för samtliga handlingar arkiverade dessa i det centrala arkivet, alternativt hade kunskap om vilka skolor⁵² som kunde vara aktuella att förmedla begäran till. Vidare antogs kommunerna känna till vilka skolor som tidigare bedrev gymnasiesärskoleutbildning men slutat göra det samt vilka skolor som startat sådan utbildning under den aktuella perioden.

Vid tiden för påbörjandet av datainsamlingen (hösten 2011) kunde elever i den svenska gymnasiesärskolan gå ett av åtta nationella program, ett specialutformat program eller ett individuellt program. Det individuella programmet hade två grenar; yrkesträning och verksamhetsträning. Majoriteten av personerna som ingår i studien gick nationellt program. Specialutformat program ger eleven en individuellt utformad utbildning som består av kurser från de nationella programmen. Utbildning inom yrkesträning eller verksamhetsträning erbjuds elever med mer omfattande funktionsnedsättningar. I avhandlingsstudien omfattas också de elever som inte har fullföljt något program och som därför har ett ofullständigt slutbetyg. Avhandlingen omfattar elever som varit mottagna i gymnasiesärskolan, såväl de som fått sin undervisning i gymnasiesärskoleklass som de som fått sin undervisning i gymnasieklass eller andra organisatoriska lösningar men analyserna i delarbete 1-4 skiljer inte dem åt eftersom den praktiska organiseringen av skolvardagen inte framgår av de betygsdokument som ligger till grund för datainsamlingen.

När de begärda betygshandlingarna inkom till Högskolan i Halmstad noterades vilken kommun de skickats ifrån. Även meddelanden från kommuner som *inte* bedrivit gymnasiesärskoleutbildning noterades i samma för-

⁵⁰ Se bilaga 1.

⁵¹ Ett samlat betygsdokument innehåller enstaka eller flera betyg.

⁵² Kommunala, privata och/eller landstingskommunala gymnasiesärskolor som finns inom kommunens geografiska gränser.

teckning. De påminnelser (se nedan) som skickades ut sändes till alla kommuner som enligt förteckningen vare sig skickat några dokument eller meddelat att de inte hade några dokument att skicka då de inte bedrivit någon gymnasiesärskoleutbildning under den aktuella tidsperioden. Baserat på information i de inkomna handlingarna upprättades en fil i programmet Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) version 20. I tabell 1 nedan framgår vilka variabler som har skapats utifrån betygshandlingarna och som ingår i HURPID.

Tabell 1. Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability (HURPID)

Variabelnamn	Innehåll	Kodning
ID-nr	Löpande numrering	1-
Persnr	10-siffriga personnummer	Unika personnummer
Kön	Kvinna eller man	0: man, 1: kvinna
Kommun	Den kommun vari personerna har fått sin utbildning. 290 ⁵³ primärkommuner och sex kommunförbund	1-296
Program	Fem olika kategorier: nationellt program, specialutformat program, yrkesträning, verksamhetsträning, ofullständigt slutbetyg	1: nationellt 2: specialutformat 3: yrkesträning 4: verksamhetsträning 5: ofullständigt slutbetyg
Exår	Examensår	1-11 (2001-2011)
Ålder	Ålder vid upprättandet av HURPID (2011)	
ProgramTyp ⁵⁴	Anger inriktning på nationella och specialutformade program.	23 inriktningar

I ett trettiotal handlingar saknades viss information, exempelvis information om vilket program som eleven hade gått i gymnasiesärskolan eller vilket år hen hade gått ut. Så länge variabeln *personnummer* var möjlig att utläsa registrerades handlingen i fråga i HURPID.

⁵³ Alla svenska kommuner är inte representerade i HURPID. De som inte bedrivit någon gymnasiesärskoleutbildning är inte med. Numreringen 1-290 följer en alfabetisk lista över samtliga kommuner. Nummer motsvarande kommun utan gymnasiesärskola återfinns ej i registerfilen.

⁵⁴ Under 2015 kompletterade doktorand Renee Luthra HURPID med variabeln *ProgramTyp*.

Påminnelser skickades ut per brev i oktober 2011 till de kommuner som inte skickat in handlingar och som heller inte meddelat att de inte hade några betygsdokument att skicka. I november samma år skickades ytterligare påminnelse ut per mail till centrala tjänstemän i de kommunala utbildningsförvaltningarna⁵⁵. I slutet av december återstod tre kommuner som vare sig skickat dokument eller gett besked om avsaknad av dokument. I dessa kommuner kontaktades centrala administratörer/arkivarier såväl per mail som per telefon. När dessa personer informerats om deras skyldighet att enligt lag⁵⁶ lämna ut allmänna handlingar på begäran, insändes handlingarna omgående per post.

I samband med datainsamlingen har kontakterna med flera kommuner blottlagt bristande arkiveringsrutiner när det gäller slutbetyg från gymnasiesärskolan. I somliga kommuner saknas hela klasser i arkiven. I andra kommuner har pensionerade rektorer ombetts att ur minnet skapa listor över vilka elever som har gått ut olika program⁵⁷. Ytterligare andra kommuner har istället för betygsdokument skickat intyg och betygskataloger för enskilda kurser⁵⁸. Från en kommun insändes en kopia av en handskrivna sida från ett kollegieblock med rubriken "Slutbetyg" innehållande noteringar om två personer: deras namn, personnummer och vilka kurser de hade avslutat. I flera fall har inskickade handlingar kompletterats med förteckningar över samtliga elever i de aktuella avgångsklasserna. Syftet med sådana förteckningar har varit att ge information även om elever för vilka man inte kan hitta betygsdokumenten. Från en skola kom ett samtal från en administratör som av sin chef blivit uppmanad att undersöka vem som begärde handlingarna och man lät mig förstå att om det inte var Skolverket så hade de lägre prioritet på att hörsamma begäran⁵⁹.

När alla inkomna handlingar var registrerade genomfördes en frekvensanalys av variabeln *personnummer*. Dubletter (179 stycken) kontrollerades. Om identiska personnummer identifierades (exempelvis då betyg för en elev skickats från samma skola två gånger) och då även andra variabler utöver personnumret var identiska raderades den ena av dubletterna. Om dubletterna visade sig vara "icke identiska" vid en granskning av samtliga variab-

⁵⁵ Påminnelser skickades i november månad 2011 till 30 kommuner.

⁵⁶ Tryckfrihetsförordningen (1949:105).

⁵⁷ En av de tidigare rektorerna hade avlidit och som en följd av det kunde man idag inte säga vilka personer som har gått ut gymnasiesärskolan under "hans år" som rektor.

⁵⁸ Till exempel intyg för vilka som ett visst läsår har fått godkänt i kursen *Idrott och Hälsa A*.

⁵⁹ Jmf Tryckfrihetsförordningens andra kapitel: "Myndighet får inte på grund av att någon begär att få taga del av allmän handling efterforska vem han är eller vilket syfte han har med sin begäran i större utsträckning än som behövs för att myndigheten skall kunna pröva om hinder föreligger mot att handlingen lämnas ut." (TF 2 kap 14§ 3 st)

ler utöver själva personnumret företogs en manuell granskning av personernas betygsdokument och inmatningsfel (exempelvis typ av program eller skolkommun) justerades.

Den 23 februari 2012 var HURPID-registret färdigt med avseende på att kontakt hade erhållits med samtliga 290 kommuner och alla inkomna handlingar var registrerade i SPSS-filen. Av tabell 2 nedan ses fördelningen av antalet personer i HURPID uppdelat per kön, typ av program och examensår.

Tabell 2. Antal (n) och andel (%) personer per kön, gymnasiesärskoleprogram och examensår (2001-2006, 2007-2011). N=12269

	Antal (n)	Andel (%)
Kön		
Kvinnor	5131	41.8
Män	7138	58.2
<i>Totalt</i>	<i>12269</i>	<i>100</i>
Gymnasieprogram		
Nationellt program	4719	38.5
Specialutformat program	2245	18.3
Individuellt program		
- Yrkesträning	2911	23.7
- Verksamhetsträning	1209	9.9
Ofullständigt slutbetyg	1182	9.6
<i>Missing</i>	<i>3</i>	<i>0,02</i>
<i>Totalt</i>	<i>12269</i>	<i>100</i>
Examensår		
2001-2006	4853	39.6
2007-2011	7386	60.2
<i>Missing</i>	<i>30</i>	<i>0,2</i>
<i>Totalt</i>	<i>12269</i>	<i>100</i>

Registerfilen skickades till SCB för länkning med två nationella register: *Longitudinell integrationsdatabas för sjukförsäkrings- och arbetsmarknadsstudier* (LISA) och *LSS-registret*⁶⁰. Då filen skickats till SCB inkom ytterligare betygshandlingar. Några inkom spontant och andra hade sänts efter det att kommuner kontaktats för klargörande frågor i samband med bortfallsanalysen. Registret kompletterades med de sent inkomna handlingarna och en uppdaterad fil sändes till SCB i samband med att uttaget av data från LISA och LSS-registret skulle inledas⁶¹.

⁶⁰ För beskrivning av LISA- och LSS-registret, se nedan.

⁶¹ När SCB fick den första skivan påbörjade de en intern sekretessprövning av utlämnandet och därför var det möjligt att komplettera datafilen ända fram till dess att sekretessprövningen var klar.

HURPID och Skolverkets elevstatistik

De hittills enda tillgängliga uppgifterna om hur många elever som går, och har gått, i den svenska gymnasiesärskolan utgörs av den statistik som byggs på Skolverkets årliga insamling av uppgifter. En sammanräkning av Skolverkets elevstatistik gällande antal elever i gymnasiesärskolans årskurs 4 den 15 oktober varje läsår mellan 2000/2001 och 2010/2011 ger en total population på 17 527 elever (Skolverket 2015). HURPID-registret omfattar 12 269 personer och uppgift om examensår finns för 12 239 personer (se tabell 2). En jämförelse mellan den potentiella och den faktiska populationen i den här studien ger en differens på 5 288 personer (30.2%). I avsnittet nedan följer en diskussion om tänkbara orsaker till skillnaden mellan Skolverkets uppgifter och antalet personer i HURPID. Dock bör poängteras att det faktiska antalet personer i den potentiella populationen inte är känd då Skolverkets uppgifter är att betrakta som ett närmevärde⁶².

Tabell 3. Antal elever i gymnasiesärskolans fjärde årskurs i oktober respektive läsår enligt Skolverket samt antal personer i HURPID med ett slutbetyg/samlat betygsdokument från gymnasiesärskolan, utfärdat i juni respektive läsår.

Läsår	Antal elever i åk 4 per läsår, Skolverket	Antal personer per läsår, HURPID
2000/2001	1101	555
2001/2002	1118	639
2002/2003	1168	749
2003/2004	1268	837
2004/2005	1443	980
2005/2006	1568	1093
2006/2007	1743	1220
2007/2008	1789	1322
2008/2009	2006	1541
2009/2010	2053	1581
2010/2011	2270	1722
Missing:		30
Totalt:	17 527	12 269

Bortfall

Insamlingen av data till HURPID skiljer sig i grundläggande avseenden från Skolverkets insamling av elevstatistik. HURPID bygger på data som är hämtad från slutbetyg eller samlat betygsdokument för varje enskild elev som gick ut årskurs 4 i gymnasiesärskolan mellan 2001-2011.

⁶² Sven Sundin, Skolverket. Personlig kontakt 14 december 2012.

En faktor som skiljer Skolverkets elevstatistik och HURPID åt är att Skolverket samlar in uppgifter direkt från skolorna medan HURPID bygger på uppgifter som skickats in efter en begäran som ställts till kommunerna. Skolverkets elevstatistik samlas in via enskilda rektorsområden och skolor. Data lämnas på gruppnivå, dvs. uppgiftslämnaren gör beräkningar och rapporterar antal elever per program, kön och årskurs. Brister i rapporteringen kan exempelvis uppstå då elever som är mottagna i gymnasiesärskolan, men som får sin undervisning i gymnasieskolan, rapporteras tillhöra två olika skolor eller inte kommer med alls i rapporteringen. Skolverket kan dock inte kontrollera eventuella dubletter eller saknade elever i statistiken eftersom de inte har tillgång till unik information om individerna, dvs. deras personnummer⁶³.

Skolverket samlar uppgifter om skolornas egna beräkningar på gruppnivå av antal elever i oktober och HURPID innehåller uppgifter om faktiska avgångselever i juni samma läsår. En jämförelse mellan Skolverkets elevstatistik och antalet elever i HURPID per kommun och examensår visar att HURPID, för vissa år och kommuner, innehåller ett större antal elever än vad samma kommuner har rapporterat till Skolverket. Även det motsatta förhållandet förekommer; att färre elever finns med i HURPID jämfört med hur många elever kommuner har rapporterat att de har i åk. 4 olika läsår.

Skillnader i antal elever mellan de två tidpunkterna (oktober/Skolverket och juni/HURPID) kan eventuellt förklaras av att alla elever som var registrerade i oktober inte har blivit klara med sin utbildning till juni. Det faktum att elever flyttar in och ur kommuner eller avbryter/byter utbildningar kan också utgöra förklaringsfaktorer bakom skillnaderna mellan oktober-uppgifterna i elevstatistiken och junidata i HURPID.

Begäran om slutbetyg/samlat betygsdokument ställdes centralt till de 290 kommunerna då det vanligtvis är i det gemensamma kommunarkivet som allmänna handlingar förvaras. Efter kontakter med ett antal kommuner har det framgått att så inte självklart är fallet då flera betygsdokument har skickats in direkt från enskilda skolor. Den fysiska lagringsplatsen ska dock inte, utifrån rådande lagstiftning, ha någon praktisk inverkan på möjligheterna att begära ut de aktuella dokumenten.

Den första begäran som ställdes till kommunerna (september 2011) innehöll en olycklig formulering som uppmanade dem att enbart sända in handlingar för de elever som varit mantalsskrivna i kommunen. Detta ändrades efter påpekande från kommuner om tidvis breda upptagningsområden vilka innebär att skolkommun och mantalsskrivningskommun ej överensstämmer i alla fall. När kommuner meddelade att de inte bedrivit gymnasiesärskole-

⁶³ Stefan Erson, utbildningsråd Skolverket. Mailväxling den 9 mars 2012.

utbildning under den aktuella perioden uppmanades de att kontakta de kommuner där de köpt utbildningsplatser och påminna dessa kommuner om att även inkludera betygen för andra kommuners elever bland de handlingar som sändes in. I påminnelsebrevet togs formuleringen om mantalsskrivningen bort och texten kring vilka handlingar som begärdes förtydligades ytterligare. Ett stycke om vikten av att höra av sig och meddela om gymnasiesärskoleutbildning inte bedrivits i kommunen över huvud taget infogades även i påminnelserna. En handfull kommuner inkom med sådan kompletterande information.

Tidiga jämförelser mellan HURPID och elevstatistik på kommunnivå från Skolverket visar emellertid att några kommuner hörsammade den första begäran och sände enbart in betyg för de i kommunen mantalsskrivna eleverna. De aktuella kommunerna kontaktades och ombads komplettera det inskickade materialet.

Från vissa kommuner har de inskickade handlingarna endast omfattat enstaka (av flera) skolors elever. I de fall där detta har upptäckts har kommunen kontaktats och uppmanats att vidarebefordra begäran till samtliga aktuella skolor inom kommunen. Ett alternativ till att skicka begäran till kommunerna vore att låta den gå till de enskilda skolorna. Detta ansågs dock inte vara en rimlig metod eftersom datainsamlingen rör en period om 11 år och därför skulle det vara mycket svårt att identifiera alla skolor som tidigare varit, alltid varit eller precis blivit aktuella att ställa begäran till.

Ytterligare en förklaring till skillnader mellan HURPID och elevstatistiken från Skolverket kan härledas till fenomenet kommun-/gymnasieförbund. I HURPID har gymnasieförbunden registrerats som egna kommuner. I Skolverkets statistik har varje skola rapporterat in uppgifter och därför har dessa uppgifter registrerats på den kommun vari skolan är belägen. I en jämförelse mellan HURPID och elevstatistiken ser det följaktligen ut som att HURPID helt saknar uppgifter från vissa kommuner. Dessa uppgifter återfinns dock under respektive kommun-/gymnasieförbund i de fall där sådana samarbeten är eller har varit aktuella.

Internt bortfall förekommer i form av att information i slutbetygen/samlade betygsk Dokumenten i några fall inte har varit komplett. Det saknas information om vilket år personer har gått ut skolan i 30 dokument samt vilket program de har läst i 3 dokument.

Utifrån de förutsättningar som har funnits och trots de utmaningar som datainsamlingen inneburit visar analyser av materialet som finns i HURPID att det inte finns skäl att anta att bortfallet är systematiskt då det inte är kopplat till särskilda kommuner, regioner, examensår, programtyper, kön etc.

LISA-registret

Longitudinell databas för Arbetsmarknads- och Sjukförsäkringsstudier (LISA) innehåller data för samtliga personer från 15 år och uppåt, som varit folkbokförda i Sverige den 31/12 respektive år (SCB 2016).

I LISA finns data som sträcker sig tillbaka till 1990 och registret uppdateras varje år med en ny årgång. Informationen i LISA redovisas på individnivå och mellan samtliga tabeller/objekt och årgångar finns kopplingar via identiteter.

Innehållet i LISA grupperas under variabelkategorierna demografi, utbildning, sysselsättning och arbetslöshet, inkomst och socialförsäkring, familj samt arbetsställe och företag. Det huvudsakliga syftet med LISA är att möjliggöra för att enkelt kunna skapa underlag för longitudinella studier inom arbetsmarknads- och sjukförsäkringsområdet. Av vikt för den aktuella studien är det faktum att databasen säger sig täcka ett brett område avseende gränsområdena mellan utbildning/arbetsmarknad, arbetsliv/utanför arbetslivet samt frågor om arbetsmarknad/inkomstfördelningsfrågor.

LISA kompletterar den traditionella arbetsmarknadsstatistiken och ger i kombination med denna en mer heltäckande beskrivning av arbetsmarknaden och människors relation till arbetslivet. Från LISA erhålls uppgifter inom områdena: demografi, utbildning, sysselsättning och inkomst⁶⁴.

LSS-registret

Det personnummerbaserade registret över insatser enligt LSS (LSS-registret) innehåller variabler som beskriver vilka insatser som den enskilde har beviljats, i vilken omfattning insatsen har beviljats, vilken kommun som har beviljat insatsen, vilken kommun som har verkställt insatsen samt uppgifter om individernas boendekommun, personnummer och personkrets⁶⁵ (Socialstyrelsen, odaterad b). Inom ramen för avhandlingsstudien har LSS-registrets samtliga variabler tillgängliggjorts för de elever vars personnummer återfinns i betygsdokumenten. En matchning mellan uppgifterna från kommunerna och LSS-registret ger bland annat en bild av hur stor andel av de som har avslutat gymnasiesärskolan mellan åren 2001-2011 som har beviljats insatsen daglig verksamhet.

⁶⁴ För detaljerad förteckning över aktuella variabler från LISA, se bilaga 2.

⁶⁵ För detaljerad förteckning över aktuella variabler från LSS-registret, se bilaga 3.

Utöver uppgifterna om besluten kring insatsen daglig verksamhet ger matchningen mot LSS-registret även en uppfattning om personernas eventuellt andra insatser enligt LSS.

Registret över insatser enligt LSS upprättades 2004 men motsvarande register med data finns hos Socialstyrelsen för åren 1999-2003. Samtliga registeruppgifter är enligt Socialstyrelsen jämförbara över tid. De svenska kommunerna är uppgiftslämnare till LSS-registret och det finns i dagsläget inget rapporterat bortfall. Det beror till stor del på att uppgifterna i LSS-registret ligger till grund för bedömningar som görs med avseende på utjämningsystemet mellan kommunerna kring kostnaderna för LSS. Det ligger därför i kommunernas eget intresse att rapportera in fullständiga och korrekta uppgifter till registret. För att få tillgång till LSS-registret krävs en intern prövning hos Socialstyrelsen eftersom det till stor del innehåller sekretesskyddat material. Sådan prövning är genomförd och godkänd.

Etiska överväganden

Ett motiv till att göra en registerstudie är det faktum att metoden erbjuder goda möjligheter att analysera ett nationellt heltäckande material. Basen för studien utgörs av inhämtandet av betygsdokument som är allmänna handlingar som kommunerna är skyldiga att lämna ut och de register som HURPID har samkörts med är att betrakta som register av god kvalitet.

Inför upprättandet av HURPID och innan samkörningar med LISA- och LSS-registret påbörjades genomgick avhandlingsprojektet etisk prövning hos Etikprövningsnämnden i Lund och fick dess godkännande (Dnr 2011/326, Dnr 2011:782). Ytterligare en etikansökan godkändes i november 2014 (Dnr 2014/10). Denna nya ansökan avsåg en komplettering av det befintliga datamaterialet med variabler beskrivande vilken typ av program som personerna har gått samt variabler som beskriver föräldrarnas utbildnings-, inkomstnivå och födelseland. Interna utlämningsprövningar av alla de variabler som beställdes från LISA- och LSS-registret har även genomförts av SCB och Socialstyrelsen och utfallet av prövningarna har inneburit bifall av önskan om utlämnande.

Forskningspersonerna har inte tillfrågats om de vill delta i projektet eftersom all information om personerna erhålls via allmänna handlingar från kommunerna samt i avidentifierad form via LSS-registret och LISA. Enligt 24 § Personuppgiftslagen (1998:204) ska information lämnas till alla de som registreras om att uppgifter om dem förekommer i ett register. Samma lagrum talar dock om att sådan information inte behöver lämnas om det *”skulle innebära en oproportionerligt stor arbetsinsats”* (24 § 3 st. Personuppgift-

slagen 1998:204). I samråd med Högskolan i Halmstads personuppgiftsombud har det bedömts vara en *"oproportionerligt stor arbetsinsats"* att skriftligt informera 12 269 personer och deras eventuella gode män om att de finns med i ett register som baseras på insamlade allmänna handlingar. HURPID har registrerats hos personuppgiftsombudet vid Högskolan i Halmstad enligt riktlinjer i Personuppgiftslagen (1998:204).

Registeruppgifter som erhållits från SCB och Socialstyrelsen, via SCB, tillgängliggörs i oidentifierad form. För att koppla ihop uppgifterna med de enskilda eleverna krävs en kodnyckel som enbart SCB har tillgång till. Enligt praxis sparas kodnyckeln i tre år men eftersom ambitionen är att följa upp populationen över tid kommer begäran om ett förlängt bevarande att göras fortlöpande.

För enskilda individer som ingår i projektet är såväl risken som nyttan med deltagandet begränsat. Möjligen ligger nyttan för den enskilde i att kunskapen på området i stort förbättras samt genom att situationen på och utanför arbetsmarknaden för personer med intellektuell funktionsnedsättning kartläggs. Den nytta som projektet genererar i form av ökade kunskaper på området bedöms vara större än risken för den enskilde att utsättas för risk, exempelvis i form av identifiering (Vetenskapsrådet 2016).

Material från SCB tillgängliggörs via systemet Mona (Microdata online access). Användaren av systemet får tillgång till databasen genom ett personligt användarnamn och lösenord. Med hjälp av systemet kan materialet bearbetas via internet utan att flytta innehållet i databasen från SCBs server. Fysiskt lagras allt material som tillgängliggörs via Mona hos SCB. Microdata blir synliga för användaren på dataskärmen och resultaten av bearbetningarna skickas i aggregerad form via e-post till användaren. Då uppgifter tillgängliggörs via Mona har användaren enbart tillfällig tillgång till grunddatamaterialet. Säkerhetsansvaret för grunddatamaterialet ligger hos SCB.

Under projektets gång har resultaten kontinuerligt stämts av med två referensgrupper. Den ena referensgruppen består av personer som har egen erfarenhet av att gå i gymnasiesärskolan och i den andra referensgruppen ingår företrädare för organisationer, myndigheter och verksamheter som arbetar med frågor som relaterar till övergången från gymnasiesärskolan till arbetslivet⁶⁶.

⁶⁶ Arbetsförmedlingen, FUB, Försäkringskassan, MISA AB, Skolverket, Socialstyrelsen, Svenskt Näringsliv, Sveriges kommuner och landsting (SKL), Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM), Särskolans och specialskolans yrkesvägledares ideella förening (SYVI).

Metod

Delarbete 1 syftar till att identifiera och analysera de huvudsakliga typerna av efter(sär)gymnasial sysselsättning bland samtliga personer som gick ut den svenska gymnasiesärskolan mellan 2001-2011. I samband med det första delarbetet, vilket identifierade fyra huvudsakliga sysselsättningstyper; daglig verksamhet, förvärvsarbete, studier och en tillvaro ”någon annanstans” (vare sig i daglig verksamhet, arbete eller studier) väcktes en rad frågor om var och en av de fyra sysselsättningstyperna och de unga vuxna som återfanns inom respektive typ. Bland annat framkom att andelen män som hade ett förvärvsarbete var betydligt högre än andelen kvinnor. Detta resultat ligger till grund för det andra delarbetet (delarbete 2) vilket syftar till att ur ett genusperspektiv analysera sambanden mellan bakgrundsfaktorer och sysselsättningstypen förvärvsarbete samt beskriva generella mönster bland de kvinnor och män som hade ett arbete 2011.

Alltsedan de första resultaten presenterades har frågan om eventuella geografiska skillnader mellan boende i de olika svenska kommunerna aktualiserats. Framförallt är det personer som arbetar inom gymnasiesärskolan, i kommuner, verksamheter och myndigheter som arbetar för att stötta personer med intellektuell funktionsnedsättning ut i arbete som har undrat. Eftersom kunskaperna om övergången mellan gymnasiesärskolan och arbetslivet generellt var begränsade och flera olika områden därför behövde utforskas och beskrivas för första gången, fängades frågan upp inför delarbete 3. Syftet med delarbete 3 är att analysera om, och i så fall hur, efter(sär)gymnasial sysselsättning bland personer med intellektuell funktionsnedsättning varierar beroende på i vilken kommungrupp eller geografisk region de bor.

Utifrån tidigare forskning som rör unga vuxna generellt, fanns anledning att anta att föräldrarnas utbildningsbakgrund och födelseland kan påverka vilken typ av sysselsättning som deras barn får. Med syftet att undersöka om så är fallet även bland de som har gått i gymnasiesärskolan kompletterades det befintliga datamaterialet inför analyserna i delarbete 4 med relevanta variabler. Samtliga delarbeten hanterar de sysselsättningstyper som identifierades i delarbete 1.

I tabell 4 nedan sammanfattas de fyra delarbetena med avseende på vilka register som har använts i respektive studie, studiepopulation, oberoende variabler, beroende variabler samt statistiska analyser.

Tabell 4: Översikt över avhandlingens fyra delarbeten.

Delarbete	1	2	3	4
Register	HURPID, LSS, LISA	HURPID, LISA	HURPID, LSS, LISA	HURPID, LSS, LISA
Studiepopulation	12269	2745	11988 ⁶⁷	10987/10203 ⁶⁸
Beroendevariabler	Sysselsättnings- typ 2011	Fövärvsarbete 2011	Sysselsättnings- typ 2011	Sysselsättningstyp 2011
Oberoende variabler	Kön Gymnasiepro- gram Examensår	Kön Gymnasie- program Examensår	Kommungrupp Geografisk region Kön Examensår Gymnasie- program	Mammas födelse- land Pappas födelse- land Mammas utbild- ningsnivå Pappas utbild- ningsnivå Kön Gymnasiepro- gram Examensår Kommungrupp
Statistiska analyser	Frekvensanalys Logistisk regression Pearson's chi ²	Frekvensanalys Logistisk regression Pearson's chi ²	Frekvensanalys Logistisk regression Pearson's chi ²	Frekvensanalys Logistisk regression Pearson's chi ² Interaktions- analys

Beroendevariabler

Avhandlingsstudiens beroendevariabler är de fyra olika sysselsättningstyperna *daglig verksamhet*, *fövärvsarbete*, *studier* och *"någon annanstans"* (inte i någon av de övriga tre grupperna). De fyra sysselsättningstyperna är dikotomiserade och visar om en person hade en specifik sysselsättningstyp (1) eller ej (0). De fyra sysselsättningstyperna definieras enligt följande:

Daglig verksamhet

Sysselsättningstypen inkluderar personer som enligt det nationella LSS-registret har beviljats insatsen daglig verksamhet under 2011. För att få dag-

⁶⁷ Analyserna omfattar de 11988 f.d. gymnasiesärskoleelever för vilka det fanns information om boendekommun 2011.

⁶⁸ Analyserna som fokuserar mödrarnas geografiska härkomst och högsta utbildningsnivå omfattar 10987 unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning. Analyserna som fokuserar fädernas geografiska härkomst och högsta utbildningsnivå omfattar 10203 unga.

lig verksamhet måste en person bedömas tillhöra någon av de personkretsar (personkrets 1 eller 2) som lagen omfattar, vara i yrkesverksam ålder samt inte förvärvsarbeta eller studera (9 § 10p. LSS).

Förvärvsarbete

Förvärvsarbete inkluderar personer som i det nationella registret LISA klassificerats ha arbetat och fått inkomst i en sådan omfattning att de är skyldiga att betala skatt – oavsett om det är en subventionerad eller icke subventionerad anställning. I föreliggande studie har ingen avgränsning gjorts avseende förvärvsarbetets varaktighet eller omfattning.

Studerande

Med studerande avses personer som enligt uppgifter i LISA har deltagit i någon typ av utbildning. Personer som har gått i gymnasiesärskolan är inte behöriga att studera på högskolor och universitet. De eftergymnasiala studier som är aktuella är därför kommunal vuxenutbildning eller kurser på folkhögskolor.

Någon annanstans

När en person inte har daglig verksamhet, inte förvärvsarbetar eller deltar i någon utbildning betecknas hon/han tillhöra gruppen ”någon annanstans”.

Oberoende variabler

I de fyra delarbetena är några av de oberoende variablerna återkommande och andra används enbart i något av delarbetena. Nedan följer en beskrivning av de oberoende variabler som har ingått i analyserna inom ramen för avhandlingsstudien.

Variabeln *kön* är uppdelad på kvinnor respektive män och *examensår* anger vilket år (2001-2011) som en person avslutade gymnasiesärskolan. Den senare variabeln är dikotomiserad och anger om en person gick ut skolan mellan 2001-2006 eller mellan 2007-2011. Den kontinuerliga variabeln *examensår* omkodades till en kategorisk dummyvariabel. Då övriga oberoende variabler i analyserna är kategoriska så underlättar det tolkningen av förändringar i odds om även kontinuerliga variabler kodas om till kategoriska (Djurfeldt, Larsson & Stjärnhagen 2010; Field 2013). *Gymnasieprogram* beskriver vilken typ av program personen gått, dvs. nationellt, specialutformat, individuellt (yrkes- eller verksamhetsträning) eller om personen gått ut skolan med ofullständiga slutbetyg. Variabeln *gymnasieprogram* hanteras i analyserna som proxyvariabel för personernas funktionsnedsätt-

ning⁶⁹. Dessa tre oberoende variabler (kön, examensår och gymnasieprogram) förekommer i samtliga fyra delarbeten (1-4).

I delarbete 3 ingick, utöver de tre variablerna ovan, även *kommungrupp* och *geografisk region*. Uppgifterna för kommungrupp och geografisk region baseras på uppgifter om boendekommun 2011, information som hämtades från LISA. Uppgifterna grupperades i enlighet med Sveriges Kommuner och Landstings definitioner av kommungrupper (SKL 2010). Fem kommungrupper har ingått i analysen; *storstad* (3 kommuner, folkmängd >200 000 invånare), *större stad* (31 kommuner, folkmängd: 50 000-200 000 invånare, tätortsgrad överstigande 70%), *förortskommun* (60 kommuner, >50% av befolkningen pendlar till arbetet i stor- eller större stad), *glesbygdskommun* (36 kommuner, tätortsgrad <70% och <8 invånare per km² samt kommuner med <300 000 invånare inom 112,5 km radie). Kommungruppen *övriga kommuner* (160 kommuner) består av pendlings-, turism-, besöksnärlings- eller varuproducerande kommuner samt kommuner i tätbefolkade regioner (SKL 2010).

Variabeln *geografisk region* utgår från de 21 svenska länen. Uppgifterna om individernas boendelän hämtades från LISA. Länen delades in i fem geografiska regioner utifrån Statistiska Centralbyråns regionindelning (SCB 2014); *södra, västra, mellersta Sverige, Stockholmsregionen* och *norra Sverige*. De fem kategorierna inom *geografisk region* och de fem inom *kommungrupp* är dikotomiserade och visar om en person 2011 bodde i en specifik kommungrupp/geografisk region (1) eller ej (0).

I delarbete 4 användes, förutom kön, examensår och gymnasieprogram, oberoende variabler som beskriver föräldrarnas respektive *utbildningsnivå* och *födelseland*. Variabeln som beskriver föräldrarnas respektive högsta avslutade utbildning är tredelad; grundskola, gymnasium samt högskola. Föräldrarnas respektive födelseland har kategoriserats enligt följande: Sverige, Norden, Europa samt Övriga världen. De kategorier som efter frekvensanalys visade sig innehålla det största antalet personer inom respektive variabel valdes ut som referens kategorier (Djurfeldt et al. 2010).

Utöver de variabler som beskrivits ovan har ytterligare andra använts i mer deskriptiva syften. Det handlar till exempel om variabler som beskriver olika ekonomiska ersättningar (bland annat aktivitetsersättning, föräldrapenning, ekonomiskt bistånd) samt arbetsmarknadspolitiska åtgärder.

⁶⁹ För vidare reflektion om användandet av denna proxyvariabel, se "Metodreflektion" nedan.

Statistiska analyser

I avhandlingens fyra delarbeten används ett antal olika statistiska analysmetoder. Samtliga analyser har utförts i Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) version 20. Delarbete 1-4 är alla tvärsnittstudier.

I samtliga delarbeten (1-4) har frekvensanalyser genomförts i syfte att beskriva studiepopulationens karaktäristika. Även korstabeller och Pearson's chi-två test (Bryman 2011) har använts i samtliga delarbeten för att analysera skillnader avseende typ av sysselsättning mellan olika grupper av respektive delarbetes studiepopulation.

Sambandet mellan de oberoende och beroende variablerna som presenterats ovan analyserades i delarbete 1-4 med bivariata och multivariata logistiska regressionsanalyser (Djurfeldt & Barmark 2009). För att genomföra de logistiska regressionerna har aktuella variabler kodats till kategoriska dummyvariabler. Tolkningen av förändringar i odds underlättas om alla variabler kodas om till att bli kategoriska (Djurfeldt et al. 2010). Resultaten av analyserna presenteras i form av oddskvoter, vilka indikerar sannolikheten för att en person ska ha en viss typ av sysselsättning, jämfört med personer i en referenskategori.

I det fjärde delarbetet analyserades materialet även med hjälp av interaktionsanalyser (Djurfeldt & Barmark 2009). Syftet med interaktionsanalyserna var att undersöka om sambandet mellan föräldrarnas födelseland och de ungas typ av sysselsättning varierar beroende på vilken utbildningsnivå respektive förälder har.

Metodreflektion

Datamaterialet som ligger till grund för analyserna i denna avhandling är omfattande och möjliggör en rad olika statistiska analyser och beräkningar för att beskriva och analysera inträdet i arbetslivet efter gymnasiesärskolan. Det är första gången en nationellt heltäckande studie görs av den aktuella målgruppen. Dock föreligger några metodologiska begränsningar i de fyra delarbetena.

Avhandlingen fokuserar personer som har gått i gymnasiesärskolan, som har kategoriserats ha en intellektuell funktionsnedsättning. Enskilda individers faktiska medicinska diagnos eller grad av intellektuell funktionsnedsättning är dock inte känd. Ej heller är det känt om personerna som ingår i studien har någon co-morbiditet, det vill säga annan funktionsnedsättning/sjukdom/ohälsa utöver den intellektuella funktionsnedsättning som lett

till att de fått sin utbildning i gymnasiesärskolan. Variabeln som beskriver vilket program en individ har gått ger dock en viss vägledning om funktionsnedsättningen och har därför använts som en proxyvariabel för detta. Variabeln *gymnasieprogram* är emellertid, som proxyvariabel för funktionsnedsättning betraktad, väldigt grov i sin karaktär. Elever som har gått ett nationellt eller specialutformat program antas ha en lindrigare form av intellektuell funktionsnedsättning än elever som har gått exempelvis individuellt program med inriktning verksamhetsträning. Anledningen till att uppgift om diagnos inte finns med i det aktuella datamaterialet är dels att den informationen inte finns att tillgå i de aktuella datakällorna och dels att det är den sociala kategoriseringen som följer av att ha fått sin utbildning inom gymnasiesärskolan som anses vara central för avhandlingens problemområde. Avhandlingen omfattar de 12 269 personer som gick ut gymnasiesärskolan i Sverige mellan 2001-2011. På vilka grunder var och en av dessa elever mottogs i särskolan är inte något som denna avhandling analyserar. Det innebär att det bland personerna som ingår i studien kan finnas enskilda individer som varit felaktigt mottagna i särskolan⁷⁰.

Även andra variabler som används i denna explorativa studie om inträdet i arbetslivet efter skoltiden är grova till sin karaktär. En konsekvens av detta är att nyanser går förlorade. Det är exempelvis fyra sysselsättningstyper som hanteras men inom respektive sysselsättningstyp antas det finnas personer som har varianter och individuella lösningar av huvudtypen. Även kommungrupps- och regionskategorierna i delarbete 3, vilka beskriver geografiska skillnader i efter(sär)gymnasial sysselsättning samt kategorierna i delarbete 4 som beskriver föräldrarnas respektive födelseland och utbildningsnivå är grova indelningar. Det bör dock poängteras att det problemområde som står i fokus för denna avhandling aldrig har studerats tidigare och därför behöver de stora mönstren först beskrivas och analyseras, mönster utifrån vilka framtida studier kan definieras och undersökas mer i detalj genom djupare analyser och snävare frågeställningar.

Delarbete 1-4 är alla tvärsnittsstudier (Borg & Westerlund 2006) som analyserar olika aspekter av efter(sär)gymnasial sysselsättning för år 2011 och resultaten säger därför inget om utvecklingen över tid. Resultaten säger inte heller något om kausalitet (ibid.), det vill säga om orsakerna bakom de samband som analyserna presenterar.

Externt bortfall i datainsamlingen påverkar en studies validitet, dess giltighet (Djurfeldt et al. 2010). Bortfallet i denna studie har emellertid inte varit systematiskt och med hänvisning till de uppgifter som det har varit

⁷⁰ Jmf. sid. 32f ang. Skolinspektionens (2011) kritik mot utredningar inför mottagande i särskola

möjligt att jämföra det insamlade materialet med, exempelvis Skolverkets uppgifter om andel kvinnor resp. män i gymnasiesärskolan, antas studiernas validitet vara god. Validiteten i registerstudier riskerar att vara lägre om forskaren inte har kontroll över vilka data som har samlats in och i vilket syfte. I det här fallet har jag själv samlat in data och byggt upp det register som ligger till grund för analyserna och kan av den anledningen anses ha god kontroll både över syftet med insamlingen och hur insamlingen har gått till. Samma kontroll har jag inte över data som finns samlad i LISA- och LSS-registret men båda dessa nationella register är att betrakta som register av god kvalitet och såväl insamlingsförfarande som variabler är utförligt beskrivna (Socialstyrelsen odaterad b; Statistiska Centralbyrån 2016).

Den innehållsliga kvaliteten i de data som samlats in, i form av slutbetyg/samlat betygsdokument, bedöms vara god trots förekomst av enstaka handskrivna lappar och en förteckning som skapats ur minnet på pensionerade rektorer. Med undantag för ett mindre antal dokument innehåller de insamlade handlingarna komplett information om de tidigare elevernas personnummer, examensår, skolkommun etc. Uppgifter i de insamlade handlingarna som rör just personnummer, examensår, utbildningsprogram och så vidare, är grundläggande faktauppgifter vilka betraktas som korrekta. Betygen för respektive kurs som de tidigare eleverna har läst, information som också finns i betygsdokumenten, har inte registrerats i HURPID och har därför inte heller ingått i analyserna.

Det tillgängliga datamaterialet erbjuder möjligheter att göra longitudinella studier och i framtida studier skulle materialet kunna användas för att undersöka och analysera utvecklingen över tid avseende den efter(sär)-gymnasiala sysselsättningssituationen i Sverige. I kombination med andra register skulle HURPID kunna användas för att undersöka andra (av alla de ännu outforskade) aspekter av arbetsliv, livsvillkor och välbefinnande bland unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som har gått i gymnasiesärskolan.

Analyserna i delarbete 1-4 förklarar som mest ca en tredjedel av variationen i typ av sysselsättning. Förklaringarna till att de unga vuxna har en eller annan typ av sysselsättning antas därför även ligga delvis i andra faktorer än de som inkluderats i denna studie. Bland annat kan en mindre del personer ha kombinationer av funktionsnedsättningar, kroppsliga sjukdomar och psykisk ohälsa vilket rimligen påverkar förutsättningarna till sysselsättning. Även faktorer så som arbetsgivares attityder till att anställa personer med funktionsnedsättning samt utformningen och organiseringen av välfärdsstatliga stöd och insatser antas bidra till att förklara en del av variansen avseende typ av sysselsättning.

7. Delarbetenas syften och huvudsakliga resultat

De fyra delarbeten som ingår i avhandlingen studerar sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning efter avslutad gymnasiesärskola. I tabell 5 samt i det efterföljande avsnittet sammanfattas kortfattat de fyra delarbetenas respektive syfte och huvudsakliga resultat.

Tabell 5. Översikt över de fyra delarbetenas syfte och huvudsakliga resultat.

Syfte	Huvudsakliga resultat
1 Att identifiera och analysera de huvudsakliga typerna av sysselsättning 2011 bland personer med intellektuell funktionsnedsättning som gick ut gymnasiesärskolan i Sverige mellan 2001-2011.	Oväntad fördelning mellan de olika sysselsättningstyperna. Färre än förväntat i daglig verksamhet. Fler än förväntat i förvärvsarbete. Mycket stor och oväntad andel som befinner sig "någon annanstans".
2 Att ur ett genusperspektiv analysera sambanden mellan bakgrundsfaktorer och sysselsättningstypen förvärvsarbete samt beskriva generella mönster bland de kvinnor och män med intellektuell funktionsnedsättning som gått ut gymnasiesärskolan 2001-2011 och som hade ett arbete 2011.	De könsskillnader som finns på den svenska arbetsmarknaden är mer tydligt manifesterade i populationen med unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning bland annat avseende skillnad i sysselsättningsgrad samt förekomst av arbete inom traditionellt könskodade yrkeskategorier.
3 Att analysera om, och i så fall hur, efter(sär)gymnasial sysselsättning för personer med intellektuell funktionsnedsättning varierar beroende på i vilken kommungrupp eller geografisk region de bor.	De boendegeografiska skillnader som syns i andra delar av välfärdssystemet gäller även efter(sär)gymnasial sysselsättning. Kommun- och regiontillhörigheten är särskilt betydande i den aktuella populationen då benägenheten att flytta är låg.
4 Att analysera sambanden mellan sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som gått i gymnasiesärskola och deras sociala bakgrund, mätt som föräldrarnas utbildningsnivå samt födelseland	Den sociala bakgrunden har betydelse för inträdet i arbetslivet. Sannolikheten för förvärvsarbete ökar om föräldern har låg utbildning och sannolikheten för daglig verksamhet ökar om föräldern har hög utbildning. De vars föräldrar är födda i ett utom-europeiskt land är med större sannolikhet studerande eller tillhör kategorin "någon annanstans".

Syftet med delarbete 1 var att identifiera och analysera de huvudsakliga typerna av efter(sär)gymnasial sysselsättning för personer med intellektuell funktionsnedsättning som gått ut den svenska gymnasiesärskolan mellan 2001-2011. Resultaten visar att den största andelen (47%) av personerna 2011 hade sin sysselsättning inom daglig verksamhet, 22,4% hade ett förvärvsarbete och 6,6% deltog i någon form av utbildning. En betydande andel, 24%, betecknades vara "någon annanstans"; vare sig inom daglig verksamhet, i förvärvsarbete eller i studier. Analyserna av de efter(sär)-gymnasiala sysselsättningstyperna justerades i de logistiska regressionsanalyserna för kön, typ av program i gymnasiesärskolan och examensår. De personer som gått ett individuellt program (yrkes- eller verksamhetsträning) hade störst sannolikhet för en sysselsättning inom daglig verksamhet. Sannolikheten för att ha daglig verksamhet är större för kvinnor än för män samt större för de som gått ut skolan mellan 2001-2006 jämfört med de som gått ut mellan 2007-2011.

Sannolikheten för att ha ett förvärvsarbete var störst bland de som gått ett nationellt program, bland männen i studien och bland personer som gått ut skolan under 2001-2006.

Störst sannolikhet att vara studerande hade kvinnor, de som gick ut skolan mellan 2007-2011 samt de som gått ett specialutformat program.

Avseende den fjärde sysselsättningskategorin, "någon annanstans" visar analyserna att kvinnor, personer som gått ut skolan mellan 2007-2011 samt personer som gått ut gymnasiesärskolan med ofullständiga slutbetyg hade störst sannolikhet för att tillhöra den kategorin.

Delarbete 2 syftade till att ur ett genusperspektiv analysera sambanden mellan bakgrundsfaktorer och sysselsättningstypen förvärvsarbete samt beskriva generella mönster bland de kvinnor och män som gått ut gymnasiesärskolan 2001-2011 och som hade ett arbete 2011. Resultaten visar att män som har gått ett nationellt program och som gick ut skolan mellan 2001-2006 var den grupp som mest sannolikt hade ett arbete 2011. Totalt sett är det 339 personer (2.3% av alla i HURPID) som har ett osubventionerat arbete.

Vidare visar resultaten att de generella könsskillnader som finns på den svenska arbetsmarknaden är ännu tydligare manifesterade bland kvinnor och män med intellektuell funktionsnedsättning både när det gäller sysselsättningsgrad och yrkeskategorier. Av de 2745 personer som hade ett förvärvsarbete 2011 var 70% män och 30% kvinnor. Männen arbetade i traditionellt manligt könskodade yrkeskategorier (exempelvis inom detaljhandel, byggnadshantverkare, maskinoperatörer) och kvinnorna i traditionellt kvinnligt

kodade dito (vård- och omsorgspersonal, köks- och restaurangbiträde, städare).

Syftet med delarbete 3 var att analysera om, och i så fall hur, efter(sär)gymnasial sysselsättning bland personer med intellektuell funktionsnedsättning varierar beroende på i vilken kommungrupp eller geografisk region de bor. Resultaten visar att boendekommun har ett visst oberoende samband mellan kommungrupp och region, och typ av efter(sär)gymnasial sysselsättning. Analyserna visar att de som bor i kommungruppen förortskommuner mer sannolikt har ett förvärvsarbete och att de som bor i kommungrupperna storstäder och större städer mer sannolikt har en sysselsättning inom daglig verksamhet. Lägst sannolikhet för att vara "någon annanstans" har de som är bosatta i en större stad. Varje år under perioden 2001-2011 flyttade ca 5% av studiepopulationen till en annan kommun⁷¹. Den totalt sett låga andelen flyttningar i populationen antas förstärka betydelsen av vilken kommun de unga med intellektuell funktionsnedsättning bor i.

Delarbete 4 syftade till att analysera sambanden mellan sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som gått i gymnasie-särskola och deras sociala bakgrund, mätt som föräldrarnas utbildningsnivå samt födelseland. Resultaten visar att föräldrarnas utbildningsnivå har viss betydelse för barnens sysselsättning. Föräldrarnas geografiska härkomst påverkar också men är inte lika central. Analyserna visar att de personer vars föräldrar är lågutbildade har mer sannolikt ett förvärvsarbete eller tillhör kategorin "någon annanstans". Unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning vars föräldrar är högutbildade har mer sannolikt en sysselsättning inom daglig verksamhet eller är studerande på exempelvis Komvux eller en folkhögskoleutbildning. De vars föräldrar är födda i ett utomeuropeiskt land är med större sannolikhet studerande eller tillhör kategorin "någon annanstans".

⁷¹ Av alla personer mellan 21-29 år var det 21% som flyttade till ett annat län år 2011. Att ca 5% av studiepopulationen flyttar varje år under perioden 2001-2011 framgår av deskriptiva analyser på tillgänglig flyttdata i LISA.

8. Diskussion

Det övergripande syftet med denna empiridrivna, kvantitativa sammanläggningsavhandling i Hälsa och Livsstil med inriktning Handikappvetenskap är tredelat. Avhandlingen syftar till att (a) öka kunskapen om vilka typer av sysselsättning som personer med intellektuell funktionsnedsättning har efter avslutad gymnasiesärskola, till att (b) åskådliggöra mönster och faktorer som kan bidra till skillnader vad gäller typ av sysselsättning, samt till att (c) skapa ett nationellt register som möjliggör kvantitativa analyser, longitudinella studier och utgör underlag för kvalitativa fördjupande studier av efter(sär)gymnasial sysselsättning.

Möjligheterna för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning att ta sig ut i arbetslivet efter skoltiden är inte enbart beroende av individuellt relaterade faktorer utan även av samhällets förmåga att främja enskilda individers kapabilitet att göra och vara vad de vill. Dessutom antas den sociala, ekonomiska och politiska kontexten som individen befinner sig i, spela roll för vilka av dennes kapabiliteter som hämmas eller främjas. I följande kapitel presenteras inledningsvis delarbetenas huvudresultat om inträdet i arbetslivet efter gymnasiesärskolan. Därefter diskuteras HURPID och upprättandet av ett register. Därpå följer en diskussion om avhandlingens samlade resultat i ljuset av Martha Nussbaums och Nancy Frasers teorier om social rättvisa. Kapitlet avslutas med ett förslag till en teoretisk analysmodell om social rättvisa.

Huvudresultat

Kunskaperna om inträdet i arbetslivet efter skoltiden för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning är hittills mycket bristfälliga. Inom ramen för denna avhandling har för första gången en nationellt heltäckande undersökning om sysselsättningssituationen för unga med intellektuell funktionsnedsättning som har en utbildningsbakgrund inom gymnasiesärskolan genomförts. Tre olika register har samkörts och analyserna har gett både väntade och mer oväntade resultat.

Det väntade resultatet är att cirka 4 av 5 unga med intellektuell funktionsnedsättning står utanför arbetsmarknaden. Av alla i HURPID är det 22.4% som har ett arbete och det är i och för sig en större andel än vad tidigare studier från 1980 och 1990-talet visar (Rosenqvist 1988; Sonnander 1990; Tideman 2000) men ändå en liten andel i relation till de nationella handikappolitiska målen och till ungdomar generellt.

Ett oväntat resultat är att färre än förväntat hade daglig verksamhet (47%) och att en stor grupp (24%) vare sig har ett arbete, en sysselsättning inom daglig verksamhet eller studerar.

Analyserna har vidare bidragit till ökade kunskaper om generella mönster och faktorer (kön, utbildningsprogram, förfluten tid sedan examen, boendekommun och social bakgrund) som tidigare i princip saknats vad gäller personer med intellektuell funktionsnedsättning som har gått i gymnasiesärskolan i Sverige. Möjligheterna till olika typer av sysselsättning skiljer sig åt mellan kvinnor och män, mellan personer som lever i olika delar av landet samt mellan personer med varierande social bakgrund. Unga med intellektuell funktionsnedsättning har såväl könsmässigt, geografiskt och socialt differentierade möjligheter till sysselsättning och etablering i arbetslivet efter skoltiden. Män har större chans till arbete än kvinnor, personer som lever i södra Sverige tillhör med större sannolikhet kategorin ”någon annanstans” och barn vars föräldrar är högutbildade har med större sannolikhet daglig verksamhet.

För att uppnå avhandlingens tredje övergripande syfte att skapa ett nationellt register som möjliggör kvantitativa analyser begärdes slutbetyg/samlat betygsdokument in för samtliga före detta gymnasiesärskoleelever som gått ut mellan åren 2001-2011, vilket resulterade i betygsdokument för 12269 före detta elever. Med hjälp av informationen i slutbetygen byggdes registret Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability (HURPID). HURPID kan framöver användas för uppföljningar av personer med intellektuell funktionsnedsättning, för jämförande studier med de som går ut den ”nya” gymnasiesärskolan, för fördjupade analyser av subgrupper (till exempel de som tillhör kategorin ”någon annanstans”) samt som utgångspunkt för kvalitativt inriktade studier med syfte att öka förståelsen för de processer, sammanhang och erfarenheter som präglar livsvillkoren för personer med intellektuell funktionsnedsättning som har gått i gymnasiesärskolan. Nedan följer en diskussion om upprättandet av Halmstad University Register on Pupils with Intellectual Disability (HURPID).

HURPID

Det finns en lucka i kunskapen om medborgare i Sverige. Den offentliga statistiken till trots har vare sig välfärdssamhällets institutioner eller forskarsamhället en samlad kunskap om personer med intellektuell funktionsnedsättning och deras villkor. Än mindre är känt om dessa personers sysselsättning efter gymnasiesärskolan. Bland unga vuxna som har gått i gymnasieskolan genomförs regelmässigt uppföljningar för att ta reda på om före detta elever till exempel studerar eller arbetar. Bland annat ger dessa uppföljningar en bild av om den gymnasieutbildning som ungdomar ges i Sverige är adekvat och leder till de arbeten som erbjuds.

Sedan ett antal decennier tillbaka har det generella antagandet varit att den absoluta majoriteten av personer som har gått i gymnasiesärskolan i det närmaste per automatik fortsätter vidare till en sysselsättning inom daglig verksamhet. En ökning av antalet elever i särskolan och en parallell ökning av antalet verkställda beslut om daglig verksamhet används som grund för det antagandet. Detta är vad Nussbaum (2013) beskriver som en slutsats vilken baseras på mönster av funktioner, inte en slutsats som baseras på analysen av faktiska data eftersom faktiska data inte har funnits att tillgå.

Studier som gjordes i slutet av 1980- och början av 1990-talet gör gällande att endast 7,5% (Tideman 2000), 11% (Sonnander 1990) respektive 16% (Rosenqvist 1988) av personer med intellektuell funktionsnedsättning hade ett förvärvsarbete efter skoltiden. Nussbaum menar, och illustrerar sitt resonemang med lågt valdeltagande i amerikanska val bland afroamerikanska väljare (här: lågt arbetsmarknadsdeltagande bland unga med gymnasiesärskolebakgrund), att det inte är rimligt att ögonblickligen hävda att ett lågt valdeltagande är en konsekvens av afroamerikanska väljares bristande förmåga att rösta. Likväl är det inte rimligt att omedelbart hävda att det låga arbetsmarknadsdeltagandet bland unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som har gått i gymnasiesärskolan är en konsekvens enbart av personernas förmåga att arbeta. Nussbaum menar att "(...) *när ett mönster av låg funktion sammanfaller med social underordning och stigma kan vi emellertid misstänka att det finns en del subtila hinder som faktiskt stör (...) förmågan*" (Nussbaum 2013, s. 69). De faktiska mönstren avseende vilken sysselsättning unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning har efter avslutad gymnasiesärskolan har däremot inte varit möjliga att utforska tidigare.

Datainsamlingen som ligger till grund för uppbyggnaden av HURPID består av inhämtandet av allmänna handlingar. Handlingarna som begärdes från de 290 svenska kommunerna var slutbetyg eller samlat betygsdokument för samtliga elever som gått ut gymnasiesärskolan mellan 2001-2011.

Datainsamlingen påbörjades i september 2011 och registret HURPID ansågs vara färdigt på våren 2012. Registret innehåller uppgifter om 12 269 personer. Upprättandet av HURPID är ett av avhandlingens huvudresultat. Detta samlade datamaterial kan framöver ligga till grund för en lång rad kvantitativa analyser och ge upphov till kvalitativa studier för fördjupad förståelse samt ge såväl forskar- som välfärdssamhället möjlighet att öka kunskaperna om en stor grupp människor som hittills varit osynliga i studier och uppföljningar om unga vuxna i dagens Sverige.

När det gäller behovet av ökad synlighet i statistisk och kunskapsproduktion lyfter den statliga offentliga utredningen (SOU 2014:45) flera fördelar med registerbaserad forskning. Genom registerforskning kan kunskap vinnas om hur samhället fungerar och tillståndet i befolkningen, även för minoriteter, beskrivas. Forskningen är i detta fall inte intresserad av individens förhållanden utan av mönster i populationer. Forskningsdatabaser, som HURPID, med nationella data om vissa grupper och ålderskohorter ökar representativiteten och säkerheten i forskningsresultat genom att urval undviks. Dessutom ger register möjligheter att göra longitudinella studier.

I samband med datainsamlingen blottades en rad bristande arkiveringsrutiner runt om i landet. Hanteringen av de allmänna handlingarna väcker frågor. Inte bara om de faktiska rutinerna för upprättande och arkivering av slutbetygen utan också frågor om bilden av och förväntningarna på arbetslivet efter gymnasiesärskolan.

Slutbetyget från gymnasietiden är inte en handling som visas upp på daglig basis. Men när det är dags att söka ett nytt jobb eller en utbildning behövs dokumentet för att kunna styrka den formella kompetensen. Det är sannolikt att möjligheten att kunna styrka sina färdigheter med ett formellt dokument i mötet med en potentiell arbetsgivare eventuellt är ännu mer betydande för personer som i olika sammanhang har definierats och kategoriserats utifrån vad de *inte* kan, till exempel personer som har gått i gymnasiesärskolan. Ett slutbetyg kan visa vilka kurser en person har gått och ge arbetsgivaren en bild av individens inre kapabiliteter. I de fall där detta dokument saknas, på grund av att det aldrig har upprättats eller för att det har kommit bort i hanteringen på en skola eller i ett kommunarkiv, är det svårt för den enskilde att bevisa sin utbildningsbakgrund och hävda sina förmågor.

Ytterligare en fråga som datainsamlingen väcker är om hanteringen av slutbetygen går till på samma sätt inom gymnasieskolan. Jag har inte försökt att samla in motsvarande handlingar från gymnasieskolan men finner det svårt att tro att skolor och kommuner skulle komma undan med så bristande rutiner kring gymnasieskolans elevers slutbetyg utan att någon uppmärksammar det och slog larm. Om nu så är fallet; att hanteringen av gymna-

siesärskoleelevernas slutbetyg har större brister än hanteringen av gymnasieskoleelevernas – vad säger det? Om vi bortser från skolornas lagstadgade skyldighet att upprätta handlingarna och föra betygskatalog och istället bara ser till den allmänna uppfattningen att ett slutbetyg används för att söka utbildning eller arbete är det svårt att tolka de bristande rutinerna som något annat än att förväntningarna på att gymnasiesärskolans elever i framtiden skulle få praktisk användning för sina slutbetyg är låga. Det vore intressant att framöver göra en ny, kompletterande datainsamling avseende gymnasiesärskolans senaste avgångsskullar, inte enbart för att kunna göra ytterligare analyser om efter(sär)gymnasial sysselsättning utan även för att se om möjligheterna att få ut de begärda handlingarna skiljer sig från 2011 års datainsamling.

Från några kommuner framfördes, trots att de fått information om syftet med projektet och om att det var godkänt av etisk nämnd, en viss skepsis kring att lämna ut de begärda handlingarna. Det är möjligt att syftet med begäran i en del fall misstolkades och att administratörer på något sätt ville skydda personerna genom att ifrågasätta begäran. Detta kan å ena sidan tolkas som att de ville värna den personliga integriteten hos individerna. Men omsorgen om, och skyddandet av deras uppgifter riskerar å andra sidan att leda till gruppens fortsatta osynlighet.

Socialstyrelsen skulle i början av 2000-talet utforma riktlinjer kring den då nya lag (2002:297) om biobanker i hälso- och sjukvården m.m. Personer med kognitivt nedsatt förmåga kunde inte ge sitt samtycke till att delta med prover i biobanken och det antogs att dessa personer därför inte skulle kunna vara med. Men, resonerade Socialstyrelsen:

”Härmed skulle emellertid en redan hårt utsatt och sårbar grupp utsättas för ytterligare diskriminering eftersom deras prover och persondata inte kunde användas för att utveckla nya och säkrare behandlingar.” (Myndigheten för vårdanalys 2014, s. 14)

Ett liknande resonemang kan föras beträffande unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning. Ska vi avstå från att samla in uppgifter om dem med hänvisning till att de utgör en sårbar grupp som bör skyddas? Eller riskerar vi då att, likt fallet med patienterna som först inte skulle få lämna bioprover, utsätta personer med en utbildningsbakgrund i gymnasiesärskolan för ytterligare marginalisering eftersom deras livsvillkor, kapabiliteter och förutsättningar aldrig blir kända?

Att upprätta ett nytt register är inte oproblemiskt. Den personliga integriteten är ett värde som varje demokratiskt samhälle bör värna men indi-

viden (enskilda och grupper) kan också åtnjuta vinster av att samhället når en ökad kunskap om deras livsvillkor.

”(...) viktiga tvärvetenskapliga frågor till exempel kring sambanden mellan samhällsförhållanden, ekonomi och hälsa kan studeras. Dels är detta nödvändigt för att man från samhällets sida skall kunna sätta in insatser som främjar medborgarnas hälsa och välfärd. Ökad kännedom om såväl medicinska som sociala faktorerers inverkan behövs också för att uppnå centrala demokratiska mål så som rättvisa och lika villkor till ett bra liv, och för att säkra kvaliteten i välfärdssystemen.” (Stjernschantz Forsberg 2013, s. 7)

Upprättandet av HURPID syftar till att skapa ett nationellt register som kan öka möjligheterna för samhället att nå större kunskap om unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning och följa dem, på samma sätt som det går att följa andra medborgare, i syfte att beskriva och analysera arbetsliv, livsvillkor och välbefinnande. Registret bygger på uppgifter som beskriver att människor har gått i särskolan och det sammankopplade datamaterialet, kombinationen av HURPID, LISA- och LSS-registret innehåller flera personuppgifter som karaktäriseras vara känsliga (Personuppgiftslagen 1998:204).

Men är det rimligt att bygga register av känsliga personuppgifter utan att informera personerna som ingår i registret? Eftersom Personuppgiftslagen gör gällande att sådan information inte behöver lämnas om det skulle ”innebära en oproportionerligt stor arbetsinsats” (24 § 3 st. Personuppgiftslagen) är det rimligt. Att informera alla individer i HURPID (och deras eventuella gode män) att de ingår i HURPID ansågs vara en oproportionerligt stort arbetsinsats. Alla resultat och analyser redovisas på gruppnivå och inga enskilda individer går att identifiera. Avvägningen mellan den individuella integriteten och risken för den enskilde att ingå i ett register kontra behovet av att synliggöra och analysera livsvillkoren för unga med intellektuell funktionsnedsättning resulterade i en bedömning av att ett upprättande var berättigat och etiskt försvarbart (jmf. Vetenskapsrådet 2016). Etikprövningsnämnden i Lund gjorde samma bedömning.

Vet samhället inte något, eller mycket lite, om marginaliserade grupper i befolkningen riskerar en förändrad politik, en reformerad utbildning eller ett förnyat utbud av välfärdsinsatser att missa centrala demokratiska mål, likt de Stjernschantz Forsberg (2013) lyfter fram i citatet ovan; rättvisa, lika villkor till ett bra liv samt god kvalitet i välfärdssystemen.

Nedan följer en diskussion om avhandlingens övriga huvudresultat i förhållande till det teoretiska ramverk som presenterades i kapitel 5.

Kapabiliteter

Nussbaum fokuserar i förmågemodellen på *"inrotade sociala orättvisor och ojämlikhet"* (2013, s. 28) i fall där människors kapabiliteter (förmågor) inte tas tillvara på grund av marginalisering och/eller diskriminering. Nussbaum menar att ett samhälle bör främja alla sina medborgares samlade kapabiliteter, samt förse dem med nya kapabiliteter, så att de kan vara och göra det de har anledning att värdesätta. Ett samhälle som försvårar den friheten är inte ett rättvist samhälle. Centralt i förmågemodellen finns antagandet om tre olika typer av kapabiliteter; basala, inre och kombinerade. Som jag ser det är det de kombinerade kapabiliteterna – *"summan av de möjligheter hon [människan] har till val och handling i sin specifika politiska, sociala och ekonomiska situation"* (Nussbaum 2013, s. 30) som är de mest centrala att diskutera eftersom de konstituerar före detta gymnasiesärskoleelevers samlade kapabilitet att möta arbetslivet efter skoltiden, men med tanke på att de kombinerade kapabiliteterna är uppbyggda av såväl basala som inre kapabiliteter och av yttre omständigheter behöver diskussionen börja i dessa beståndsdelar.

Basala kapabiliteter är sådana förmågor som är medfödda och som ligger till grund för möjligheterna att under livet utvecklas och lära sig nya saker. Inom ramen för denna avhandling förstås en persons intellektuella funktionsnedsättning som en av dennes basala kapabiliteter. Vilken faktisk diagnos eller faktiska svårigheter en person har är inte känt. Variabeln som anger vilket program en person har gått ger emellertid en viss aning om omfattningen av den funktionsnedsättning som ligger till grund för mottagande i särskolan. Variabeln *gymnasieprogram* hanteras därför i detta avseende som en (grov) proxyvariabel för funktionsnedsättningen. Personer som har gått ett nationellt program antas exempelvis ha en mindre omfattande funktionsnedsättning än personer som har gått verksamhetsträning vilka antas ha mer komplexa funktionsnedsättningar⁷². Av denna anledning antogs en högre andel personer som gått ett nationellt eller ett specialutformat program ha ett arbete jämfört med de som gått något av det individuella programmens två inriktningar yrkes- eller verksamhetsträning. Även de som gått ut gymnasiesärskolan med ofullständiga slutbetyg (och fått ett samlat betygskdokument) antogs ha lägre sannolikhet för arbete än de som gått ett nationellt eller specialutformat program. Delarbetenas resultat bekräftar till viss del dessa antaganden. Personer som har gått ett nationellt program är de som mest sannolikt har ett arbete. Lägst sannolikhet för arbete har de som

⁷² Se Metoddiskussion i kapitel 6 för en utförligare redogörelse kring avvägandena gällande användandet av proxyvariabler.

har gått yrkes- eller verksamhetsträning. Dessa personer har å andra sidan en markant större sannolikhet för en sysselsättning inom daglig verksamhet, jämfört med elever som har gått ett nationellt program. Även de som har gått ett specialutformat program har med större sannolikhet en sysselsättning inom daglig verksamhet än vad de som gått ett nationellt program har. Personer med en skoltid på ett specialutformat program är med större sannolikhet studerande på en folkhögskola eller inom Komvux/Särvux, jämfört med de som har gått nationella program. Avslutningsvis visar analyserna att de som har gått ut skolan med ofullständiga slutbetyg har störst sannolikhet för en tillvaro inom kategorin ”någon annanstans”. Eventuellt utgörs denna sista grupp av unga med en lindrig form av intellektuell funktionsnedsättning, personer som ligger nära gränsen för att tillhöra gymnasieskolans personkrets. Om så är fallet skulle resultat som pekar på att de har en sysselsättning ”någon annanstans” kunna handla om att dessa personer inte söker sig mot sysselsättningar som riktar sig till människor med funktionsnedsättningar (eftersom man inte identifierar sig med ”sär-rollen”) men att de samtidigt saknar formell behörighet för arbete på den öppna arbetsmarknaden. Eventuellt befinner sig även de här som har mottagits i särskolan men vars svårigheter i vardagslivet eller kunskapsinhämtningen har andra orsaker än en intellektuell funktionsnedsättning.

Jämte basala kapabiliteter har en människa, enligt Nussbaum (2013), även inre dito. En människas inre kapabiliteter är sådana förutsättningar, egenskaper och förmågor som har lärts in, till exempel genom utbildning eller genom den sociala bakgrunden. Nussbaum menar att det är just individers inre kapabiliteter som samhället särskilt bör fokusera på att främja, till exempel genom att erbjuda bra utbildning eller ett fungerande system för att främja människors hälsa. Frågan är hur väl individer rustas för ett arbetsliv under skoltiden.

Det finns i tidigare forskning flera identifierade faktorer som är betydelsefulla för personer med intellektuell funktionsnedsättning i samband med inträdet i arbetslivet. Flera av dem är kopplade till förberedelser under skoltiden och organiseringen av utbildningen. Dessa kan bidra till att förklara varför relativt få i min studie har ett arbete på den öppna arbetsmarknaden. Söder (1989) visar att både förväntningar och krav på individen skiljer sig åt mellan skolan och arbetslivet. Blir skillnaderna dem emellan stora (exempelvis om kraven och förväntningarna på individen under skoltiden inte påminner om de som finns i arbetslivet) antas glappet mellan skoltid och arbetsliv vara svårare att överbrygga. Studier visar även att individers motivation till arbete är en viktig faktor för att klara övergången från skola till arbete (Andrews & Rose 2010) och att chansen till arbete ökar om unga med intellektuell funktionsnedsättning kommer i kontakt med ”riktiga” ar-

beten redan under skoltiden (exempelvis genom praktik) (Simonsen & Neubert 2013; Siperstein et al. 2014; Test et al. 2009; Wehman et al. 2015). Chanserna att efter skoltiden uppnå ekonomisk självständighet genom arbete och att förvärva den kompetens som ett arbetsliv kräver visas, i två norska studier, vara större för de unga som fått sin undervisning i klasser bestående av barn både med och utan särskilda undervisningsbehov (Markussen 2004; Myklebust & Båtevik 2009). I klasser där unga med och utan intellektuell funktionsnedsättning får sin undervisning tillsammans aktualiseras troligtvis en utökad uppsättning alternativ av eftergymnasiala sysselsättningar än vad som är fallet i en renodlad gymnasiesärskoleklass. Utifrån detta resonemang antas stereotypa förväntningarna om den efter(sär)-gymnasiala sysselsättningen minska i sammanhang där barn med och utan intellektuell funktionsnedsättning möts. Likaså kan det antas att arbetssätt som utgår från inkluderande principer redan under skoltiden bättre förmår främja ungas inre kapabiliteter inför mötet med arbetslivets krav och förväntningar genom att de till exempel erbjuds möjlighet till praktik i ”riktiga” arbetsplatser och redan under skoltiden ökar sin kontakt med och motivation till ett framtida jobb.

De ungas sociala bakgrund och dess betydelse för deras efter(sär)gymnasiala sysselsättning studerades i delarbete 4 i form av föräldrarnas respektive högsta avslutade utbildningsnivå och födelseland. Resultaten från avhandlingens fjärde delarbete visar att föräldrarnas utbildningsnivå har betydelse för vilken sysselsättning de unga har efter skoltiden. Frågan om vilket land föräldrarna är födda i påverkar också de ungas typ av sysselsättning men inte lika tydligt som utbildningsnivå. Sannolikheten för att unga med intellektuell funktionsnedsättning ska ha ett förvärvsarbete ökar om föräldrarna har låg utbildning och sannolikheten för en sysselsättning inom daglig verksamhet ökar om föräldrarna har hög utbildning. Högutbildade föräldrar som är välinformerade, har god överblick över stödsystemen antas ha bättre förutsättningar att få olika typer av insatser från välfärdssystemen. Dessa föräldrar antas ha ett större mått av den välfärdskompetens som idag krävs för att få tillgång till de stödinsatser (exempelvis inom ramen för LSS) som samhället erbjuder. Lågutbildade föräldrar antas däremot kunna förmedla kontakter med arbetsplatser där det finns arbetstillfällen för personer utan formell kompetens och genom sina egna erfarenheter guida sina barn på vägen mot anställningar som matchar deras inre kapabiliteter. Utifrån dessa resultat aktualiseras frågan om samhällets förmåga att möta stödbehoven hos alla unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning, oavsett deras sociala bakgrund. Resultaten bekräftar tidigare studiers resultat angående föräldrarnas betydande roll i samband med övergången mellan skoltid och arbetsliv för unga med intellektuell funktionsnedsättning

(Lindstrom et al. 2014; Simonsen & Neubert 2013; Test et al. 2009; Trainor 2010).

Den inre kapabiliteten social bakgrund och dess betydelse för efter(sär)gymnasial sysselsättning analyserades i delarbete 4. De olika delarbetena har däremot inte fokuserat själva gymnasiesärskoleutbildningen *per se* och därför kan jag inte, utifrån de genomförda analyserna, dra några välunderbyggda slutsatser om utbildningens betydelse för de ungas sysselsättning⁷³. Frågor om vad utbildningen inom exempelvis ett nationellt eller ett specialutformat program har gett individer som gått där i termer av interna kapabiliteter för framtida arbete kan avhandlingen inte svara på utan kräver fördjupade analyser.

Trots detta går det inte att undgå att reflektera över vad elever som har gått kurser likt den om *Vuxenlivet*⁷⁴, får för bild med sig från skolan av vad som förväntas av dem som vuxna.

Skola och kommun			Beskrivning Lokal kurs	
		Datum för utförande	2004-06-11	
		Bilaga nr. 1		
Elevens namn		Personnummer		
Kursnamn		Kurskod	Poäng	
Vuxenlivet			150	
Beskrivning				
Mål				
Eleven skall				
ha viss insikt i vad det innebär att vara vuxen och ta ett ansvar som förälder				
känna till socialtjänstens ansvarsområde				
vara orienterad om socialförsäkringar som kan vara aktuella under olika skeden av livet				
känna till svensk familjerätt				
ha viss kunskap om åldradet och döden				
ST Svedje AB 43				

Figur 2: Beskrivning av den lokala kursen "Vuxenlivet"

Har skolan som ambition att främja inre kapabiliteter hos sina elever, kapabiliteter som gör dem redo att leva ett självständigt vuxenliv med arbete,

⁷³ Betydelsen av den sociala kategoriseringen som *gymnasiesärskoleelev* i förhållande till arbetslivet diskuteras i senare delar av detta kapitel.

⁷⁴ Beskrivningar av lokala kurser skickades in tillsammans med betygsdokumenten från flera kommuner.

eget boende och ansvar för vardagsekonomin borde kurser likt denna ha ett något bredare fokus än det som framgår av bilden. Elever⁷⁵ som gått denna kurs kan få intryck av att vuxenlivet består av att tidigt bli förälder, ha täta kontakter med socialtjänsten, vara beroende av socialförsäkringen etc. Frågor om arbete och deltagande i samhällslivet berörs inte i kursexemplet ovan.

Kön och tid efter examen

Utöver de kapabiliteter (basala och inre) som har hanterats ovan finns det ytterligare två faktorer som har visat sig påverka vilken efter(sär)gymnasial sysselsättning som unga med intellektuell funktionsnedsättning har. En faktor är kön. En annan är tid som förflutit sedan examen.

HURPID består av 41.8% kvinnor och 58.2% män. Andelarna ligger i linje med Skolverkets (2015) uppgifter om andelen kvinnor respektive män som gick i gymnasiesärskolans samtliga årskurser mellan läsåren 2001/02-2010/11⁷⁶. Om sannolikheten för att ha en viss sysselsättning efter skoltiden vore lika stor för kvinnor och män (givet att fördelningen av typ och omfattning av funktionsnedsättning vore likartad) skulle vi se en fördelning på ca 42% kvinnor och ca 58% män inom respektive sysselsättningstyp. Resultaten visar att fördelningen inte ser ut så.

I förhållande till den genomsnittliga andelen personer inom respektive sysselsättningstyp är det en större andel kvinnor än män som har daglig verksamhet, som studerar eller som befinner sig någon annanstans. Samtidigt är det en större andel män än kvinnor som har ett förvärvsarbete. Skillnaden i sysselsättningsgrad mellan kvinnor och män i HURPID var 2011 11.4 procentenheter. Skillnaden i sysselsättningsgrad mellan kvinnor och män generellt i Sverige har sedan början av 2000-talet varierat kring 3-5 procentenheter (Nyberg 2012). Generella könsskillnader som finns på arbetsmarknaden i stort tycks med andra ord vara mer tydligt manifesterade bland unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning.

Analyserna i delarbete 2, det delarbete som fokuserar den subgrupp i HURPID som under 2011 hade ett förvärvsarbete, identifierar flera skillnader mellan kvinnor och män, skillnader som bekräftar den gängse bilden av könsskillnaderna på den svenska arbetsmarknaden, men också skillnader som är tydligare än bland kvinnor och män i allmänhet. Bland annat framgår

⁷⁵ Antagligen framförallt kvinnliga elever eftersom detta är en kurs inom ett Omvårdnadsprogram, ett program som framförallt kvinnor väljer att gå.

⁷⁶ Skolverket samlar varje år in data på gruppnivå från gymnasiesärskolorna. En av de uppgifter som samlas in är hur många kvinnor respektive män som går i varje årskurs.

att 70% av de som har ett förvärvsarbete är män och 30% är kvinnor. Andelarna män och kvinnor i hela HURPID är, som tidigare nämdes, 58.2% respektive 41.8%. Här finns det därför anledning att anta att det utöver eventuella skillnader avseende grad av funktionsnedsättning, föreligger strukturella förklaringar till skillnaderna i sysselsättningsgrad.

Lövgren (2013) poängterar paradoxen som följer av att kvinnor och män med funktionsnedsättning länge betraktats vara en i det närmaste könsneutral grupp:

”Att inte erkännas som varande kvinna och att samtidigt leva med en värld av kvinnlig underordning beskrivs motsägelsefullt, å ena sidan som dubbelt förtryck, å andra sidan som befrielse från könsmaktstrukturer.” (2013, s. 26)

Samtidigt som kön i viss mån osynliggörs menar Lövgren att personerna som ingår i hennes studie gör kön *”genom att accentuera skillnader mellan kvinnors respektive mäns egenskaper”* (s. 172). Sedan decennier tillbaka har det bland kvinnor generellt pågått en kamp för att frigöra sig från de traditionella könsrollerna. Men bland de kvinnor och män med intellektuell funktionsnedsättning, vilka under samma period har bemötts som om de tillhörde ett tredje kön, eller som könsneutrala, kan de traditionella könsrollerna i viss mening vara eftersträvensvärda eftersom de tydligt definierar kvinnor respektive män i kontrast till den mer diffusa gruppen ”personer med intellektuell funktionsnedsättning”. Eventuellt skulle de resultat från delarbete 2 som visar att andelen förvärvsarbetande kvinnor är betydligt lägre än andelen förvärvsarbetande män samt att de kvinnor och män som arbetar finns inom traditionellt könskodade yrkeskategorier, möjligen förstärkas av personernas strävan efter att manifestera sin könsidentitet.

Avhandlingens delarbeten säger inget om utvecklingen över tid. Det går inte utifrån de genomförda analyserna att se hur individer rör sig in i och ut ur olika sysselsättningstyper. Om vi antar att differensen i andelen män respektive kvinnor i arbete skulle kunna förklaras av att det tar längre tid för kvinnorna att komma in på arbetsmarknaden och få en tydlig förankring där (eventuellt på grund av barnafödande tidigt efter skoltiden, jmf. Båtevik & Myklebust 2006) men att de sedan blir kvar på arbetsmarknaden under en längre tid när de väl har etablerat sig skulle andelarna jämnas ut om vi tittade på ett längre livsspann. Kanske är det så att männen i denna studie har lättare att komma in på arbetsmarknaden efter skoltiden men att de finns i arbeten som är mer osäkra och därför riskerar att få lämna sina jobb. Detta är frågor som framöver skulle behöva belysas genom longitudinella studier.

Analyserna visar att det totalt sett är en liten andel unga med intellektuell funktionsnedsättning som studerar efter skoltiden. Detta antas framförallt

vara en konsekvens av att den aktuella utbildningsbakgrunden i gymnasiesärskolan inte ger dem någon behörighet att söka sig till högre utbildning inom högskolor eller universitet. De personer i HURPID som är studerande är därför hänvisade till att bedriva studier på en folkhögskola eller inom Komvux/Särvux. Resultaten som visar att en större andel kvinnor än män i HURPID studerar bekräftar det generella mönstret i befolkningen avseende eftergymnasiala studier.

Hur ska vi förstå resultaten som visar att andelen kvinnor som befinner sig ”någon annanstans” är större än andelen män i samma sysselsättningskategori? Om resonemanget som förs ovan äger giltighet – om det är så att det tar längre tid för kvinnor att etablera sig på arbetsmarknaden än för män – skulle den högre andelen kvinnor som är ”någon annanstans” till en del kunna utgöras av dessa (ännu) oetablerade kvinnor. Eventuellt kan ett senare inträde på arbetsmarknaden, och en tillfällig tillvaro i kategorin ”någon annanstans”, förklaras av att kvinnor är föräldralediga i större utsträckning än män. Båtevik och Myklebust (2006) har studerat unga vuxna med särskilda utbildningsbehov⁷⁷ och deras forskning visar bland annat att kvinnors och mäns vuxenblivande och inträde på arbetsmarknaden följer olika mönster. Båtevik och Myklebust menar att kvinnor i gruppen av unga vuxna med särskilda utbildningsbehov under sin tid i gymnasieskolan tenderar att skaffa barn tidigare än andra kvinnor i samma åldrar. Det innebär att deras inträde på arbetsmarknaden försenas eftersom dessa kvinnor ofta stannar hemma med barnen medan de ännu är små (ibid.). Framtida studier av HURPID-populationen behöver titta närmare på faktorer som barnafödande, uttag av föräldrapenning och generell familjesituation för att utreda om detta är mönster som kan bekräftas även inom en svensk kontext.

De resultat som presenteras i delarbetena visar att de som gick ut gymnasiesärskolan mellan 2001-2006 har större sannolikhet att vara i daglig verksamhet eller i förvärvsarbete jämfört med de som gick ut skolan mellan 2007-2011. Den senare gruppen är samtidigt med större sannolikhet studerande eller tillhör kategorin ”någon annanstans”. Dessa resultat kan förstås utifrån antagandet om att det för många unga tar ett antal år att etablera sig på arbetsmarknaden.

Tiden från det att en individ slutar skolan till det att etablering på arbetsmarknaden sker har förlängts för såväl ungdomar *med* som *utan* funktionsnedsättning under de senaste decennierna (jmf. Caton & Kagan 2007). Där emot antas anledningarna till den förlängda tiden mellan skoltid och arbetsliv se olika ut. Om en person själv väljer att prova på olika tillfälliga sysselsättningar, att resa runt i världen, att läsa en kurs på folkhögskola – då

⁷⁷ ”Special educational needs”

kanske tiden som går från det att skolan slutade till dess att individen hittar en mer stadigvarande sysselsättning upplevs som något positivt. Men om en individ å andra sidan upplever sig bli ”bollad” runt mellan olika insatser, aktiviteter och tillfälliga lösningar utan någon långsiktig plan och utan egen överblick eller kontroll över vare sig situationen eller systemet – då kan samma förlängda period te sig negativt för den enskildes välbefinnande och med framtida potentiella hälsoeffekter.

Kombinerade kapabiliteter

I ovanstående har de ungas basala och inre kapabiliteter samt faktorerna kön och tid sedan examen diskuterats med avseende på deras respektive betydelse för typ av efter(sär)gymnasial sysselsättning. Samtidigt som det, enligt Nussbaum, är centralt att samhället tillser att människor ges möjlighet att utveckla befintliga och förvärva nya inre kapabiliteter är det av största vikt att dessa matchar människors *kombinerade* kapabiliteter. Enligt Nussbaum är en människas kombinerade kapabiliteter ”*summan av de möjligheter hon [människan] har till val och handling i sin specifika politiska, sociala och ekonomiska situation*” (Nussbaum 2013, s. 30.). Det är med andra ord en kombination av en individs inre kapabiliteter (till exempel utbildningsbakgrund och social bakgrund) och den sociala, politiska och ekonomiska kontext som denne befinner sig i. Anledningen till att Nussbaum skiljer på inre och kombinerade kapabiliteter är att uppdelningen, enligt hennes mening, gör det möjligt att ”*diagnosticera ett samhälles prestationer och tillkortakommanden*” (ibid., s. 32). Om en person utbildas till ett yrke som inte efterfrågas på arbetsmarknaden, eller om människor utbildas för att delta i det politiska samtalet men sedan förnekas yttrandefrihet – då finns de inre kapabiliteterna men den kombinerade kapabiliteten saknas. Det motsatta kan också råda; till exempel om det finns vakanser på arbetsmarknaden men den utbildning som erbjuds ger inte den formella kompetensen som krävs.

Resultaten från avhandlingens fyra delarbeten visar att sambandet mellan olika faktorer och typ av sysselsättningar efter skoltiden skiljer sig åt mellan kvinnor och män, mellan personer från olika årskullar, mellan individer i olika delar av landet och mellan unga med olika social bakgrund. Den samlade bilden av dessa resultat understryker betydelsen av att samhällets stöd till unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning bör utformas med betydelsen av samtliga bakgrundsfaktorer i minnet så att det bättre förmår möta varierande individuella förutsättningar, främja etablering i arbetslivet för fler unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning och, om det be-

hövs, kompensera för eventuellt begränsade möjligheter att välja sysselsättning.

Delarbete 3 visar att de boendegeografiska variationer som identifierats i andra delar av det svenska välfärdssystemet även till viss del gäller efter(sär)gymnasial sysselsättning. En kommunal och regional variation som innebär att unga med intellektuell funktionsnedsättning har olika möjligheter att nå förvärvsarbete är problematiskt i relation till handikappolitiska mål om rätt till arbete och delaktighet i samhället liksom ambitionen om en nationellt likvärdig välfärd. Geografiska skillnader minskar möjligheterna till arbete för personer med intellektuell funktionsnedsättning och därmed även möjligheterna för likvärdiga livschanser och social rättvisa i välfärdssamhället. Av delarbete 3 framgår vidare att rörligheten i den aktuella populationen är mycket liten. Få personer flyttar till en annan kommun. Detta faktum gör frågan om var en person bor än mer betydande eftersom hen då på ett ännu mer påtagligt sätt är hänvisad till det utbud av arbetstillfällen, verksamheter och sociala nätverk som finns på den aktuella boendeorten.

Om en ung person lever i en kommun där hen inte ser eller erbjuds några möjligheter till fortsatta studier eller till arbete är det vanligt att flytta efter gymnasietiden. Men när en ung kvinna eller man har gått ut gymnasiesärskolan och vare sig är behörig att söka sig till studier på högskolor eller universitet eller har någon formell yrkesbehörighet kan det vara svårt att bryta upp från hemorten. Möjligen kan de också till viss del vara beroende av andra former av stödsatser vilka ytterligare kan begränsa möjligheterna att flytta. Analyserna visar att de som har sysselsättningen daglig verksamhet är de som flyttar i allra minst utsträckning. Gruppen har en mycket liten rörlighet och blir på så vis starkt hänvisade till det utbud (stort eller litet) av verksamheter, praktikplatser, aktiviteter och sociala nätverk som finns i hemkommunen. Det begränsade antalet flyttar kan troligen delvis förklaras av att en del av de som har sysselsättning inom daglig verksamhet har en mer omfattande funktionsnedsättning, i relation till dem som är i studier eller arbete, vilket begränsar möjligheterna att flytta på egen hand. För de personer som bor på en gruppbostad innebär en flytt till en annan kommun inte enbart att de behöver få en plats inom en ny daglig verksamhet utan även inom en ny gruppbostad, vilket är förenat med flera svårigheter.

Den aktuella populationen har generellt en liten rörlighet men av analyserna framgår att det finns könsskillnader i flyttmönstren. Andelen kvinnor som flyttar, både inom kommunerna och över kommungränser, är högre än andelen män. Detta resultat följer samma mönster som befolkningen generellt (Statistiska Centralbyrån 2010). Vid närmare granskning visar det sig att den största andelen personer som flyttade under 2011 var de som har gått ut gymnasiesärskolan med ofullständiga slutförhållanden och personer som är

”någon annanstans”. En möjlig tolkning är att detta rör sig om personer som ligger i gränslandet mellan gymnasieskolan och gymnasiesärskolan; det vill säga personer med relativt lindrig intellektuell funktionsnedsättning som inte fullföljer ett program i gymnasiesärskolan av olika skäl och som efter skoltiden inte aktivt rör sig mot de kommunala insatserna för personer med funktionsnedsättning och inte heller har formella förutsättningar i form av betyg, utbildning eller kompetens att etablera sig på den reguljära arbetsmarknaden. Att det har företagits en förhållandevis stor andel flyttar i dessa två delgrupper (vilka delvis kan innehålla samma individer) kan tyda på en vilja att söka sig till nya arenor och nya sociala sammanhang där det eventuellt finns andra utsikter att etablera sig såväl socialt som professionellt. Troligen har dessa personer även en mindre omfattande funktionsnedsättning, i relation till de som har daglig verksamhet, vilket underlättar möjligheten att flytta.

Den ovan förda diskussionen kring resultaten av delarbete 1-4 visar att friheten att göra och vara det var och en har anledning att värdesätta skiljer sig åt mellan kvinnor och män, mellan personer som har gått olika typer av program i skolan, mellan personer i olika delar av landet samt mellan individer med olika social bakgrund. Även om delarbetena inte innehåller några explicita komparativa analyser mellan gymnasie- och gymnasiesärskoleelevers inträde i arbetslivet ger resultaten, i relation till forskning och annan kunskap om unga generellt, vid handen att social orättvisa inte bara råder inom gruppen av unga med intellektuell funktionsnedsättning utan även mellan denna grupp och andra unga. Delarbetenas resultat blottlägger även samhällets tillkortakommanden i fråga om dess förmåga att erbjuda stöd och insatser till individer utifrån deras individuella behov och förutsättningar. Men vilka möjligheter finns det att öka den sociala rättvisan såväl inom gruppen unga med intellektuell funktionsnedsättning som i förhållande till unga generellt? I det följande diskuteras frågan utifrån Nancy Frasers teorier om att ökad social rättvisa kan nås genom samhällets förmåga till omfördelning *och* erkännande.

Omfördelning och erkännande

Nancy Fraser menar att sociala orättvisor som präglas av både ekonomisk marginalisering samt misskännande och respektlöshet bara kan förändras genom att samtidigt omfördela ekonomiska faktorer *och* erkänna kulturellt misskända grupper av människor. Fraser (1995; 2000) anser att de två processerna kan kombineras om fokus riktas mot att tillskriva människor social

status⁷⁸. Även forskare som studerar levnadsförhållanden specifikt för personer med funktionshinder betonar vikten av att värna samtidig omfördelning och erkännande för ökad social rättvisa (Danermark & Coniavitis Gellerstedt 2004).

Unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning kan sägas vara berörda av båda aspekterna; ekonomisk marginalisering och kulturellt misskännande. Dels i och med utanförskapet i förhållande till arbetsmarknaden samt det många gånger långvariga beroendet av offentligt stöd (Tideman 2000) och dels i och med att de alla blivit kategoriserade att tillhöra gymnasiesärskolans personkrets - kategoriserade att vara avvikande. Detta kulturella misskännande av personer med intellektuell funktionsnedsättning, och gruppens låga sociala status, står inte enbart i relation till personer utan funktionsnedsättningar utan även i relation till personer med andra typer av funktionsnedsättningar (Stiker 1999).

Nedan diskuteras hur omfördelning respektive erkännande skulle kunna öka den sociala rättvisan för personer som har sin utbildningsbakgrund inom gymnasiesärskolan – både inom gruppen och i förhållande till unga vuxna i stort.

Omfördelning

En faktor bakom den sociala orättvisa som präglas av personernas ekonomiska marginalisering hänger samman med det faktum att flertalet saknar ett arbete med löneinkomst samt att de allra flesta är beroende av olika former av ekonomiskt välfärdsstöd för sin försörjning. Det vore enkelt att säga att lösningen är att sträva efter att så många som möjligt ska ha ett förvärvsarbete och ordna sin försörjning genom den lön som arbetet ger. Med hänsyn till de kombinerade kapabiliteter som unga med intellektuell funktionsnedsättning antas ha skulle säkert en betydligt större andel än de 22.4% kunna ha ett förvärvsarbete. Men så enkel är inte lösningen. Av respekt för före detta gymnasiesärskoleelever och deras varierande förutsättningar att nå olika typer av sysselsättningar, till följd av deras olika omfattande och ibland komplexa funktionsnedsättningar, är det dock inte rimligt att sätta upp mål om förvärvsarbete med reguljär löneinkomst för alla. Men synen på vilken ekonomisk compensation som är rimlig i förhållande till de insatser som personer med intellektuell funktionsnedsättning gör inom olika sysselsättningar skulle kunna förändras för att minska den ekonomiska marginaliseringen och öka den sociala rättvisan. Nedan följer en diskussion med

⁷⁸ Jmf. bland annat Marmot (2006) som skriver om hur människors sociala status och position även påverkar deras hälsa och livslängd.

några ersättningsformer som exempel på detta; lönebidrag, aktivitetsersättning och habiliteringsersättning.

Både lönebidraget och aktivitetsersättningen syftar till att öka möjligheterna till sysselsättning bland personer med nedsatt arbetsförmåga; den ena ersättningen genom att kompensera arbetsgivare för deras lönekostnader och den andra för att kompensera individer för deras nedsatta arbetsförmåga och möjliggöra insatser för att nå arbete. Men hur ska vi se på det faktum att endast 339 (2.3%) av de 12 269 personerna i HURPID har ett osubventionerat arbete? Jag menar att det åtminstone finns två sätt att se på subventioner för arbete.

Om vi antar att de 2406 personer⁷⁹ som under 2011 hade ett subventionerat arbete, till exempel genom lönebidrag, skulle stått helt utan arbete om inte subventionerna funnits är det lätt att tolka dem som något positivt; *"Vad bra att subventionerna finns så att fler kan få arbete!"*. Men om vi å andra sidan antar att personer som har gått i gymnasiesärskolan, som saknar formell yrkeskompetens men som utifrån sina kapabiliteter har möjlighet och vilja att arbeta, överhuvudtaget ska ha en chans till arbete först behöver kategoriseras som människor med nedsatt arbetsförmåga för att få en subventionerad anställning - då är tolkningen av subventionerna inte lika positivt laddad längre. Då är kategoriseringen snarare en förutsättning för arbete. Inträdet i arbete präglas då redan från start av att det finns olika kategorier av anställda. De flesta arbetstagare är arbetsgivare villiga att satsa på utan subvention - andra får bara chansen om det inte innebär en ekonomisk risk för arbetsgivaren. Stödformerna kan ses som något positivt om de ökar människors chans att få prova på ett arbete och visa sina förmågor i "skarpt läge". Stöden innebär stora möjligheter för den enskilde om de fungerar som planerat; att de efter en period övergår till en osubventionerad anställning. Men om samma subventioner utvecklas till att bli en förutsättning för att människor ska få stanna kvar i arbetslivet falnar de positiva aspekterna och en betydande del av arbetskraften utvecklas till att bli praktikanter med aktivitetsersättning eller "nästan-anställda" med lönebidrag för evigt. Omfördelningsaspekten av detta resonemang ligger i nödvändigheten av att utveckla stödformerna till att bli vad de skulle kunna vara; ett stöd på vägen ut i reguljär anställning istället för en inlåsning i rollen som "nästan-anställd". Detta resonemang hänger nära samman med det som följer nedan om erkännande. För att omfördelningen ska kunna äga rum, för att perioder av till exempel lönebidragsanställningar ska kunna omvandlas till en vanlig anställning, krävs ett samtidigt erkännande av personer med intellektuell

⁷⁹ Det totala antalet personer i HURPID som hade ett förvärvsarbete under 2011 (2745), minus de 339 personer som hade ett osubventionerat arbete.

funktionsnedsättning som värdefulla medarbetare vilka tas i anspråk för sina kapabiliteter. En intellektuell funktionsnedsättning minskar inte en människas behov av att känna sig behövd och ingå i sociala sammanhang. Inte heller behovet av att ha en viss inkomst för att kunna tjäna sitt uppehälle minskar.

En annan form av ersättning som jag vill lyfta i denna diskussion om omfördelning av ekonomiska resurser är habiliteringsersättningen. De personer som har sysselsättningstypen daglig verksamhet erhåller inte någon lön⁸⁰. Istället får de i vissa kommuner, inte i alla, en så kallad habiliteringsersättning. Syftet med ersättningen är att *”stimulera den enskilde att delta i verksamheten”* (Socialstyrelsen 2014). Det är relativt vanligt förekommande att personer som har sysselsättningstypen daglig verksamhet har så kallad *utflyttad* daglig verksamhet. Det innebär att de utifrån sina förmågor och förutsättningar ”gör” sin dagliga verksamhet till exempel i en mataffär, på ett bibliotek, på ett hunddagis eller kanske som vaktmästare i kommunen.

Om en person med ett beslut om daglig verksamhet arbetar tillsammans med vaktmästarna inom kommunen och utför i princip samma arbete som kollegorna så ligger det nära till hands att anta att denne också får en skälig ersättning för det arbetet. Habiliteringsersättningen ligger idag på ca 30-50 kronor per dag (ca 800 kr/mån) i de kommuner som ger personer med daglig verksamhet den här formen av ersättning⁸¹. Vissa kommuner betalar inte någon habiliteringsersättning alls. Ett aktuellt exempel är en kommun där förslaget var att dra in habiliteringsersättningen för personer med daglig verksamhet eftersom en slopad ersättning inte antogs ha några *”större ekonomiska konsekvenser för den enskilde”* (Jellbom 2016). Men är inte det kärnan i problematiken; att ersättningen är så låg att det inte innebär några större ekonomiska konsekvenser för den enskilde att bli av med samma ersättning? Samtidigt såg vi ovan att syftet med ersättningen är att den enskilde ska stimuleras att delta i den dagliga verksamheten.

Att ha ett arbete tillför även andra värden till livet än de rent ekonomiska, bland annat ökad social status, stärkt självkänsla och fler sociala relationer (jmf. Härenstam & Bejerot 2010; Marmot et al. 2008), men de ekonomiska aspekterna är inte oviktiga (Mellinder 2011). Denna ersättningsnivå på 30-50 kr/dag sänder ut signaler till personer som har sin sysselsättning inom daglig verksamhet om samhällets värdering av deras insatser. Ett sätt att

⁸⁰ De flesta har aktivitetsersättning.

⁸¹ I princip alla de som har daglig verksamhet har också aktivitetsersättning. Aktivitetsersättningen ska dock inte ses som en kompensation för de insatser som utförs i den dagliga verksamheten utan som en kompensation för en persons nedsatta arbetsförmåga (Försäkringskassan odaterad a).

tolka detta är att samhället menar att de ska vara glada att de har något att pyssla med på dagarna. Att enbart glädje skulle hjälpa dem att röra sig bort från ekonomisk marginalisering och mot ökad social rättvisa är svårt att tro. Ännu en gång knyter diskussionen om omfördelning nära an till tankar om erkännande. Rimligheten i att låta människor arbeta i stort sett gratis inkom för att de en gång har fått ett beslut om daglig verksamhet behöver, liksom rimligheten i att den som en gång kategoriserats som brukare alltid kommer att förbli brukare, sätts ifråga.

Enligt den nationella handlingsplanen för handikappolitiken (Prop. 1999/2000:79) ska det svenska samhället utformas så att människor med funktionsnedsättning i alla åldrar blir fullt delaktiga i samhällslivet. I lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) slås det fast att insatser som beviljas enligt det aktuella lagrummet, exempelvis daglig verksamhet, syftar till att erbjuda människor med funktionshinder möjlighet att leva just *som* andra. Att sysselsättningen daglig verksamhet så sällan leder vidare till arbete och att inlåsningen också i andra välfärdstjänster som exempelvis lönebidrag och aktivitetsersättning är påtaglig⁸² leder till att unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning, på grund av strukturella faktorer, riskerar att vare sig föra en tillvaro *som* eller *med* andra.

Resultaten av de fyra delarbetena visar att det bland annat föreligger skillnader mellan kvinnor och män med avseende på deras respektive efter(sär)gymnasiala sysselsättning. Kan strävan efter ökad social rättvisa gällande kvinnors och mäns frihet att göra och vara det de har anledning att värdesätta underlättas av en omfördelning av ekonomiska resurser?

Traditionellt sett har stödinsatser och verksamheter som syftar till att stödja personer med funktionsnedsättningar varit fokuserade på just *personer* med funktionsnedsättningar. Ett könsneutralt perspektiv har varit det rådande – inte bara i praktiska verksamheter utan även i ekonomiska ersättningar. Men, nu ser vi att kvinnor och män inte har samma möjlighet att nå olika former av sysselsättning. Ska vi då fortsätta att rikta välfärdsinsatser till *personer* med funktionsnedsättning och hoppas att jämställdheten kommer på köpet om vi bara tillräckligt länge hävdar att förutsättningarna är lika? Jag menar att medvetenheten måste öka kring det faktum att de strukturella möjligheterna inte är likvärdiga för alla unga med intellektuell funktionsnedsättning som har gått i gymnasiesärskolan och att olika stödinsatser från samhällets sida kan ha olika påverkan på kvinnors respektive mäns möjligheter till arbete och sysselsättning.

Eventuellt har män med gymnasiesärskolebakgrund (ev. på grund av en tätare anknytning till arbetslivet redan under skoltiden, jmf Mineur 2013)

⁸² Se sidan 41.

lättare att bli erkända som arbetstagare än kvinnorna som istället erkänns som omsorgstagare efter skoltiden. Om så är fallet är det tänkbart att kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning är mer beroende av staten än vad männen är eftersom männen i större utsträckning än kvinnorna har en anknytning till arbetsmarknaden. Delarbetenas resultat visar att kvinnorna mottar en högre andel ersättningar för tid utanför arbete, kvinnorna arbetar i högre utsträckning än män inom offentlig sektor samt att kvinnor har större sannolikhet än män att få sysselsättningen daglig verksamhet. Kanske kan det då också - av samma anledning - vara kvinnorna som påverkas mest om de insatser och ersättningar som är fokuserade på sysselsättning som *inte* är förvärvsarbete förändras. Det är då på motsvarande sätt tänkbart att männen påverkas mest om det är de befintliga stöden för personer som befinner sig i arbete som justeras.

Som framgår av texten ovan är det svårt att diskutera ökad social rättvisa för personer med intellektuell funktionsnedsättning enbart i termer av omfördelning av ekonomiska medel. I flera avseenden hänger omfördelningen, precis som Fraser (1995) säger, nära samman med - och i vissa avseenden förutsätts den av - erkännande.

Erkännande

Erkännande är ett av de centrala begreppen i diskussionen av denna avhandlings resultat. Frågan om erkännande är en viktig aspekt av den teoretiska diskussionen kring ökad social rättvisa i förhållande till arbete och sysselsättning; att människors kapabiliteter erkänns, att personer som har gått i gymnasiesärskolan erkänns som en del av den potentiella arbetskraften och inte minst; att människor erkänns överhuvudtaget. Förekommer en grupp inte i den offentliga statistiken går det heller inte att beskriva gruppens levnadsvillkor och livschanser i förhållande till övriga befolkningen. Den sociala rättvisan kan då heller inte öka eftersom det inte finns en grupp att erkänna. De före detta gymnasiesärskolelevernas osynlighet i den offentliga statistiken utestänger systematiskt en del av befolkningen. Samma del av befolkningen som genom historien skiljts från sina familjer, placerats på institutioner för att ömsom skydda andra och ömsom skyddas *från* andra, tvångssteriliserats och betecknats som obildbara, imbecilla, sinnesslöa och idioter (Grunewald 2008, 2015; Sauer, Molin & Ineland 2013; Tideman 2000).

Erkännandet av de personer med intellektuell funktionsnedsättnings kapabiliteter handlar inte bara om ett erkännande för att de ska nå en sysselsättning och ha något att göra på dagarna; det handlar även om ett erkännande av de faktiska uppgifter som utförs - oavsett om de utförs inom ra-

men för ett lönearbete, en insats enligt LSS eller något annat. Erkännandet av en individs arbetsinsatser främjar känslor av att besitta kompetens, en faktor som Andrews och Rose (2010) framhåller som en av förklaringarna till varför personer med intellektuell funktionsnedsättning känner motivation till arbete.

En nyckelaspekt av diskussionen kring erkännande bottnar i kategoriseringen av människor. Sammansättningen av gruppen ”personer med funktionshinder” antas i denna avhandling vara socialt konstruerad: den förändras över tid och i olika kontexter. Det är samhället som väljer med vilka termer, gränser och kriterier som personer ska kategoriseras och klassificeras och om dessa termer, gränser och kriterier ändras förändras vi också sammansättningen av gruppen. Var vi sätter gränsen för avvikelse avgör i samma stund gränsen för vad vi betraktar som ”normalt”. Ett funktionshinder är enligt den miljörelativa definitionen den begränsning som en funktionsnedsättning innebär för en person i mötet med sin omgivning (SOU 1976: 20). En nedsättning hos barn och ungdomar som innebär begränsningar för dem i mötet med skolsituationen leder till att de skrivs in i särskolan. Detta väcker frågor om samma nedsättning automatiskt leder till hinder och begränsningar i mötet med arbetslivet flera år senare och vad kategoriseringen som görs i förhållande till skoltiden har för bäring på resten av livet.

Efter skoltiden möter unga med intellektuell funktionsnedsättning en tillvaro där de har att förhålla sig till en rad olika sociala konstruktioner av funktionshinder. Kommunerna har sina konstruktioner och kategorier för vem som är berättigad till stöd och insatser och vem som inte är det. Kommer de till Försäkringskassan råder delvis andra kriterier och hos Arbetsförmedlingen möter de ytterligare konstruktioner i termer av gränser, nivåer och kategorier som de behöver passa in i för att vara berättigade till stöd och/eller insatser. Det sätt på vilket ett funktionshinder konstrueras har emellertid inte bara konsekvenser för vilka insatser eller ersättningar som en person är berättigad till. Samma sociala konstruktioner påverkar också relationen till omgivningen, andras attityder och inte minst självbilden hos den enskilde individen. Att av samhället kategoriseras som någon som avviker från det ”normala” påverkar sannolikt den egna och andras bild av vem man är och vilket liv man kan förvänta sig. Att bedömningar som talade för en utvecklingsstörning då en elev skrevs in i gymnasiesärskolan ibland görs om och samma diagnos inte längre anses vara relevant efter skoltiden leder troligtvis också till att individens, och andras, bild av vem hen är påverkas.

Ett perspektiv på frågan om förutsättningarna för erkännande är den om ungas roll och identitet. Förväntar sig samhället att de som före detta elever i gymnasiesärskolan ska förhålla sig till omsorgstagarrollen eller till arbets- tagarrollen och vilka olika kontexter utkräver att de förhåller sig till respek-

tive roll? I relation till hur övriga delar av livet ser ut för människor generellt är det troligt att två kategorierna inte räcker för att fånga in de behov och förutsättningar som finns. Sammanflätningen av människors olika sociala kategorier innebär emellertid att stödsystemens känslighet för variation behöver bli större än att enbart omfatta två alternativ.

För att kunna sträva mot social rättvisa, räcker det då att unga med intellektuell funktionsnedsättning erkänns i sin roll som *antingen* omsorgstagare eller arbetstagare? Enligt Molin (2008) och Molin och Gustavsson (2009) finns det de som lyckas manövrera båda rollerna och dra fördelar av respektive roll i olika situationer. I ljuset av Frasers teori förefaller det rimligt, till viss del. Fraser menar dock att vi måste tillskriva individer – snarare än grupper - social status i strävan efter ökad social rättvisa genom omfördelning och erkännande. Det innebär att det inte är tillräckligt att använda statiska kategoriseringar som omsorgstagare och arbetstagare (varken med ett *antingen-eller* eller ett *både-och* emellan) för att fullt ut erkänna och tillskriva enskilda individer med varierande behov och förutsättningar social status. Genom att individer tillskrivs social status, att deras respektive behov, förutsättningar och viljor erkänns, kan risken för att människor med intellektuell funktionsnedsättning bemöts och hanteras som en homogen grupp med inbördes identiska behov och förmågor reduceras (jmf. Danermark & Coniavitis Gellerstedt 2004).

Om den sociala statusen följer individen, och inte en hel grupp, kan denne växla mellan olika identifikationer i större utsträckning än om det vore gruppen som tillskrivits social status som varandes exempelvis antingen människor i behov av omsorg eller arbetstagare. Jag menar emellertid inte att tillskrivningen av social status enbart kan eller bör äga rum på individnivå. Jag argumenterar för att vi, för att nå ökad social rättvisa i förhållande till arbetsmarknaden bland unga med intellektuell funktionsnedsättning, behöver tillskriva såväl gruppen som individerna social status. På strukturell nivå kan gruppen tillskrivas social status genom att inkluderas i offentlig statistik och nationella uppföljningar, men även genom att erkännas som en potentiell del av arbetskraften och genom att förväntningarna på gruppen höjs. På individuell nivå behöver enskilda tillskrivas social status genom att inkluderas på arbetsplatser, värderas för sina kapabiliteter oavsett vilken sysselsättningsform de befinner sig i samt ges möjlighet till ett så pass individuellt anpassat stöd så att sammanflätningen av att vara i behov av stöd och att vara arbetstagare underlättas. För att öka människors chanser till delaktighet i arbetslivet och mer jämlika livsvillkor behöver kategoriseringens *antingen eller* bli ett erkännande av komplexiteten i individers varierande behov och förutsättningar.

Möjlighets- och handlingsutrymme

Följande avsnitt innehåller en diskussion om det möjlighets- och handlingsutrymme som unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning antas ha, utifrån den diskussion av delarbetenas huvudresultat som förts ovan i termer av social rättvisa. Social rättvisa förstås här som individers möjligheter att göra och vara vad de har anledning att värdesätta. Det möjlighets- och handlingsutrymme som personerna har i samband med inträdet i arbetslivet påverkas inte enbart av individuella faktorer och allmän samhällelig kontext (sociala, politiska och ekonomiska omständigheter) utan även av samhällets förmåga till omfördelning och erkännande. Ett stort möjlighets- och handlingsutrymme antas innebära att individer har goda möjligheter att själva påverka vad de ska göra och vara. Ett mindre möjlighets- och handlingsutrymme antas innebära det motsatta.

Kjeldsen och Rosendal Jensen (2013), illustrerar den begreppsliga skillnaden mellan kapabiliteter och funktioner med ett banalt, men tydligt, exempel. Jag vill lyfta fram det här eftersom det även kan tjäna som ett inledande exempel för diskussionen om möjlighets- och handlingsutrymme i samband med inträdet i arbetslivet för unga med intellektuell funktionsnedsättning.

Att en person med intellektuell funktionsnedsättning som bor på en gruppbostad får tillgång till en cykel innebär inte att hon automatiskt har möjlighet att ta sig ut på en cykeltur och vara cyklist (*funktion*). Det kan finnas en rad omständigheter som står i vägen för detta – trots att cykeln som sådan fungerar. Yttre omständigheter kan vara regler på gruppbostraden om att det måste följa med en personal ut på cykelturen exempelvis på grund av tung trafik i närområdet. Om personalen inte har tid eller inte är på gruppbostraden just för stunden tillåts personen inte cykla. Om personen å andra sidan inte har lärt sig att cykla (*inre kapabilitet*), kan hen inte heller göra det. I båda fallen hindras personen från att ta en cykeltur, dvs. saknar friheten att förverkliga funktionen *att cykla en runda* eller *att vara cyklist*.

Men låt oss säga att personen kan cykla, cykeln är ledig och att det inte finns några yttre omständigheter som står i vägen för en cykeltur. I det fallet har hen med andra ord den *kombinerade kapabiliteten* att cykla. Men det kan ju vara så att hen inte värdesätter att ta en cykeltur, trots att hen både kan cykla och inte hindras av några yttre omständigheter. Tvingas hen ändå ut på en tur är det inte längre tal om en förmåga som främjas. Den enskildes möjlighet och frihet att välja (eller välja bort) är central i förmågemodellen.

Överfört till temat i föreliggande avhandling handlar det om att ge människor möjlighet att nå ökad delaktighet i arbetslivet och att ge dem möjlighet att nå sysselsättningar som motsvarar deras kapabiliteter. Avhandlingens

delarbeten har visat att unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättningskapabiliteter att nå olika sysselsättningsformer varierar. De har varierande grad av funktionsnedsättning påverkar förutsättningarna. Likaså kön, den tid som förflutit sedan de gick ut skolan, vart i landet de bor och vilken social bakgrund de kommer ifrån skiljer sig åt. Kategorier är dessutom sammanflätade med varandra och skapar tillsammans ytterligare grupperingar av människor. Exempelvis antas möjlighets- och handlingsutrymmet skilja sig åt mellan den kvinna som har omfattande funktionsnedsättningar, som bor i en glesbygdskommun och har lågutbildade föräldrar vilka är födda i ett uto-meuropeiskt land och den man med lindrig intellektuell funktionsnedsättning som bor i en förortskommun och som har högutbildade föräldrar vilka är födda i Sverige. Som en konsekvens av denna variation krävs olika typer av, och olika omfattande, insatser för att möjlighets- och handlingsutrymmet och den sociala rättvisan ska öka. Dessa insatser behöver fokusera på att både erkänna gruppen unga med intellektuell funktionsnedsättning, tillskriva de enskilda individerna social status samt omfördela ekonomiska resurser så att möjligheterna till social rättvisa, välbefinnande och delaktighet ska bli mer jämlika.

Förmågemodellen kan bland annat användas som *”ett sätt att diagnostisera ett samhälles prestationer och tillkortakommanden”* (Nussbaum 2013, s. 32). I relation till föreliggande avhandlings kontext kan förmågemodellen användas för att diagnosticera det svenska samhällets prestationer och tillkortakommanden vad gäller att främja människors kapabilitet till arbete. Det som idag är problematiskt är då personer mekaniskt hänvisas exempelvis till daglig verksamhet men vars kapabiliteter bättre skulle kunna tillvaratas i en annan typ av sysselsättning, till exempel i ett arbete på den öppna arbetsmarknaden. Det vill säga: människor erbjuds möjligheten att cykla till skogen eller cykla till havet. Men vad om den enskilde individen har kapabiliteter att köra bil till och i staden? Om en människa med en vilja och kapabilitet att vara bilist systematiskt hindras från detta med hänvisning till att hen av samhället har definierats som cyklist, då begränsas det möjlighets- och handlingsutrymme som hen har att röra sig inom, och den sociala rättvisan hämmas. Måhända behöver vissa individer ett fordon med dubbelkommando för att med stöd klara av rollen som bilist. Några behöver detta stöd under en längre period, andra under de första trevande turerna. En behöver hjälp med att gasa, en annan med att bromsa och en tredje behöver extra stöd med att tolka trafikreglerna⁸³. När föraren känner sig trygg och hanterar

⁸³ ”Människor behöver olika mycket resurser för att uppnå en likvärdig funktionsnivå.” (Nussbaum 2013, s. 64)

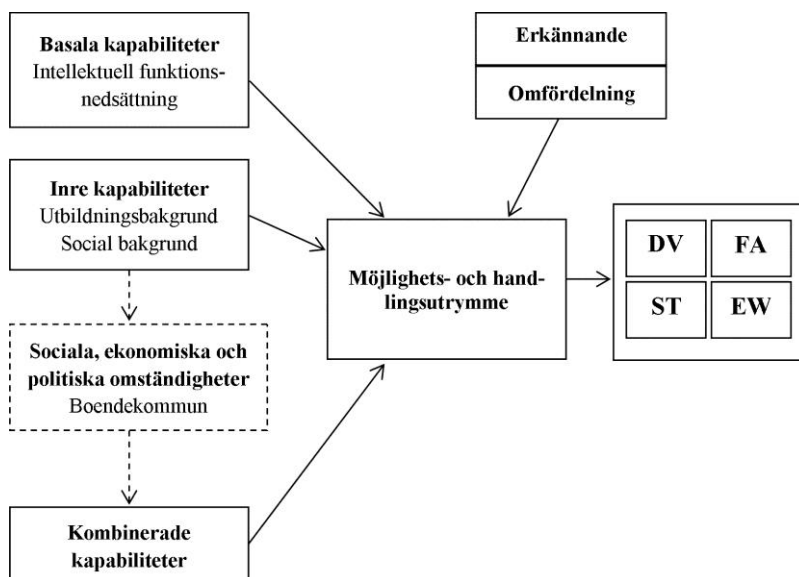
trafiksituationen plockas i bästa fall dubbelkommandot bort och hen erkänns som bilist; fri att köra dit hen behagar. Idag riskerar dock personer med intellektuell funktionsnedsättning att fastna i bilar med dubbelkommando och förbli praktikanter och ”nästan-anställda” i subventionerade lösningar under långa perioder – om de ens ges möjlighet att testa något annat fordon än cykeln.

Det är möjligt att den enskilde individen, trots ett begränsat antal möjligheter, känner sig tillfreds med tillvaron, men det tar inte bort det faktum att dennes reella möjlighets- och handlingsutrymme är begränsat. Med hänvisning till de adaptiva preferenser som Nussbaum (2013) talar om kan det vara så att personer med intellektuell funktionsnedsättning ända sedan skoltiden har fått lära sig att inte vilja ha eller önska sig exempelvis ett arbete på den öppna arbetsmarknaden. Se till exempel beskrivningen av den lokala kursen *Vuxenlivet* ovan. Inte någonstans i den nämns arbete eller sysselsättning. Har en person skolats in i en bild av sig själv som cyklist kanske hen också nöjer sig med att vara cyklist, även om det faktiskt föreligger kapabiliteter hos personen att bli bilist. Det är inget fel med att cykla men friheten och självständigheten, möjlighets- och handlingsutrymmet, är större om man kör bil.

Huvudpoängen är att det svenska samhället bör betydligt bättre främja alla sina medborgares samlade förmåga att vara och göra det de har anledning att värdesätta, särskilt i fråga om arbete. Ett samhälle som försvårar den friheten genom att förneka människor möjligheten att prova på att göra saker eller att vara något som de värdesätter brister i social rättvisa. För att nå ökad social rättvisa behöver ekonomiska resurser omfördelas och människors sociala status på arbetsmarknaden erkännas. Om så sker antas unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i större utsträckning bland annat kunna bidra i arbetslivet efter sina kapabiliteter, få stärkt självkänsla, tillgång till ett större nät av sociala relationer förbättra sin hälsa och ekonomi samt få ökat skydd mot fysiska och psykosociala risker. För att uppnå detta krävs dock att både inre kapabiliteter stärks, till exempel genom adekvat utbildning, och att välfärdssamhällets stödinsatser tydligare understödjer och underlättar arbete som förstahandsalternativ, vilket förutsätter att stöden blir mer individuellt utformade efter människors varierande behov och förutsättningar.

Social rättvisa – förslag till teoretisk analysmodell

För att sammanfatta avhandlingens samlade resultat har jag utvecklat nedanstående empiriskt baserade teoretiska analysmodell vilken omfattar Nussbaums och Frasers teorier om social rättvisa.

Figur 3. *Empiriskt baserad teoretisk analysmodell*

I figuren syns, längst till vänster, en konkretisering av kapabiliteterna från Nussbaums förmågemodell. Tillsammans med respektive typ av kapabilitet anges faktorer som ingår i analyserna i de fyra delarbetena samt de sociala, politiska och ekonomiska omständigheterna. Människors tillhörighet till olika och samtida sociala kategorier (till exempel kön och ålder) är sammanflätade med kapabilitetsrutorna till vänster i modellen.

Den samlade mängden kapabiliteter betecknar jag som det *möjlighets- och handlingsutrymme* som unga med intellektuell funktionsnedsättning har i samband med inträdet i arbetslivet efter gymnasiesärskoletiden. Längst till höger finns de fyra olika sysselsättningstyper (funktioner) som är aktuella i avhandlingen; daglig verksamhet (DV), förvärvsarbete (FA), studier (ST) och en sysselsättning ”någon annanstans” (EW).

Det möjlighets- och handlingsutrymme som unga med intellektuell funktionsnedsättning har i samband med inträdet i arbetslivet påverkas inte enbart av individuella faktorer och samhällelig kontext (sociala, politiska och ekonomiska omständigheter) utan antas även kunna öka eller minska beroende

på de sociala strukturernas förmåga till omfördelning och erkännande. Graden av, och samhällets förmåga till, såväl omfördelning som erkännande antas påverka omfattningen av de möjlighets- och handlingsutrymme på vägen ut i arbetslivet. Detta illustreras av den tudelade rutan i övre delen av figur 3.

Även insamlingen av data till, och upprättandet av, HURPID går att knyta till modellen eftersom det arbetet var en förutsättning för att kunna öka kunskapen om den sysselsättning som unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning har efter avslutad gymnasiesärskola.

Detta sätt att förstå och analysera social rättvisa för personer med intellektuell funktionsnedsättning bör kunna användas även i andra sammanhang mot andra livsområden så som exempelvis boende, hälsa, kultur, fritid eller sociala relationer.

9. Avslutning

Implikationer för forskningsfältet

Avhandlingens resultat ökar kunskapen om sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning och visar på ett antal grundläggande aspekter av efter(sär)gymnasial sysselsättning. Eftersom det tidigare inte har genomförts några registerstudier kring detta tema har de fyra delarbetena alla explorativ karaktär. Det faktum att detta är en av de första studierna i sitt slag implicerar även att det finns många studier kvar att göra innan bilden av det eftergymnasiala livet är mer heltäckande och detaljrikt undersökt och beskrivet. Avhandlingen bygger på tvärsnittsstudier och framtida analyser bör därför inkludera mer longitudinella analyser i syfte att undersöka utvecklingen över tid. Bland annat vore det intressant att studera hur (om?) individer rör sig mellan olika sysselsättningstyper och hur dessa rörelsemönster ser ut.

Avhandlingen uppmärksammar frågan om sammanflätningen mellan människors olika sociala kategorier men i framtida studier bör frågor om denna sammanflättnings konsekvenser utredas närmare. Till exempel bör aspekter av att närma sig arbetslivet för kvinnor respektive män med intellektuell funktionsnedsättning och utländsk bakgrund analyseras eftersom fältet, så vitt jag kan bedöma, är i princip outforskat. Inte minst är detta aspekter som forskar- och välfärdssamhället behöver öka kunskaperna om då dagens flyktingströmmar leder till att andelen unga med utländsk bakgrund ökar i samhället. För att kunna möta de eventuellt varierande behoven hos unga kvinnor och män med intellektuell funktionsnedsättning *och* flyktningbakgrund måste kunskaperna om sammanflätningen mellan dessa människors sociala kategorier öka.

Delarbete 1-4 svarar på en del frågor om faktorer som kan ha betydelse för inträdet i olika sysselsättningstyper. Analyserna säger dock ingenting om andra faktorer som kan spela roll för om en människa får ett arbete eller ej, till exempel arbetsgivares attityder till att anställa personer med intellektuell funktionsnedsättning. Det spelar ingen roll hur anställningsbar en individ är om det inte finns någon arbetsgivare som är beredd att satsa på hen. Här finns en del kunskap (Andersson et al. 2015; Gustafsson et al. 2014; Ju et. al

2014) men analyser som identifierar och fördjupar förståelsen av vilka faktorer som främjar anställning av unga med intellektuell funktionsnedsättning bör utvecklas ytterligare framöver.

Frågan om ökad sysselsättning bland personer med intellektuell funktionsnedsättning är angelägen att ytterligare utforska och analysera med tvärvetenskapliga ansatser som tar hänsyn till flera olika perspektiv. Hur kan arbetslivet förändras för att främja en ökad delaktighet för en bredare skara människor? Om målet är att nå ökad delaktighet i arbetslivet räcker det inte att fokusera individuella faktorer och exempelvis arbeta för att öka människors anställningsbarhet. Även de strukturella mönster och faktorer som formar förutsättningarna för människors levnadsvillkor, deras möjligheter att leva sina liv på likvärdiga villkor och deras förutsättningar att faktiskt vara delaktiga behöver analyseras.

Eftersom förmågemodellen riktar ljuset mot individers frihet att välja skulle det vara intressant att i framtida studier undersöka de faktiska processerna och valmöjligheterna i samband med inträdet i arbetslivet efter gymnasieskolan. Hur ser möjligheterna ut att ”välja sin egen väg”?

Avhandlingen fokuserar social rättvisa inom gruppen unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning. För att öka kunskaperna om social rättvisa avseende arbetsliv, livsvillkor, hälsa och välbefinnande i jämförelse med ungdomar i allmänhet behöver komparativa analyser mellan olika grupper av unga människor i dagens samhälle företas.

I ett pågående forskningsprojekt med bas i HURPID fördjupas kunskaperna om de unga med intellektuell funktionsnedsättning som denna avhandling kunnat visa på befinner sig inom kategorin ”någon annanstans”. Syftet med projektet är att öka kunskaperna om denna grupp, undersöka individernas egna erfarenheter av processer som leder till en tillvaro ”någon annanstans” samt öka förståelsen för individers erfarenheter, vardagsliv och stödbehov, så som de själva beskriver dem.

Implikationer för samhället

I inledningsavsnittet i denna avhandling lyftes följande citat fram:

”Det finns svårigheter att följa arbetsmarknadsetableringen för unga med funktionsnedsättning. Exempelvis går det inte att via register följa upp elever som har gått i grund- eller gymnasieskola eftersom individuppgifter inte registreras för dessa skolformer. Kunskaperna om riskerna för unga med funktionsnedsättning att varken arbeta eller studera är därför begränsade.” (SOU 2013: 74, s. 111)

Ihop med det resonemang som fördes i diskussionsavsnittet ovan, om erkännande som en väg till ökad social rättvisa, grundar sig en av avhandlingens huvudsakliga implikationer för samhället på ett konstaterande: för att kunna erkännas måste en grupp synas. Hittills har det inte funnits något samlat datamaterial att använda för att exempelvis, i linje med citatet ovan, följa arbetsmarknadsetableringen för unga med (här: intellektuell) funktionsnedsättning. Nu finns det materialet. Nu finns förutsättningar att följa de tidigare eleverna och öka kunskaperna om deras välfärd, välbefinnande och hälsa.

Hösten 2013 sjösattes en reformerad gymnasiesärskola i Sverige. Programstrukturen hade gjorts om, kursplanerna förnyats och betygssystemet bytts ut. Reformen syftar bland annat till att eleverna ska vara bättre förberedda för det (arbets-)liv som väntar efter skolan. Reformen har utformats och implementerats utan att någon vet hur det gick för eleverna i den ”gamla” gymnasiesärskolan⁸⁴; vart bristerna och förtjänsterna i det gamla systemet låg i relation till sysselsättning. Om ett par år finns det möjlighet att samla in slutbetygen för de elever som har gått ut den ”nya” gymnasiesärskolan och genomföra komparativa analyser mellan elever från de gamla och de nya verksamheterna. Blev det någon skillnad? Leder den reformerade gymnasiesärskolan till ett ändrat sysselsättningsmönster? Det borde ligga i samhällets intresse att omfattande och djupgående analyser av såväl implementeringen som effekterna av reformen genomförs.

Svenska myndigheter har under senare år på olika sätt uppmärksammat de unga som hamnar utanför arbetsmarknad och trygghetssystem (i utredningar, rapporter, statistik, etc.). Det är problematiskt att de unga som gått särskolan inte syns i dessa offentliga uppföljningar. Personer som i denna studie tillhör sysselsättningskategorin ”någon annanstans” ingår eventuellt i den grupp som definieras så som ”unga som varken arbetar eller studerar” (UVAS/NEET) men analyser på HURPID, där populationen har kategoriserats enligt kriterierna för UVAS⁸⁵, indikerar att personer som har gått i gymnasiesärskolan inte fångas upp inom UVAS. Detta antas bland annat bero på att de inte är behöriga att söka sig till högre utbildning (vara studerande) och att en gymnasiesärskoleutbildning inte genererar någon formell yrkeskompetens (att arbeta). Varken det huvudsakliga utbildnings-, eller det förmodade sysselsättningsalternativet för unga med intellektuella funktions-

⁸⁴ Bland annat eftersom det inte har funnits en samlad bild av vilka eleverna är.

⁸⁵ Unga som varken arbetar eller studerar (UVAS) är enligt den analysmodell som har utarbetats av Temagruppen unga i arbetslivet de som under ett år ”inte har haft inkomster över ett prisbasbelopp (42 800 år 2011), inte haft studiemedel, varit utbildningsregistrerad eller studerat vid SFI mer än 60 timmar samt inte arbetspendlat till Norge/Danmark.” (Ungdomsstyrelsen 2013, s. 27).

nedsättningar som har gått i gymnasiesärskolan uppmärksammas i statliga myndigheters rapporter om unga vuxna som varken arbetar eller studerar. Samtidigt är detta en av de grupper i samhället som har allra svårast att etablera sig på arbetsmarknaden och som därför skulle vara betjänta av att ingå i analyser om ungdomar på och utanför arbetsmarknaden (jmf. Arbetsförmedlingen 2013) och om ungas etablering i arbetslivet (jmf. Engdahl och Forslund 2015). Gång på gång tydliggörs behovet av att mer explicit inkludera personer med intellektuell funktionsnedsättning och gymnasiesärskolebakgrund i nationella uppföljningar och utredningar.

Ett av avhandlingens resultat som har implikationer för utformningen av välfärdssamhälleliga stöd och insatser som syftar till att öka andelen personer med intellektuell funktionsnedsättning i arbete eller annan sysselsättning, är att "one size does *not* fit all". Förutsättningarna, handlings- och möjlighetsutrymmet, för att nå olika sysselsättningstyper skiljer sig åt i den synnerligen heterogena gruppen av personer som har en utbildningsbakgrund inom gymnasiesärskolan. Därför bör utbildningen liksom stödet som syftar till ökad sysselsättning, i likhet med vad även Lövgren et al. (2014) och Försäkringskassan (2015b) understryker, vara individuellt anpassat i så hög grad som möjligt samt stöd till och i anställning ges under så lång tid som det behövs.

Samhället behöver även ta ansvar för de kategoriseringar som görs. Om vi nu har ett system där barn och unga som är i behov av särskild undervisning hänvisas till en särskild skolform som vare sig ger dem behörighet att söka högre utbildning eller någon formell yrkeskompetens så har samhället också ansvar för att hitta sätt att erkänna dessa elevers kapabiliteter så att de kan nå sysselsättningar och arbeten som de har anledning att värdesätta den dag de står utanför skolan med den vita mössan på hjässan. En kategorisering som görs i förhållande till en skolkontext är inte per automatik giltig för den kontext som unga vuxna har att förhålla sig till efter skoltiden. Samhället behöver även värna individers möjligheter att undgå inlåsning i välfärdstjänster och särpräglade kategorier genom att främja transitionen *mellan* olika kategorier. Har en person en gång kategoriserats vara brukare behöver hen inte förbli det för evigt. Personer som exempelvis har utflyttad daglig verksamhet på ett företag eller personer som arbetar i en verksamhet med lönebidrag kan övergå från att vara brukare eller lönebidragsanställda till att bli anställda med reguljär lön jämte kollegorna. För att nå dit och för att söka motarbeta de inlåsningseffekter i stöd och insatser som råder idag behöver samhället tillskriva personer med intellektuell funktionsnedsättning social status, erkänna individers kapabiliteter och värde samt omfördela (och i vissa fall tillföra) ekonomiska resurser. Ett ökat fokus på individers kapabiliteter krävs också för att säkra människors rätt till arbete så som den

uttrycks i såväl den svenska regeringsformen som i FNs allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna (Förenta Nationerna 2008) samt i konventionen om mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning (Utrikesdepartementet 2008). Att människors rättigheter värnas antas också ha positiva effekter på områden som rör deras hälsa och välbefinnande.

Slutord

Social rättvisa förstås i denna avhandling om inträdet i arbetslivet efter avslutad gymnasiesärskolan som människors möjlighet och frihet att vara och göra vad de själva har anledning att värdesätta. Friheten att välja och handla är en av de grundläggande förutsättningarna för människors välbefinnande och för deras möjlighet påverka sina levnadsvillkor och sina möjligheter att forma sin egen livsstil. Avhandlingens teoretiska ramverk bidrar till att öka förståelsen av de empiriska studierna genom att huvudresultaten relateras till tankar om social rättvisa och fokuserar på människors kapabiliteter snarare än på deras tillkortakommanden.

De empiriska analyserna bidrar i sin tur till att utveckla den teoretiska förståelsen av efter(sär)gymnasial sysselsättning genom att det teoretiska ramverket synliggör samhällets bristande förmåga att främja kapabiliteter till arbete bland annat genom kategoriseringens långtgående konsekvenser för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning i samband med inträdet i arbetslivet. Avhandlingen som beskriver och analyserar en speciell tidsanda (början av 2000-talet) ådagalägger samtidigt en tidlöshet avseende välfärdssamhällets syn på personer med intellektuell funktionsnedsättning. Trots strävanden mot ökad inkludering och mer delaktighet och trots större möjligheter för personer med intellektuell funktionsnedsättning att närma sig arbetslivet riskerar de att låsas in i föråldrade strukturer och statiska kategoriseringar i samband med inträdet i arbetslivet. Jag argumenterar därför för att frågor om ökat arbetsmarknadsdeltagande för personer med intellektuell funktionsnedsättning behöver belysas ännu tydligare i termer av social rättvisa för att de strukturer som bestämmer *åt* människor vilken typ av sysselsättning de ska ha – och förnekar dem friheten att själva välja vad de ska göra eller vara – ska synliggöras.

Avhandlingen visar att allt är (miljö-) relativt. Nussbaums idé om människors kombinerade kapabiliteter ligger i linje med förståelsen av de sociala determinanterna för hälsa, den miljörelativa definitionen av funktionshinder samt definitionen av människors arbetsförmåga. Det är därför inte möjligt att öka förståelsen kring de förutsättningar som råder då personer med intel-

lektuell funktionsnedsättning ska träda in i arbetslivet genom att enbart analysera individuella faktorer. Individers upplevelse av hälsa och välbefinnande relateras till den miljö som de befinner sig i. Den miljörelativa definitionen av funktionshinder menar att ett funktionshinder uppstår först i mötet mellan en människa med en funktionsnedsättning och barriärer och strukturer i samhället. En persons arbetsförmåga bestäms i avvägningen mellan individuella förutsättningar och specifika arbetssituationer. Strukturella faktorer – såväl främjande som hämmande sådana – måste därför inkluderas i analyser jämte såväl främjande som hämmande individuella faktorer om syftet är att komma närmare en förståelse av livsvillkoren för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning. Ur ett hälsa- livsstils- och välbefinnandeperspektiv är det särskilt relevant för den framtida forskningen att utifrån tvärvetenskapliga ansatser fortsätta lyfta fram annars osynliga och marginaliserade grupper förhållanden och livschanser. Bland annat antas förmågemodellen vara särskilt relevant att använda även i framtida tvärvetenskapliga studier eftersom den kan utgöra teoretisk bas för studier av såväl ojämlikhet i hälsa, fattigdom, politik som människors välfärd. Ytterligare tungt bärande skäl för att uppmärksamma frågan om social rättvisa är det som Wilkinson & Pickett (2010) argumenterar för baserat på ett flertal studier: när ojämlikheten ökar i ett samhälle, då ökar också hälso- och sociala problem. Social rättvisa är inte bara av intresse för individer och grupper utan också för samhällets sammanhållning och ekonomi.

En central fråga är hur möjligheterna till social rättvisa, välbefinnande och jämlika levnadsvillkor för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning ska kunna främjas och utvecklas framöver. Avhandlingens resultat understryker vikten av att bättre se personer med intellektuell funktionsnedsättning som individer med kapabiliteter - snarare än som individer med nedsatta förmågor. Såväl det offentliga som det privata Sverige måste börja se personer med intellektuell funktionsnedsättning som en viktig resurs i samhället. Som människor med kapabiliteter vilka alltför ofta skymms bakom kategorier, fördomar och föråldrade strukturer. För att nå dit behöver ekonomiska resurser omfördelas och personer med intellektuell funktionsnedsättning behöver erkännas och tillskrivas social status.

Men; syns man inte kan man inte heller erkännas och hittills har de personer som har gått i gymnasiesärskolan bara anat i bilden av Sverige. Med hjälp av det material som har byggts upp inom ramen för den här avhandlingen har både ljus och fokus nått den heterogena gruppen ”före detta gymnasiesärskoleelever” och de är inte längre perifera skuggfigurer i bilden av samhället. Än så länge är dock den här delen av bilden tämligen ”pixlig” och flera, både fördjupande och breddande, analyser krävs för att den ska bli tydligare och mer detaljerad.

Kunskapsstabilitet

Sokrates uppmanar oss att vara öppna med vad vi inte vet. Det finns, efter de analyser som jag har gjort, sådant som jag är medveten om att jag inte känner till men det finns naturligtvis också sådant som jag ännu inte har en aning om att jag inte vet (jmf. Persson & Sahlin 2013). Denna registerbase-rade kvantitativa studie har gett en rad svar på flera frågor. Den synliggör en hel population som hittills befunnit sig i forskningens och politikens radi-oskugga och den belyser hur tiden efter skolan ter sig för de unga människor som under sin skoltid har bedömts ha en intellektuell funktionsnedsättning. Jag har beskrivit och analyserat sambandet mellan en rad olika faktorer och typ av sysselsättning. Dock kan jag idag inte säga något till exempel om hur arbetsgivare som anställer eller *inte* anställer resonerar. Mina analyser säger heller inget om vad huvudpersonerna själva har att berätta om sina erfarenheter från tiden efter skolan. Ej heller kan denna avhandling besvara frågan om sysselsättningssituationen har förändrats över tid. Flera ytterligare kunskapsluckor kvarstår när jag snart sätter punkt för sista meningen i denna bok. Men jag hittade gruppen unga vuxna med intellektuell funktionsned-sättning och jag har riktat fokus mot hur deras arbetsliv efter skoltiden ser ut. Jag har uppnått syftet att identifiera, beskriva och analysera några av de mönster och faktorer som är avgörande för vilken typ av sysselsättning de har. Avhandlingen visar även hur inträdet i arbetslivet efter gymnasiesärsko-lan kan förstås i termer av social rättvisa. Det har ingen gjort förr och det är ett bra första steg. Många spännande studier väntar på att bli gjorda. Och många studier har vi ännu inte kommit på att vi behöver göra.

Lättläst sammanfattning⁸⁶

Jag heter Jessica Arvidsson och har forskat i ämnet Hälsa och livsstil på Högskolan i Halmstad. Det här är min doktorsavhandling. Det är en bok där jag berättar för andra om det jag har undersökt, läst om och lärt mig.

Jag ville veta mer om unga vuxna med utvecklingsstörning eller intellektuell funktionsnedsättning som det också heter. Jag undrade hur det gått för dem när de var klara med gymnasiesärskolan. Därför gjorde jag den här undersökningen. Det var flera frågor som jag ville ha svar på. Har de fått jobb? Går de på daglig verksamhet? Studerar de? Är det olika för kvinnor och män? Är det olika för människor som bor i olika delar av Sverige? Är det viktigt om föräldrarna har lång eller kort utbildning? Hur är det om familjen kommer från ett annat land?

Arbete är viktigt

Det finns flera andra undersökningar som visar att det är viktigt för alla att ha ett arbete, också för personer med intellektuell funktionsnedsättning. Arbete är viktigt på flera olika sätt:

- Den som arbetar tjänar egna pengar.
- Att börja arbeta är ett sätt att bli vuxen.
- Den som arbetar får bättre självkänsla och känner sig värdefull.
- Arbete är också ett sätt att träffa nya människor och lära sig nya saker.

Allt detta gör att arbete hjälper människor att må bra, att få bra hälsa och att själva bestämma hur de vill leva sina liv. Man kan säga att arbete är viktigt för att samhället ska bli rättvist.

⁸⁶ Denna sammanfattning är skapad i samarbete med Lena Falk, journalist med lång erfarenhet av att skriva lättlästa texter.

Så här gjorde jag undersökningen

Det finns bra lagar och regler som ska skydda människor så att information som finns om dem i register och datorer inte används på ett dåligt sätt. Men det har också gjort det svårt att ta reda på hur det går för elever som har gått gymnasiesärskolan. Därför gjorde jag en egen databas som nu finns på Högskolan i Halmstad. I databasen finns information om 12 269 elever som slutade gymnasiesärskolan mellan åren 2001 och 2011. Datorn fick sedan arbeta och jämföra med information som finns i andra databaser, till exempel vilka som arbetar, vilka som har daglig verksamhet eller vilka som är sjukskrivna eller arbetslösa och får pengar från Försäkringskassan eller Arbetsförmedlingen.

Databaserna hjälpte mig att hitta svar på mina frågor. Jag vet nu till exempel hur många som arbetade eller hade daglig verksamhet året 2011.

Det här visar undersökningen

Många tror att elever från särskolan går direkt till daglig verksamhet när de slutar skolan och att nästan ingen får ett arbete. Men min undersökning visar att 2011 gick lite mindre än hälften, 47 procent, på daglig verksamhet. 22,4 procent arbetade och det är fler än jag trodde. En ganska liten grupp, 6,6 procent, studerade. Särskilt intressant är att nästan en fjärdedel, 24 procent, inte studerar, arbetar eller har daglig verksamhet. En annan forskare ska nu ta reda på mer om vad de gör.

Här är några andra resultat av undersökningen:

Det var fler män än kvinnor som hade arbete. Det var oftast män som gått ett nationellt program på gymnasiesärskolan åren 2001-2006 som hade ett arbete.

Det var svårast att hitta ett jobb i storstäder och lättast i förortskommuner för personer som gått i särskolan.

Föräldrarnas utbildning påverkar vad elever från särskolan har för sysselsättning. Fler som har föräldrar med lång utbildning (som har gått på universitet) hade daglig verksamhet och fler med föräldrar med kort utbildning (som bara har gått grundskola) hade ett arbete.

Hur är det för dem som har föräldrar som kommer från ett annat land? Det är lite vanligare att de studerar eller gör någonting annat.

Ett rättvist samhälle

I ett rättvist samhälle kan människor prova på att göra saker. De kan själva påverka vad de ska göra och vem de ska vara. I ett rättvist samhälle ska alla som vill ha möjlighet att arbeta, även de som har en funktionsnedsättning.

Min undersökning visar bland annat att det är lättare för män än för kvinnor att få ett arbete, att det gäller att välja rätt gymnasieprogram om man ska få jobb, att det ofta tar flera år efter skolan innan man hittar ett arbete, att det kanske är nödvändigt att flytta för att hitta ett arbete. Så det finns skillnader som beror på vem man är och var man bor. Alla har alltså inte lika stor chans att bestämma vad de ska göra och vem de ska vara.

Samhället skulle kunna bli bättre på att minska de här skillnaderna. Det stöd som finns nu är ofta bättre för män än för kvinnor. Man skulle istället kunna fråga varje person som behöver stöd vad just hon eller han vill ha hjälp med för att kunna få ett arbete med lön. Politiker kan bestämma att pengar ska användas för att ordna jobb över hela Sverige. Personer med intellektuell funktionsnedsättning behöver få en högre status på arbetsmarknaden, att de får känna att de är värdefulla. Det kan både politiker och arbetsgivarna, de som anställer människor, hjälpa till med.

De som har gått i gymnasiesärskola behöver samhällets stöd för att få arbete och bli riktigt fria att bestämma över sina liv.

Referenser

- Andersson, J., Luthra, R., Hurtig, P. & Tideman, M. (2015). Employer attitudes toward hiring persons with disabilities: A vignette study in Sweden. *Journal of Vocational Rehabilitation*. 43, s. 41-50.
- Andrews, A. & Rose, J.L. (2010). A Preliminary Investigation of Factors Affecting Employment Motivation in People with Intellectual Disabilities, *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*. 7 (4), s. 239-244.
- Angelin, A. (2009). *Den dubbla vanmaktens logik: en studie om långvarig arbetslöshet och socialbidragstagande bland unga vuxna*. Lund: Socialhögskolan.
- Angelov, N. & Eliasson, M. (2014). *The effects of targeted labour market programs for job seekers with occupational disabilities*, Working paper 2014:27, Institutet för arbetsmarknads- och utbildningspolitisk utvärdering (IFAU).
- American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD) (2010). *Intellectual Disability: Definition, Classification and Systems of Supports*. (11th Edition). Washington: AAIDD.
- Antonson, S. (2003). *Stödets betydelse – supported employment – i kampen för arbete och att bryta utsatthet*. Skriftserien 71, Örebro: Örebro Universitet.
- American Psychiatric Association (APA) (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th ed*. Arlington, VA American Psychiatric Publishing.
- Arbetsförmedlingen (2013). *Ungdomar på och utanför arbetsmarknaden. Fokus på unga som varken arbetar eller studerar*. Jordbro: Strömbergs.
- Arbetsförmedlingen (2015a). *Lönebidrag*. Arbetsförmedlingens faktablad. Arbetsgivare. 2015-08
http://www.arbetsformedlingen.se/download/18.46ccfec5127ddccec778000476/lonebid_ag.pdf [Hämtad 2015-12-03].
- Arbetsförmedlingen (2015b). *Lönebidrag – en jämställdhetsanalys*. Bilaga till arbetsmarknadsrapport 2015.
- Arbetsförmedlingen (odaterad a). *Faktablad insatser och program A-Ö*.
<http://www.arbetsformedlingen.se/For-arbetsgivare/Hitta-medarbetare/Blanketter-och-broschyrer/Faktablad.html> [Hämtad 2015-12-04].
- Arbetsförmedlingen (odaterad b). *Mer om praktikantprogrammet för myndigheter*.
<http://www.arbetsformedlingen.se/For-arbetsgivare/Hitta-medarbetare/Vara-erbjudanden-/Praktikantprogrammet-for-myndigheter/Mer-om-praktikantprogrammet.html> [Hämtad 2015-12-04].
- Arnell Gustafsson, U. (2003). Ungdomars inträde i arbetslivet – följder för individen och arbetsmarknaden. i von Otter, C. *Ute och inne i svenskt näringsliv. Forskare analyserar och spekulerar om trender i framtidens arbete*. Arbetsliv i omvandling 2003:8, Arbetslivsinstitutet.

- Asselin, S.B. (2014). Learning and assistive technologies for college transition. *Journal of Vocational Rehabilitation*.40, s. 223-230.
- Barnes, C., Oliver, M. & Barton, L. (2002) *Disability Studies Today*. Oxford: Polity Press.
- Barron, K. (1997). The bumpy road to womanhood. *Disability & Society*. 12 (2), s. 223-240.
- Barron, K. (2004). *Genus och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.
- Barron, K. (2010). *Definitions-makt – funktionshinder, genus och samhälle*. Kund, brukare klient, medborgare? Om intressen och inflytande i socialtjänsten. Socialforum: Göteborg 27-28 april, 2010.
- Bengtsson, H. & Melke, A. (2014). *Vår offentliga förvaltning. Samverkan i välfärdspolitiken*. Malmö: Gleerups.
- Berg, S. & Grönvik, L. (2007). *Crip Theory – en preliminär positionering*, Stockholms Universitet: Centrum för genusstudier.
- Bergh, S., Skogman, E. & Tideman, M. (2010). *Vågar lite mer: Studerandes erfarenheter av längre folkhögskolekurser riktade till personer med utvecklingsstörning*. Härnösand: Specialpedagogiska skolmyndigheten.
- Blomqvist, M. (1990). *Hundra år av undantag. Handikappades förhållande till lönearbete*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Boeltzig, H., Timmons, J.C., Butterworth, J. (2009). Gender differences in employment outcomes of individuals with developmental disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*. 31 (1), s. 29-38.
- Borg, E. & Westerlund, J. (2006). *Statistik för beteendevetare*. 2 uppl. Stockholm: Liber.
- Brydsten, A., Hammarström, A., Strandh, M. & Johansson, K (2015). Youth unemployment and functional somatic symptoms in adulthood: results from the Northern Swedish cohort. *European Journal of Public Health*. 25(5), s. 796-800.
- Bryman, A. (2011). *Samhällsvetenskapliga metoder*. 2 uppl. Malmö: Liber.
- Båtevik F.O. & Myklebust, J.O. (2006). The road to work for former students with special educational needs: different paths for young men and young women? *Scandinavian Journal of Disability Research*. 8 (1), s. 38–52.
- Båtevik, F.O. & Myklebust, J.O. (2007). *Young Adults. Data Collection in 2007*. Working paper 16/2007. Møreforskning Volda.
- Caton S.J. & Kagan C.M. (2007). Comparing Transition Expectations of Young People with Moderate Learning Disabilities with other Vulnerable Youth and with their Non-Disabled Counterparts. *Disability and Society*. 22 (5), s. 473-488.
- Copeland, J., Chan, F., Bezyak, J., & Fraser, R.T. (2010). Assessing cognitive and affective reactions of employers toward people with disabilities in the workforce. *Journal of Occupational Rehabilitation*. 20, s. 427-434.
- Dahlqvist, M. (2013). Förlikning för Mickael. SVT Nyheter Värmland. 12 november. <http://www.svt.se/nyheter/regionalt/varmland/forlikning-for-mickael> [Hämtad 2016-01-17].
- Danermark, B. (2001). Tvärvetenskapens förutsättningar och dynamik – exemplet handikappforskning, *Socialvetenskaplig tidskrift*. 4, s. 288-305.

- Danermark, B. (2005). Handikappforskning som tvärvetenskap. Möjligheter och utmaningar, i Söder, M. (red.) *Forskning om funktionshinder. Problem – utmaningar – möjligheter*. Lund: Studentlitteratur.
- Danermark, B. & Coniavit Gellerstedt, L. (2004). Social justice: redistribution and recognition – a non-reductionist perspective on disability. *Disability & Society*. 19 (4), s. 339-353.
- Djurfeldt, G. & Barmark, M. (red.) (2009). *Statistisk verktygslåda 2. Multivariat analys*. Lund: Studentlitteratur.
- Djurfeldt, G., Larsson, R. & Stjärnhagen, O. (2010). *Statistisk verktygslåda 1 - samhällsvetenskaplig orsaksanalys med kvantitativa metoder*. 2:a uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Doren, B., Gau, J.M. & Lindstrom, L.E. (2012). The relationship between parent expectations and postschool outcomes of adolescents with disabilities. *Exceptional Children*. 79 (1), s. 7-23.
- Eisenman, L.T. (2003). Theories in practice: School-to-work transitions for youth with mild disabilities. *Exceptionality*. 11(2), s. 89-102.
- Engdahl, M. & Forslund, A. (2015). *En förlorad generation? En ESO-rapport om ungas etablering på arbetsmarknaden*. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi 2015:3. Stockholm: Fritzes.
- Eriksson L. (2004). *Arbete till varje pris: Arbetslinjen i 1920-talets arbetslöshetspolitik*. Doktorsavhandling. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Eurofund (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions) (2011). *Young people and NEETs in Europe: First findings*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Field, A. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. 4 ed. Los Angeles: Sage.
- Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition. Dilemmas of justice in a 'post-structuralist' age. *New Left Review*. 212, s. 68-93.
- Fraser, N. (2000) Rethinking recognition. *New Left Review*. 3, s. 107-120.
- Fraser, N. (2001). Recognition without ethics? *Theory, Culture and Society*. 18, s. 21-42.
- Fraser, N. (2003). *Den radikala fantasin. Mellan omfördelning och erkännande*. Göteborg: Daidalos.
- Fraser, N. (2011). *Rättvisans mått. Texter om erkännande, omfördelning och representation i en globaliserad värld*. Stockholm: Atlas.
- Frithiof, E. (2007). *Mening, makt och utbildning. Delaktighetens villkor för personer med utvecklingsstörning*. Avhandling. Växjö: Växjö Universitet.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (2007). Health, inequalities, welfare and resources. I, Fritzell, J. & Lundberg, O. (red.) (2007). *Health inequalities and welfare resources: continuity and change in Sweden*. Bristol: Policy Press.
- Förenta nationerna (FN) (2008). *FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna*. <http://www.fn.se/fn-info/vad-gor-fn/manskliga-rattigheter-och-demokrati/fns-allmana-forklaring-om-de-manskliga-rattigheterna/> [Hämtad 2016-01-11].
- Försäkringskassan (2015 a). *Studier om könsskillnader. Skillnader mellan kvinnor och män i diagnosspecifik sjukfrånvaro, könsskillnader inom assistansersätt-*

- ningen, samt en kunskapsöversikt av tidigare studier. Socialförsäkringsrapport 2015:7.
- Försäkringskassan (2015 b). *Evidence-based methods for enhancing the labour-force entrance of people with mental disabilities. A systematic literature review*. Socialförsäkringsrapport 2015: 10.
- Försäkringskassan (odaterad a). *Aktivitetsersättning*. <http://www.forsakringskassan.se/myndigheter/arbetsformedlingen/forsakring/aktivitetsersattning> [Hämtad 2016-03-21].
- Försäkringskassan (odaterad b). *Statistik och analys. Sjuk- och aktivitetsersättning*. http://www.forsakringskassan.se/statistik/statistik_och_analys2/Sjuk/sjuk_aktivitetsersattning [Hämtad 2016-01-17].
- Gebhardt, M., Tretter, T., Schwab, S. and Gasteiger-Klicpera, B. (2011). The transition from school to the workplace for students with learning disability: status quo and the efficiency of pre-vocational and vocational training schemes. *European Journal of Special Needs Education*. 26 (4), s. 443–459.
- Germundsson, P. & Runesson, I. (2014). Unga med funktionsnedsättning. Om sysselsättningsvillkoren på den flexibla arbetsmarknaden. I Olofsson, J. (red) *Den långa vägen till arbetsmarknaden. Om unga utanför*. Lund: Studentlitteratur.
- Gillian, D. and Coughlan, B. (2010). Transition from special education into post school services for young adults with intellectual disability: Irish parents' experience. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disability*. 7 (3), s. 196–203.
- Goine, H. (2013). *Tio år med aktivitetsersättning – en studie av unga med aktivitetsersättning på grund av nedsatt arbetsförmåga*, Försäkringskassan. Socialförsäkringsrapport 2013:2.
- Gonäs, L., Lindgren, G & Bildt, C. (red.) (2001). *Könssegregeringen i arbetslivet*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Graham, H. (2005). Intellectual disabilities and inequalities in health: an overview of research. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 18: 101–111.
- Grant, J. (2008). Paid work – A valued social role that is empowering more people with an intellectual disability and providing employers with dedicated employees! *Journal of Intellectual and Developmental Disability*. 33, s. 95–97.
- Grunewald, K. (2008). *Från idiot till medborgare*. Stockholm: Gothia.
- Grunewald, K. (2015). *Omsorgsrevolutionen*. Stockholm: Tidskriften Intra.
- Grönvik, L. (2007). *Definitions of disability in social sciences*. Doktorsavhandling. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Grönvik, L. & Söder, M. (red.) (2008). *Bara funktionshindrad? Funktionshinder och intersektionalitet*. Malmö: Gleerups.
- Gustafsson, J. (2014). *Supported employment i en svensk kontext - förutsättningar när personer med funktionsnedsättning når, får och behåller ett arbete*. Doktorsavhandling. Örebro: Örebro Universitet.
- Gustafsson, J., Prieto Peralta, J. & Danermark, B. (2014). The employer's perspective: employment of people with disabilities in wage subsidized employments. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 16, no. 3, s. 249–266.

- Gustavsson, A., Tøssebro, J. & Traustadóttir, R. (2005). Introduction: approaches and perspectives in Nordic disability research. I Gustavsson, A., Sandvin, J. Traustadóttir, R. & Tøssebro, J. (red.) *Resistance, reflection and change. Nordic disability research*. Lund: Studentlitteratur.
- Hacking, I. (2000). *Social konstruktion av vad?* Stockholm: Thales.
- Halleröd, B. & Strandh, M. (2010). Measuring capabilities – possibilities and obstacles, i Otta, H.U. & Ziegler, H. (red.) *A blue-print of capabilities for work and education*. Bielefeld: Workable Research Consortium.
- Hetzler, A. (1994). *Socialpolitik i verkligheten. De handikappade och Försäkringskassan*. Lund: Bokbox Förlag.
- Hudson, B. (2006). Making and missing connections: learning disability services and the transition from adolescence to adulthood. *Disability & Society*. 13 (1), s. 47-60.
- Hugemarkn, A. & Roman, C. (2007). Diversity and divisions in the Swedish disability movement: disability, gender and social justice. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 9 (1), s. 26-45.
- Hultqvist, S. (2014). *Att göra aktivitetsersättning. Om målförskjutning och icke-kontakt vid förtidspension för unga*. Växjö: Linnéuniversitetet.
- Härenstam, A. & Bejerot, B. (red) (2010). *Sociala relationer i arbetslivet*. Malmö: Gleerups.
- Ineland, J. (2014). Kropp och känsla. Perspektiv på utvecklingsstörning och hälsa. *Socialmedicinsk Tidskrift*. 6, s. 640-650.
- Inspektionen för socialförsäkringen (2011). *Unga med aktivitetsersättning. Den senaste utvecklingen och hypoteser om orsakerna till utvecklingen*. Rapport 2011:10.
- Jacobsson, K. & Seing, I. (2013). En möjliggörande arbetsmarknadspolitik? Arbetsförmedlingens utredning och klassificering av klienters arbetsförmåga, anställningsbarhet och funktionshinder. *Arbetsmarknad & Arbetsliv*. 19(1), s. 9-24.
- Jahoda, A., Kemp, J., Riddell, S. & Banks, P. (2008). Feelings about work: A review of the socio-economic impact of supported employment on people with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 21, s. 1-18.
- Jellbom, J. (2016). Vann kampen mot kommunen och får behålla sin lön. *Sveriges Television (SVT)* <http://www.svt.se/nyheter/lokalt/helsingborg/vann-kampen-mot-kommunen-och-far-behalla-sin-lon> [Hämtad 2016-03-02].
- Johansson, M. (2012). *Arbetsmarknadspolitiska insatser för personer med funktionsnedsättning som medför nedsatt arbetsförmåga – arbetsförmåga, styrning, uppföljning och kontroll*. Underlagsrapport till FunkA-utredningen (A2011:03).
- Jorner, U. (2008). *Summa summarum. SCB:s första 150 år*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Ju, S., Pacha, J., Moore, K. & Zhang, D. (2014). Employability skills for entry level employees with and without disabilities: A comparison between the perspectives of educators and employers. *Journal of Vocational Rehabilitation*. 40, s. 203-212.
- Karpur, A. Nazarov, Z., Brewer, D.R. & Bruyère, S.M. (2014). Impact of parental welfare participation: transition to postsecondary education for youth with or

- without disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*. DOI: 10.1177/2165143414522093.
- Kaye, S. H., Jans, L. H., & Jones, E. C. (2011). Why don't employers hire and retain workers with disabilities? *Journal of Occupational Rehabilitation*. 21, s. 526-536.
- Kittelsaa, A.M. (2008). *Et ganske normalt liv. Utviklingshemming, dagliv og selvforståelse*. Doktorsavhandling. Trondheim: NTNU.
- Kjeldsen, C & Rosendal Jensen, N. (2013). Basale kapabiliteter ved bosteder for utviklingshæmmede – et livskvalitetsperspektiv, i Langager, S. (red) *Perspektiver på pædagogisk faglighed i botilbud for voksne med udviklingshæmning – en KvaliKomBo antologi*. Aarhus: Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU): Aarhus Universitet.
- Kohlström, G. (2001). *Från tärande till närande samhällsmedlemmar. Utvecklingen inom handikappområdet i Sverige från början av 1900-talet fram till 2000 med inriktning mot arbetsmarknaden*. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Kvalsund, R. & Velsvik Bele, I. (2010). Students with special educational needs – social inclusion or marginalisation? Factors of risk and resilience in the transition between school and early adult life. *Scandinavian Journal of Educational Research*. 54 (1), s. 15-35.
- Kvalsund, R. & Velsvik Bele, I. (2015). On your own within a network? Vulnerable youths' social networks in transition from school to adult life. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 17 (3), s. 195-220.
- Lag (2002:297) om biobanker i hälso- och sjukvården m.m.
- Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade.
- Lager, A & Bremberg, S.G. (2009). Association between labour market trends and trends in young people's mental health in ten European countries 1983-2005. *BMC Public Health*. 9 (325).
- Larsson, P-O. (2006). *Arbetsplatskultur, socialt stöd och arbetets mening. Anställning med lönebidrag och daglig verksamhet för personer med intellektuella arbetshandikapp*. Doktorsavhandling. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Lidström, L. (2009). *En resa med osäkra mål: unga vuxnas övergångar från skola till arbete i ett biografiskt perspektiv*. Doktorsavhandling. Umeå : Umeå universitet.
- Lindstrom, L., Harwick, R.M., Poppen, M. & Doren, B. (2012). Gender gaps: career development for young women with disabilities. *Career development and transition for exceptional individuals*. DOI: 10.1177/0885728812437737.
- Lindstrom, L., Hirano K.A., McCarthy, C. & Alverson, C.Y. (2014). "Just having a job": Career Advancement for Low-Wage Workers With Intellectual and Developmental Disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*. 37(1), s. 40-49.
- Lindqvist R. (1990). *Från folkrörelse till välfärdsbyråkrati – det svenska sjukförsäkringssystemets utveckling 1900-1990*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindqvist, R. (2012). *Funktionshindrade i välfärdssamhället*. 3:e uppl. Malmö: Gleerups.
- Ludvigsson, M., Svensson, T. & Alexandersson, K. (2006). *Begreppet arbetsförmåga – en litteraturgenomgång*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

- Lundberg, O., Yngwe, M.A., Stjärne, M.K., Elstad, J.I., Ferrarini, T., Kangas, O., Norström, T., Palme, J., & Fritzell, J. (2008). The role of welfare state principles and generosity in social policy programmes for public health: an international comparative study. *Lancet*. 8 (372), s. 1633-1640.
- Löfgren-Mårtensson, L. (2003). *"Får jag lov?" Om kärlek och sexualitet i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*. Doktorsavhandling. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Löfgren-Mårtensson, L. (2012). Hip to be crip?: om crip-teori, sexualitet och personer med intellektuell funktionsnedsättning. *Lambda nordica*. 17 (1/2), s. 53-76.
- Lövgren, V. (2013). *Villkorat vuxenskap. Levd erfarenhet av intellektuellt funktionshinder, kön och ålder*. Doktorsavhandling. Umeå: Umeå Universitet.
- Lövgren, V. & Hamreby (2011). Factors of importance in the world of work for young people with intellectual disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 13(2), s. 91-117.
- Lövgren, V., Markström, U. & Sauer, L. (2014). *Från sysselsättning till arbete. Kunskaps-sammanställning om stöd till arbete för personer med funktionsnedsättning*. Research reports in social work 2014:53, Umeå: Umeå Universitet.
- MacIntyre, G. (2014). The potential for inclusion: young people with learning disabilities experiences of social inclusion as they make the transition from childhood to adulthood. *Journal of Youth Studies*. 17 (7), s. 857-871.
- Madaus, J.W., Grigal, M. & Hughes, C. (2014). Promoting access to postsecondary education for low-income students with disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*. 37 (1), s. 50-59.
- Markussen, E. (2004). Special education: does it help? A study of special education in Norwegian secondary schools. *European Journal of Special Needs Education*. 19 (1), s. 33-48.
- Marmot M (2004). *The status syndrome: how your social standing affects your health and life expectancy*. London: Bloomsbury.
- Marmot, M. (2006). *Statussyndromet: hur vår sociala position påverkar hälsan och livslängden*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Marmot, M., Friel, S., Bell, R., Houweling, T.A.J. & Taylor, S. (2008). Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. *Lancet*. 372, s. 1661-1669.
- McCall, L. (2005). Intersektionalitetens komplexitet. *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*. 2-3, s. 31-55.
- Mellinder, K. (2011). Skillnader i hälsotillstånd för olika grupper med hänsyn till inkomst, *Socialmedicinsk Tidskrift*. 88 (4), s. 314-318.
- Mineur, T. (2013). *Skolformens komplexitet. Elevers erfarenheter av skolvardag och tillhörighet i gymnasiesärskolan*. Doktorsavhandling. Örebro: Örebro Universitet.
- Mineur, T., Bergh, S. & Tideman, M. (2009). *Livssituationen för unga vuxna med lindrig utvecklingsstörning – en kunskapsöversikt baserad på skandinavisk forskning 1998-2009*. FoU-rapport 2009-01. Stockholm: Handikapp & Habilitering Stockholms läns landsting.
- Mitchell, W. (1999). Leaving special school: The next step and future aspirations. *Disability & Society*. 14 (6), s. 753-770.

- Molin, M. (2004). *Att vara i särklass. Om delaktighet och utanförskap i gymnasie-särskolan*. Doktorsavhandling. Linköping: Linköpings Universitet.
- Molin, M. (2008). *Delaktighet i olika världar – om övergången mellan gymnasie-särskola och arbetsliv*. Trollhättan: Högskolan Väst.
- Molin, M. & Gustavsson, A. (2009). Belonging and multidimensional self-expectations – transition from upper secondary special programmes to working life for pupils with intellectual disabilities in Sweden. *La nouvelle revue de l'adaptation et de la scolarisation*. 48 (4), s. 255-265.
- Moore, M. & McNaught, J. (2014). Virginia's self-determination project: Assisting students with disabilities to become college and career ready. *Journal of Vocational Rehabilitation*. 40, s. 247-254.
- Myklebust, J.O. (2012). The transition to adulthood for vulnerable youth. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 14 (4), s. 358-374.
- Myklebust, J. O., & Båtevik, F. O. (2005). Economic independence for adolescents with special educational needs. *European Journal of Special Needs Education*. 20 (3), s. 271-286.
- Myklebust, J. O., & Båtevik, F. O. (2009). Earning an living for former students with special educational needs. Does class placement matter? *European Journal of Special Needs Education*. 24 (2), s. 203-212.
- Myklebust, J.O. & Solvang, B. (2005). Mothers with special educational needs. *Young*. 13 (1), s. 73-87.
- Myndigheten för vårdanalys (2014). *Integritet i hälso- och sjukvården ur ett patient- och medborgarperspektiv*. PM 2014:2. Stockholm: Myndigheten för vårdanalys.
- Nolén, K. (2005). *Ett arbetsliv för människor med funktionshinder? En litteraturöversikt*. Katrineholm: Arbetslivsinstitutets förlagstjänst.
- Nordenfelt, L. (2003). Action theory, Disability and ICF. *Disability and Rehabilitation*. 25 (18), s. 1075-1079.
- Nordens välfärdscenter (2015). *Unga med nedsatt arbetsförmåga. En beskrivning av trygghetssystemen*. Stockholm: Nordens välfärdscenter.
- Nota, L., Ginevra, M.C. & Carrieri, L. (2010). Career Interests and Self Efficacy Beliefs Among Young Adults With an Intellectual Disability, *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*. 7 (4), s. 250-260.
- Nussbaum, M.C. (2002). *Kvinnors liv och social rättvisa. Ett försvar för universella intressen*. Göteborg: Daidalos.
- Nussbaum, M.C. (2003). Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice. *Feminist Economics*. 9, s. 33-59.
- Nussbaum, M.C. (2007). *Frontiers of justice. Disability. Nationality. Species membership*. London: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2009). The capabilities of people with cognitive disabilities. *Metaphilosophy*. 40 (3-4), s. 331-351.
- Nussbaum, M.C. (2013). *Främja förmågor. En modell för mänsklig utveckling*. Stockholm: Karneval förlag.
- Nyberg, A. (2003). Tillväxt i obalans. Om kvinnors och mäns sysselsättning, löner och hushållsarbete. i von Otter, C (red) *Ute och inne i svenskt arbetsliv. Fors-*

- kare analyserar och spekulerar om trender i framtidens arbete. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Nyberg, A. (2012). Gender Equality Policy in Sweden: 1970s-2010s. *Nordic Journal of Working Life Studies*. 2 (4), s. 67-84.
- Nylander, L., Fernell, E. & Björkman, M. (2014). Vuxna med utvecklingsstörning en eftersatt grupp i sjukvården. *Läkartidningen*. 2014;111:CU49.
- Olin, E. (2003) *Uppbrott och förändring. När ungdomar med utvecklingsstörning flyttar hemifrån*. Doktorsavhandling. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Olofsson, J. & Wadensjö, E. (2009). *Arbetsmarknadspolitik. Förändrade förutsättningar och nya aktörer*. Stockholm: SNS Förlag.
- Olofsson, J. & Östh, J. (2011). *Förtidspensionering av unga. En fråga om utsortering efter utbildningsnivå och socioekonomisk bakgrund?* Underlagsrapport nr 5 till den parlamentariska socialförsäkringsutredningen.
- Olsen, T. (2009). *Versjoner av arbeid. Dagaktivitet og arbeid etter avviklingen av institusjonsomsorgen*. Avhandling. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Palme, J., Bergmark, A., Bäckman, O., Estrada, F., Fritzell, J., Lundberg, O., Sjöberg, O., Somestad, L. & Szebehely, M. (2003). A welfare balance sheet for the 1990s. Final report of the Swedish Welfare Commission. *Scand J Public Health Suppl*. 60, s. 7-143.
- Paulsen, R. (2010). *Arbetsamhället. Hur arbetet överlevde teknologin*. Lund: Gleerups.
- Persson, J. & Sahlin, N-E. (2013). *Vetenskapsteori för sanningssökare*. Stockholm: Fri Tanke.
- Personuppgiftslagen (1998:204)*.
- Piippola, S. (2010). Arbetslinjen - social trygghet eller risk? *Socialvetenskaplig Tidskrift*. 17 (3-4), s. 255-269.
- Piuva, K & Karlsson, L.B. (2012). Introduktion. i Karlsson, L.B. & Piuva, K. (red.) *Genusperspektiv i socialt arbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Powers, K., Hogansen, J., Geenen, S, Powers L.E. & Gil-Kashiwabara, E. (2008). Gender matters in transition to adulthood: a survey study of adolescents with disabilities and their families. *Psychology in the school*. 45 (4), s. 349-364.
- Proposition 1999/2000:79 *Från patient till medborgare*.
- Proposition 2007/08:110 *En förnyad folkhälsopolitik*.
- Rawls, J. (1980). Kantian constructivism in moral theory: The Dewey Lectures. *The Journal of Philosophy*. 77, s. 515-571.
- Rawls, J. (2000). *En teori om rättvisa*. Göteborg: Daidalos.
- Regeringsformen (1974:152)*.
- Riddell, S., Baron, S. & Wilson, A. (2001). The significance of the learning society for women and men with intellectual difficulties. *Gender and Education*. 13(1), s. 57-73.
- Riesen, T., Morgan, R., Schultz, J. & Kupferman, S. (2014). School-to-work barriers as identified by special educators, vocational rehabilitation counselors and community rehabilitation professionals. *Journal of Rehabilitation*. 80 (1), s. 33-44.

- Riksförbundet för Rörelsehindrade Barn och Ungdomar (RBU) (2008). *Men dom har ju fått det så bra!? Rapport om hur föräldrar till barn med funktionsnedsättningar upplever samhällets stöd*. Årsrapport 2008.
- Riksrevisionen (2015). *Aktivitetsersättning – en ersättning utan aktivitet?* RiR 2015:7.
- Ringsby Jansson, B. (2002). *Vardagslivets arenor. Om människor med utvecklingsstörning, deras vardag och sociala liv*. Doktorsavhandling. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Ringsby Jansson, B. & Olsson, S. (2006). Outside the system. Life patterns of young adults with intellectual disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 8 (1), s. 22-37.
- Rojewski, J.W., In Heok, L. & Gregg, N. (2015). Causal effects of inclusion on postsecondary education outcomes of individuals with high-incidence disabilities. *Journal of Disability Policy Studies*. 25 (4), s. 210-219.
- Rosenqvist, J. (1988). *Särskolan i ett arbetsmarknadsperspektiv*. Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Rosenqvist, J. (2007). Landvinningar på väg mot en skola för alla. *Pedagogisk forskning i Sverige*. 12 (2), s. 109-118.
- Rydström, J. (2009). Cipteorin om sex och funktionsnedsättning. *Framtider: Tema sexualitet*. 4, s. 21-24.
- Rydström, J. (2010). Crip – att omfamna sitt stigma. *Forskning om funktionsnedsättning pågår*. 1, s. 6-7.
- Samuelsson, J. (2014). 600 000 kronor för felplacering. *Sydsvenskan*. 15 november. <http://www.sydsvenskan.se/omkretsen/vellinge/600-000-kronor-for-felplacering/> [Hämtad 2016-01-17].
- Sandell, A. (2007). *Utbildningssegregation och självsortering. Om gymnasieval, genus och lokala praktiker*. Doktorsavhandling. Malmö: Malmö Högskola.
- Sauer, L. (2004). *Teater och utvecklingsstörning. En studie av Ålleteatern*. Doktorsavhandling. Umeå: Umeå Universitet.
- Sauer, L., Molin, M. & Ineland, J. (2013). *Utvecklingsstörning, samhälle och välfärd*. 2:a uppl. Malmö: Gleerups.
- Schröder, L. (2014). Unga med utländsk bakgrund. i Olofsson, J. (red.) *Den långa vägen till arbetsmarknaden. Om unga utanför*. Lund: Studentlitteratur.
- Sen, A. K. (1980). Equality of What. i Sterling M. McMurrin (red.), *The Tanner Lectures on Human Value*, Salt Lake City: University of Utah Press.
- Sen, A.K. (1985). Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984, *The Journal of Philosophy*. 82 (4), s. 169-221.
- Shakespeare, T. & Watson, N. (2002). The social model of disability: an outdated ideology? *Research in Social Sciences and Disability*. 2, s. 9-28.
- Simonsen, M.L. & Neubert, D.A. (2013). Transitioning youth with intellectual and other disabilities: predicting community employment outcomes. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*. 36 (3), s. 188-198.
- Siperstein, G.N., Heyman, M., Stokes, J.E. (2014). Pathways to employment: A national survey of adults with intellectual disabilities. *Journal of vocational rehabilitation*. 41, s. 165-178.

- Skatteverket (2007). *Personnummer*. SKV 704, utgåva 8.
<http://www.skatteverket.se/download/18.1e6d5f87115319ffba380001857/70408.pdf> [Hämtad 2015-12-29].
- Skatteverket (odaterad). *Folkbokföringens historia*.
<http://www.skatteverket.se/%20privat/folkbokforing/omfolkbokforing/folkbokforingigaridag/folkbokforingenshistoria.4.18e1b10334ebe8bc80003006.htm>
 [Hämtad 2015-07-07].
- Skollag (1985:1100)*.
Skollag (2010:800).
- Skolinspektionen (2011). *Särskolan - Granskning av handläggning och utredning inför beslut om mottagande*. Stockholm: Skolinspektionen.
- Skolverket (2006). *Kategorisering av skolpliktiga elever i Skolverkets arbete*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2013). *Gymnasiesärskolan*. Stockholm: Fritzes.
- Skolverket (2015). *Elever i gymnasiesärskolan*. <http://skolverket.se/statistik-och-utvardering/statistik-i-tabeller/gymnasiesarskola/elever> [Hämtad 2016-02-25].
- Socialdepartementet (2011). *En strategi för genomförande av funktionshinderpolitiken 2011-2016*. Regeringskansliet.
- Socialstyrelsen (2008). *Daglig verksamhet enligt LSS. En kartläggning*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2010). *Alltjämt ojämnt! Levnadsförhållanden för vissa personer med funktionsnedsättning*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2012). *Personer med funktionsnedsättning – insatser enligt LSS år 2011*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2013). *Barns och ungas hälsa, vård och omsorg*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2014). *Habiliteringsersättning utgår till deltagare i daglig verksamhet*.
<http://www.socialstyrelsen.se/indikatorer/sokiindikatorbiblioteket/ojsoc/habiliteringsersattningutgarti> [Hämtad 2016-03-02].
- Socialstyrelsen (2015). *Personer med funktionsnedsättning – insatser enligt LSS år 2014*. Stockholm: Socialstyrelsen
- Socialstyrelsen (odaterad a). *Termbank* <http://socialstyrelsen.terms.se/> [Hämtad 2015-10-30].
- Socialstyrelsen (odaterad b). *Registret över insatser enligt LSS*.
<https://www.socialstyrelsen.se/register/socialtjanstregister/insatserlss> [Hämtad 2016-03-04].
- Sonnander, K. (1990). *Ungdomar med särskolebakgrund. En uppföljning av tio årskullar med avseende på arbete och sysselsättning*. Institutionen för psykiatri, Ulleråker. Uppsala: Project Mental Retardation.
- SOU 1976: 20 *Kultur åt alla*.
- SOU 2001:79 *Välfärdsboksut för 1990-talet*.
- SOU 2003:35 *För den jag är – om utbildning och utvecklingsstörning*.
- SOU 2006:102 *Samverkan för ungas etablering på arbetsmarknaden*.
- SOU 2008:66 *Arbetsförmåga? En översikt av bedömningsmetoder i Sverige och andra länder*.

- SOU 2008:102 *Brist på brådska – en översyn av aktivitetsersättningen*.
- SOU 2011:8 *Den framtida gymnasiesärskolan - en likvärdig utbildning för ungdomar med utvecklingsstörning*.
- SOU 2012:31 *Sänkta trösklar – högt i tak. Arbete, utveckling, trygghet*.
- SOU 2013:74 *Unga som varken arbetar eller studerar. Statistik, stöd och samverkan*.
- SOU 2014:34 *Inte bara jämställdhet – intersektionella perspektiv på hinder och möjligheter i arbetslivet*.
- SOU 2014:45 *Unik kunskap genom registerforskning*.
- Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) (2008). *Specialpedagogik i mångfaldens Sverige. Om elever med utländsk bakgrund i särskolan. En sammanfattande rapport*. Stockholm: SPSM.
- Statens Folkhälsoinstitut (2008). *Onödig ohälsa. Hälsoläget för personer med funktionsnedsättning*. Östersund: Statens Folkhälsoinstitut.
- Statistiska centralbyrån (SCB) (2010). *Inrikes omflyttning*.
http://www.scb.se/Statistik/BE/BE0101/2010A01L/Inrikes_omflyttning.pdf
 [2015-03-13].
- Statistiska Centralbyrån (SCB) (2014). *Situationen på arbetsmarknaden för personer med funktionsnedsättning 2013*.
http://www.scb.se/Statistik/Publikationer/AM0503_2013A01_BR_AM78BR1401.pdf [Hämtad 2015-04-08].
- Statistiska Centralbyrån (SCB) (2015). *100 000 varken arbetar eller studerar*. SCB artikel 2015:95. <http://www.scb.se/sv/Hitta-statistik/Artiklar/100-000-unga-varken-arbetar-eller-studerar/> [Hämtad 2015-11-01].
- Statistiska Centralbyrån (SCB) (2016). *Longitudinell integrationsdatabas för Sjukförsäkrings- och Arbetsmarknadsstudier (LISA) 1990-2013*. Arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2016:1. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Stiker, H. J. (1999). *A history of disability*. University of Michigan Press.
- Stjernschantz Forsberg, J. (2013). *Registerforskning – Etiken bakom juridiken*. Sektionen för försäkringsmedicin, Institutionen för klinisk neurovetenskap. Stockholm: Karolinska Institutet.
- Stodden, R.A. & Whelley, T. (2004). Postsecondary education and persons with intellectual disabilities: an introduction. *Education and Training in Developmental Disabilities*. 39 (1), s. 6-15.
- Stone, D. A. (1985). *The Disabled State*. London: Macmillan Publishers Ltd.
- Strandh, M. (2000). *Varying unemployment experiences? The economy and mental well-being*. Doktorsavhandling. Umeå: Umeå Universitet.
- Strandh, M., Winefield, A., Nilsson, K. & Hammarström, A. (2014). Unemployment and mental health scarring during the life course. *European Journal of Public Health*. 24 (3), s. 440–445.
- Svensson, O. & Tideman, M. (2007). Motvärn, motståndsidetitet och empowerment bland personer med intellektuella funktionshinder. *Socialmedicinsk tidskrift*. 84 (3), s. 193-204.
- Sveriges kommuner och landsting (SKL) (2010). *Kommungruppsindelning 2011. Revidering av Sveriges kommuner och landstings kommungruppsindelning*. Stockholm: Sveriges kommuner och landsting.

- Szönyi, K. (2005). *Särskolan som möjlighet och begränsning. Elevperspektiv på delaktighet och utanförskap*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Söder, M. (1981). *Vårdorganisation, vårdideologi och integrering: sociologiska perspektiv på omsorger om utvecklingsstörda*. Doktorsavhandling. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Söder, M. (1989). Oberoende och autonomi – om vuxenblivande för ungdomar med funktionsnedsättningar. *Socialmedicinsk Tidskrift*, 4, s. 155-160.
- Söderman, L. & Antonson, S. (red) (2011). *Nya omsorgsboken: en bok om människor med begåvningsmässiga funktionshinder*. Stockholm: Liber.
- Taanila, A., Rantakallio, P., Koironen, M., von Wendt, L. & Järvelin, M-R. (2005). How do persons with intellectual disability manage in open labour markets? A follow-up of the Northern Finland 1966 Birth Cohort, *Journal of Intellectual Disability Research*, 49 (3) s. 218-227.
- Tengland, P-A. (2006). *Begreppet arbetsförmåga*. IHS rapport 2006:1. Linköping: Linköpings universitet.
- Test, D.W., Mazzotti, V.L., Mustian, A.L., Fowler, C.H., Kortering, L. & Kohler, P. (2009). Evidence-based transition predictors for improving postschool outcomes for students with disabilities. *Career Development for Exceptional Individuals*, 32 (3), s. 160-181.
- Tideman, M. (1997). *Lever som andra? Om kommunaliseringen och levnadsförhållanden för personer med utvecklingsstörning*. Wigforssinstitutet för välfärdsforskning. Halmstad: Högskolan i Halmstad.
- Tideman, M. (2000). *Normalisering och kategorisering – om handikappideologi och välfärdspolitik i teori och praktik för personer med utvecklingsstörning*. Avhandling. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Tideman, M. & Tøssebro, J. (2002). A comparison of living conditions for intellectually disabled people in Norway and Sweden: Present situation and the changes following the national reforms in the 1990s. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 4 (1), s. 23-42.
- Trainor, A. (2010). Diverse approaches to parent advocacy during special education home-school interactions. *Remedial and Special Education*, 31 (1), s. 34-47.
- Tryckfrihetsförordningen (1949:105)*.
- Tøssebro, J. (2010). *Hva er funksjonshemming*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tøssebro, J. (2012). *Personer med funksjonsnedsettelse på arbeidsmarkedet - kunnskapsoversikt og kunnskapsutfordringer*. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Tøssebro, J. & Lundebj (2002). *Statlig reform og kommunal hverdag: Utviklingshemmetes levkår 10 år etter reformen*. Report series of Social Work and Health Science. Trondheim: NTNU.
- Umb-Carlsson, Ö. (2005). *Living conditions of people with intellectual disabilities. A study of health, housing, work, leisure and social relations in a Swedish country population*. Doktorsavhandling. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Umb-Carlsson, Ö (2008). *Studier om hälsa för personer med utvecklingsstörning*. Östersund: Statens Folkhälsoinstitut

- Umb-Carlsson, Ö & Sonnander, K. (2006). Living conditions of adults with intellectual disabilities from a gender perspective. *Journal of Intellectual Disability Research*. 50 (5), s. 326-334.
- Ungdomsstyrelsen (2012). *Fokus 12: Levnadsvillkor för unga med funktionsnedsättning*. Stockholm.
- Ungdomsstyrelsen (2013). *2013 års uppföljning av antalet unga som varken arbetar eller studerar*. Skrifter från Temagruppen Unga i arbetslivet 2013:3.
- Utrikesdepartementet (2008). *SÖ 2008:26 Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning och fakultativt protokoll till konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning*.
- Vetenskapsrådet (2016). *Personuppgifter*. Codex. <http://codex.vr.se/manniska3.shtml> [Hämtad 2016-03-25].
- Viner, R.M., Ozer, E.M., Denny, S., Marmot, M., Resnick, M., Fatusi, A. & Currie, C. (2012). Adolescence and the social determinants of health, *Lancet*. 379, s. 1641-1652.
- Världshälsoorganisationen (WHO) (2008). *Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health*. Genève: Commission on Social Determinants of Health.
- Världshälsoorganisationen (WHO) (odaterad). *Social determinants of health*. http://www.who.int/social_determinants/en/ [Hämtad 2016-03-31].
- Wadensjö, E. (2014). Ungdomsarbetslösheten – vad är problemet? I Olofsson, J. (red) *Den långa vägen till arbetsmarknaden. Om unga utanför*. Lund: Studentlitteratur.
- Wagner, M., Newman, L.A. & Javitz, H.S. (2014). The influence of family socioeconomic status on the post-high school outcomes of youth with disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*. 37 (1), s. 5-17.
- Walther, A. (2006). Regimes of youth transitions: Choices, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts, *Young*. 14 (2), s. 119-139.
- Wehman, P., Sima, A.P., Ketchum, J., West, M.D., Chang, F. & Luecking, R. (2015). Predictors of successful transition from school to employment for youth with disabilities. *Journal of Occupational Rehabilitation*. 25, s. 324-334.
- Whitehead, M. & Popay, J. (2010) Swimming upstream? Taking action on the social determinants of health inequalities. *Social Science & Medicine*. 71, s. 1234-1236.
- Wieland, A. (2014). Jag vann för att jag inte gav upp. *Helsingborgs dagblad (HD)*, 31 oktober. <http://www.hd.se/lokalt/klippan/2014/10/31/jag-vann-for-att-jag-inte-gav-upp/> [Hämtad 2015-01-17].
- Wilkinson, R.G., Pickett, K.E (2006). Income inequality and health: a review and explanation of the evidence. *Social Science and Medicine*. 62, s. 1768-84.
- Wilkinson, R & Pickett, K (2010). *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. London: Penguin.

Bilaga 1: Begäran om allmän handling

Till ansvariga för gymnasiesärskolan i samtliga Sveriges kommuner

Begäran om betyg/intyg för f.d. gymnasiesärskoleelever

Systematisk kunskap om övergången mellan skola och vuxenliv för personer med gymnasiesärskolebakgrund är bristfällig. Detta gäller särskilt kunskap om möjligheterna till arbete. Som en del i ett forskningsprojekt kommer samtliga elever som slutat gymnasiesärskolan under åren 2001 – 2011 i Sverige att följas upp för att framförallt öka kunskapen om deras relation till arbetsmarknaden. Med anledning härav begärs betyg/intyg för f.d. gymnasiesärskoleelever (se vidare nedan).

Sedan januari 2011 bedrivs på Högsolan i Halmstad forskningsprojektet ”Särskolan – och sen?” med syfte att öka kunskaperna om livssituationen för personer som har sin bakgrund i gymnasiesärskolan. Forskningsprojektet ska dels öka kunskapen om hur stor andel av studerande från gymnasiesärskolan som går vidare till daglig verksamhet respektive olika former av lönearbete, dels fokusera på faktorer som stärker positionen på arbetsmarknaden. Studien baseras på registerstudier vilket innebär att uppgifter om f.d. gymnasiesärskoleelever ställs i relation till Statistiska Centralbyråns LISA-register (Longitudinell integrationsdatabas för sjukförsäkrings- och arbetsmarknadsstudier) och registret om insatser enligt LSS (lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade). På detta sätt vinnns värdefulla kunskaper om hur situationen ser ut efter avslutad skolgång.

Forskningsprojektet har granskats och godkänts av etikprövningsnämnden i Lund (Dnr 2011/326). Samtal inför insamling av uppgifter har även skett med SKL (Sveriges kommuner och landsting) samt med Skolverket och SCB.

I enlighet med etiknämndens godkännande begär vi härmed från samtliga kommuner i Sverige följande uppgifter (vilka är allmänna handlingar):

Kopior på slutbetyg alternativt intyg om avslutad utbildning för samtliga elever (mantalsskrivna i kommunen) som from vårterminen 2001 tom vårterminen 2011 avslutat någon form av utbildningsprogram på gymnasiesärskolan.

Med slutbetygen/intygen som underlag kommer ett nationellt register skapas där personnummer, kön, genomfört utbildningsprogram, år för examen samt hemkommun kommer att registreras. Detta register kommer sedan att köras mot ovan nämnda register (LISA och LSS-registret).

Det finns inget intresse av att granska enskilda elevers kursbetyg och i kommande resultatredovisning kommer endast statistiska uppgifter kring grupper att rapporteras. Resultatrapport kommer att finnas tillgänglig under 2012.

Vi ber att snarast möjligt (senast den 15 oktober) skicka kopior på slutbetyg eller intyg om avslutad utbildning (i enlighet med betygskatalogen) för samtliga gymnasiesärskoleelever som avslutat sin utbildning under perioden vt 2001 tom vt 2011. Materialet kan med fördel skickas i bifogade svarskuvert (bifoga då uppgifter om kontaktperson vid ev. oklarheter).

Finns önskemål att skicka uppgifterna elektroniskt ska följande adress användas jessica.arvidsson@hh.se

Har Ni frågor angående denna begäran är Ni välkomna att kontakta någon av nedanstående.

Tack för Er medverkan!

Magnus Tideman
Prof. handikappvetenskap

Stephen Widén
Fil dr psykologi

Jessica Arvidsson
Doktorand handikapp-
vetenskap

Högskolan i Halmstad
Box 823
301 18 Halmstad

Örebro Universitet
Hälsoakademin
701 82 Örebro

Högskolan i Halmstad
Box 823
301 18 Halmstad

magnus.tideman@hh.se
035-16 71 81

stephen.widen@oru.se
019-30 36 86

jessica.arvidsson@hh.se
035- 16 73 90

Bilaga 2: Variabler från LISA-registret

Variabelnamn	Variabelbeskrivning
<i>PersonNr</i>	Personnummer (<i>ersatt med löpnummer vid levererans</i>)
<i>FodelseAr</i>	Födelseår
<i>Alder</i>	Ålder
<i>Kon</i>	Kön
<i>Lan</i>	Bostadslän
<i>Kommun</i>	Bostadskommun
<i>AntFlyttTot</i>	Antal flyttningar inom riket under året
<i>AntFlyttKommun</i>	Antal flyttningar över kommungräns under året
<i>FamStF</i>	Familjeställning
<i>SenInvAr</i>	Senaste invandringsår
<i>FodGrMor</i>	Moderns födelseland
<i>FodGrFar</i>	Faderns födelseland
<i>FamTypF</i>	Familjetyp
<i>Barn0_3</i>	Antal hemmavarande barn 0-3 år
<i>Barn4_6</i>	Antal hemmavarande barn 4-6 år
<i>Barn7_10</i>	Antal hemmavarande barn 7-10 år
<i>Barn11_15</i>	Antal hemmavarande barn 11-15 år
<i>Sun2000niva</i>	Utbildningsnivå, högsta avslutade, SUN2000 (<i>barn, mor, far</i>)
<i>Sun2000niva_old</i>	Utbildningsnivå, högsta, aggregerat till 7 svenska nivåer
<i>StudDelt</i>	Studiedeltagande under höstterminen, form av utbildning
<i>HSDelt</i>	Registrering på högskola, grundutbildning
<i>SyssStatJ</i>	Sysselsättningsstatus enligt justerad metod 2004
<i>YrkStalln</i>	Yrkesställning (november månad)
<i>YrkStallnKomb</i>	Kombinatörer (anställd + företagare m.m.)
<i>StatusF</i>	Aktiv eller passiv egenföretagare (novembersysselsättning)
<i>Ssyk3</i>	Yrke enligt SSYK, 3-siffernivå, för förvärvsarbetande
<i>YrkVerksStat</i>	Yrkesverksamhetsstatus enligt Yrkesregistret
<i>AstKommun</i>	Arbetsställekommun
<i>AntalSys</i>	Antal sysselsatta på arbetsstället
<i>SektorKod</i>	Sektortillhörighet (företag)
<i>AstSNI2002</i>	Arbetsställets näringsgren, SNI2002
<i>AntAns</i>	Antal förvärvskällor under året
<i>KUIInk</i>	Inkomst av största förvärvskälla
<i>KUIYrkStalln</i>	Yrkesställning 1 (största förvärvskälla)
<i>KUIAstKommun</i>	Arbetsställekommun
<i>KUIAstSNI2002</i>	Arbetsställets näringsgren, SNI2002
<i>KUISsyk3</i>	Yrke enligt SSYK, 3-siffernivå, för yrkesverksamma
<i>DekLon</i>	Deklarerad löneinkomst
<i>ForvErs</i>	Förvärvsinkomst och arbetsrelaterade ersättningar

<i>StudMed</i>	Studiemedel och studiehjälp
<i>RekrBidr</i>	Rekryteringsbidrag
<i>StudTyp</i>	Förekomst av studerandeinkomster
<i>ForPeng</i>	Föräldrapenning vid barns föd. el. adoption
<i>VardBidr</i>	Vårdbidrag
<i>ForLedTyp</i>	Förekomst av föräldraersättning
<i>SjukFall_Antal</i>	Antal sjukfall under året som övergått till sjukpenning, förebyggande sjukpenning, arbetsskadesjukpenning och/eller rehabiliteringspenning
<i>SjukSum_Belopp</i>	Summerar utbetalt belopp för ersättningsslag ingående i "Sjuk-Fall_antal"
<i>SjukP_Belopp</i>	Sjukpenning, ersättningsbelopp
<i>AktStod_Dag</i>	Aktivitetsstöd vid utbildning, antal dagar
<i>AktStod_Sjuk_Dag</i>	Aktivitetsstöd och sjuk med sjukpenning vid utbildning, antal dagar
<i>UtvErs_Dag</i>	Utvecklingsersättning, antal dagar
<i>UtvErs_Sjuk_Dag</i>	Utvecklingsersättning och sjuk med sjukpenning, antal dagar
<i>Akassa</i>	Ersättning från arbetslöshetskassa/arbetslöshetsförsäkring
<i>ArbLosTyp</i>	Förekomst av arbetslöshetsersättning
<i>ArbSokNov</i>	Arbetsökande i november
<i>ALKod</i>	Arbetslöshetskod
<i>IAKod</i>	Åtgärds kod
<i>ALosDag</i>	Antal dagar i arbetslöshet
<i>ADelDag</i>	Antal dagar i deltidsarbetslöshet
<i>UtbBidr</i>	Utbildningsbidrag (inkl. Starta eget-bidrag)
<i>UtvErs</i>	Utvecklingsersättning
<i>AmPolTyp</i>	Förekomst av ersättning i samband arbetsmarknadspolitisk åtgärd
<i>ASysTyp</i>	Förekomst av åtgärdssysselsättning
<i>ANysDag</i>	Antal dagar i nystartsjobb
<i>ForTidTyp</i>	Förekomst av förtidspension/sjukbidrag
<i>AktErs</i>	Aktivitetserättning
<i>AktErsGarAnd</i>	Andel/grad för aktivitetserättning (garantiersättning)
<i>AktErsInkAnd</i>	Andel/grad för aktivitetserättning (inkomstrelaterad)
<i>AktErsVilAnd</i>	Andel/grad för aktivitetserättning (vilande)
<i>SjukErs_Bman</i>	Antal bruttomånader med icke tidsbegränsad och/eller tidsbegränsad sjukersättning
<i>SjukErs_Nman</i>	Antal nettomånader med icke tidsbegränsad och/eller tidsbegränsad sjukersättning
<i>AktErs_Bman</i>	Antal bruttomånader med aktivitetserättning
<i>AktErs_Nman</i>	Antal nettomånader med aktivitetserättning
<i>AktErs_Belopp</i>	Ersättningsbelopp för månader med aktivitetserättning
<i>AKtErs_Tidsbegr</i>	Markering om aktivitetserättningen är tidsbegränsad eller icke tidsbegränsad
<i>SocInk</i>	Summa Arbetstidsrelaterad social inkomst
<i>SocBidrTypF</i>	Förekomst av socialbidrag (familjemedl.)
<i>BostBidrPersF04</i>	Bostadsbidrag (individualiserat från familj)
<i>BostTillPersF04</i>	Bostadstillägg (individualiserat från familj)
<i>HKapErs</i>	Handikappersättning
<i>AnnInkF04</i>	Summa Annan inkomst för familj
<i>SocBidrFam</i>	Socialbidrag för familj
<i>BostBidrFam</i>	Bostadsbidrag för familj
<i>BostTillFam</i>	Bostadstillägg för familj
<i>DispInk04</i>	Disponibel inkomst (individens delkomponent) (<i>barn, mor, far</i>)

Bilaga 3: Variabler från LSS-registret

Variabelnamn	Variabelbeskrivning
<i>alder</i>	Ålder vid årets slut
<i>ar</i>	Det år som de insamlade uppgifterna gäller för
<i>bkomm</i>	Boendekommun för personer som bor enligt 9§ 8 LSS eller 9§ 9 LSS och som bor i en annan kommun än i den beslutsfattande kommunen
<i>dygn6</i>	Antal beslutade dygn per månad avseende korttidsvistelse enligt 9§ 6 LSS.
<i>FODDAT</i>	Födelsedatum
<i>kon</i>	Kön
<i>lss10</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: daglig verksamhet
<i>lss2</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: personlig assistans
<i>lss3</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: ledsagarservice
<i>lss4</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: kontaktperson
<i>lss5</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: avlösarservice
<i>lss6</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: korttidsvistelse
<i>lss7</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: korttidstillsyn för skolungdomar över 12 år
<i>lss81</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: boende för barn eller ungdomar, familjehem
<i>lss82</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: boende för barn eller ungdomar, bostad med särskild service
<i>lss91</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: boende för vuxna, bostad med särskild service
<i>lss92</i>	Insats enligt LSS som beslutats och verkställts: boende för vuxna, annan särskilt anpassad bostad
<i>pkrets</i>	Personkrets enligt LSS, 1, 2 eller 3
<i>PNR</i>	Personnummer (<i>ersatt med löpnummer vid leverans</i>)
<i>tim2</i>	Antal beslutade timmar per månad avseende personlig assistans
<i>tim3</i>	Antal beslutade timmar per månad avseende ledsagarservice
<i>tim5</i>	Antal beslutade timmar per månad avseende avlösarservice
<i>uk10</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen daglig verksamhet
<i>uk2</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen personlig assistans
<i>uk3</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen ledsagarservice
<i>uk4</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen kontaktperson
<i>uk5</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen avlösarservice
<i>uk6</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen korttidsvistelse
<i>uk7</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen korttidstillsyn för skolungdomar över 12 år
<i>uk81</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen familjehem för barn och ungdomar

<i>uk82</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen bostad med särskild service för barn o ungdomar
<i>uk91</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen bostad med särskild service för vuxna
<i>uk92</i>	Kommun som beslutat och verkställt insatsen annan särskilt anpassad bostad för vuxna

Jessica Arvidsson

Jessica Arvidsson är statsvetare och verksam vid Akademin för Hälsa och Välfärd på Högskolan i Halmstad. Detta är hennes doktorsavhandling i ämnet hälsa och livsstil inriktning handikappvetenskap.

Avhandlingen fokuserar frågor om arbete och sysselsättning för unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning som har gått i gymnasiesärskolan.

Akademin för hälsa och välfärd

Högskolan i Halmstad, 2016